

ОСТРОЗЬКА

АКАДЕМІЯ

Микола Ковальський

ЕТЮДИ

З ІСТОРІЇ

ОСТРОГА

нариси

ОСТРОЗЬКА

АКАДЕМІЯ

*До 900-річчя
першої датованої
літописної згадки 1100 року
про Острозь
(Іпатієвський літопис)*

МИКОЛА

КОВАЛЬСЬКИЙ

ЕТЮДИ З ІСТОРІЇ ОСТРОГА

НАРИСИ

Острозь - 1998

УДК 947 (477)
ББК 63.3 (2 Ук-Ро)
К 56

Ковальський Микола Павлович. Еґюди з історії Острога: Нариси. Острог, Острозька Академія, 1998.- 288с.

Книга включає нариси автора, вперше надруковані у декількох виданнях в 1975-1997 рр., присвячених різним аспектам історії рідного автору старовинного міста Острога за час XVI-XX ст. Тексти всіх нарисів доповнені порівняно з першими виданнями, джерела звірені, цитати розширені, відносно з попередніми публікаціями статей. Окремі нариси написані заново.

Нариси призначені для викладачів вузів, учителів шкіл і технікумів, студентів, аспірантів, краєзнавців, всіх тих, хто цікавиться історією України, Волині, Острога і Острожчини.

Комп'ютерний набір Олени Камінської

ISBN 966-95166-6-8   © Ковальський М.П., 1998

ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ МІСТА ОСТРОГА

В 2000 році виповнюється 900-річчя від першої точної датованої згадки у давньоруському літописі за Іпатієвським списком про Острог (під 1100 роком). Саме різним подіям і фактам з історії цього старовинного українського міста на сучасній Рівненщині, широко відомого далеко поза межами України, і присвячені дані науково-популярні нариси, які є результатом багаторічного творчого доробку автора – корінного острожанина, його наукових студій, які розпочалися понад 40 років тому.

Інтерес до Острога - не випадковий. Протягом Середньовіччя та початку Нового Часу це місто було визначним політичним, культурним, духовним, релігійним й економічним центром історичної Великої Волині. Хоч перша згадка у літописі про Острог датується 900 років тому, але, безсумнівно, наші предки, східні слов'яни, проживали тут багато століть до цієї фіксованої дати. В історії України та сусідніх держав Острог згадується постійно протягом XIV-XVIII ст. під час багатьох визначних і, без перебільшення можна сказати, доленосних подій, а також місцевої історії. То було не випадковим, бо саме це місто і оборонні споруди, що тут збереглись, потужня фортеця були осередком діяльності та резиденцією відомих у всій Європі князів Острозьких, серед яких особливо виділяється Федір (Федько), що згодом був навіть канонізований, Костянтин Іванович, великий гетьман Литовський, якого сучасники порівнювали із римським Сципіоном, непохитний вояк, організатор походів проти татар та Московщини, його внук Василь-Костянтин Костянтинович, маршалок Волинської землі, Київський воєвода, але, що головне, засновник в Острозі кириличної друкарні (1578 – перші десятиліття XVII ст.), з якої вийшли Острозький Буквар, або Азбука, славетна

перша повна друкована слов'янська кирилична Біблія, шедевр поліграфічного мистецтва, і фундатор першого у Східній Європі і на Україні вищого навчального закладу – славнозвісної слов'яно-греко-латинської Острозької Академії (1576-1636).

Від тих далеких часів в Острозі збереглися ряд чудових величних пам'яток середньовічної архітектури, оборонні башти – Нова (або Кругла), Луцька та Татарська, Будинок мурований, який називають замком, резиденція князів Острозьких.

З Острогом пов'язана діяльність визначних історичних постатей, зокрема когорта славетних українських письменників-полемістів Герасима та Мелетія (Максима) Смотрицьких, Івана Вишенського, так званого Клірика Острозького, а також Северина, Дем'яна та Гната Наливайків; в Академії Острозькій навчався Петро Конашевич-Сагайдачний, видатний політичний і військовий український діяч, гетьман українського козацтва; Богдан Хмельницький у грудні 1648 року, повертаючись із військом з-під Замостя видав в Острозі свій знаменитий універсал. Ціла плеяда культурних діячів, вчених, медиків, військових (зокрема часів УНР та визвольних змагань 40-50 рр. ХХ ст.) була родом або навчалася в Острозі. Згадаємо академіків О.Левицького, А.Кримського. Залишили свої спогади про перебування в Острозі П.Куліш, М.Костомаров, І.Нечуй-Левицький, побував тут і Т.Шевченко.

Історія Острога і всього цього волинського краю привертала увагу авторів хронік, а потім істориків, починаючи із XVII ст. Серед них такі польські хроністи як Лукаш Ґурницький (1527-1603), Мартин Бельський (1495-1575), Мацей Стрийковський (біля 1547-перед 1593), Іоакім Бельський (біля 1550-1599), італієць Олександр Ґваніні (1534-1614) та ін. Протягом XVIII-початку ХХ ст. розвинулась досить значна острозька історіографія. У XVIII ст. вона представлена такими визначними генеалогістами і геральдистами як Ігнацій Стебельський (?-1805 або 1808), Бартош (Бартоломей) Папроцький (біля 1547-1614), Кацпер

Несецький (1682-1744) та ін. У XIX ст. значну увагу історії Острога і князів Острозьких надавали такі польські вчені як Юзеф Ігнацій Крашевський (1812-1882), Олександр Пшезьдецький (1814-1871), автор відомої монографії про Гальшку кн.Острозьку і її матір Беату Костелецьку, Юзеф Антоній Ролле (1829-1894), лікар із Кам'яця-Подільського, краєзнавець і історик, автор циклу нарисів про князів Острозьких, Юзеф Вольфф (1854-1900), праці монографічного характеру якого про литовсько-руських князів і державних діячів та сенаторів Великого князівства Литовського стали справді класичними, Збігнев Люба-Радзимінський (1843-1928), дослідник історії князів Острозьких XIV-XVI ст. та ін.

Суттєвий внесок в розробку острозької історіографії в XIX і першій половині XX ст. внесли такі українські вчені як Михайло Максимович (1804-1873), автор відомих листів про князів Острозьких до графині Антоніни Блудової, Ізидор Шараневич (1829-1902), що видав першу науково-документовану біографію кн. Гальшки Острозької, Орест Левицький (1848-1922), дослідник життя та діяльності кн. Острозької Анни-Алоїзи, Іван Франко (1856-1916), що вивчав острозькі стародруки, особливо славнозвісну Острозьку Біблію і документальні свідчення про князів Острозьких, зокрема кн. Гальшку і Острог, Михайло Грушевський (1866-1934), який в своїх працях значну увагу надавав Острогу, князям Острозьким і Острозькій Академії другої половини XVI- початку XVII ст., Костянтин Харлампович (1870-1932), автор капітальних монографій і ґрунтовних статей з історії шкільництва в Україні, зокрема Острозі в XVI-початку XVII ст. і впливу українців на церковне життя Московщини другої половини XVI-початку XVII ст.; спеціально історії Острога, історії Острозького князівства і Волині присвятили свої студії і опублікували дослідження такі вчені: Олександр Андріяшев (1863-1932), М. Теодорович, П.Іванов, П.Вікторовський, М.Дитерихс; привертала увагу історія Острога Івана Огієнка (1882-1972), Олексія Барановича (1892-1961), Костя (Костянтина)

Гуслистого (1902-1973). У формуванні острозької історіографії, Острогіани, приймали участь як корінні острожани, так і люди, що прибувши до Острога і назавжди пов'язали свою долю із цим містом і волинським краєм, представники різних національностей, яких об'єднувала глибока пошана до волинської минувшини та небайдуже ставлення до цього краю і його людей. Серед цих подвижників, краєзнавців, археологів, етнографів, істориків помітний внесок у дослідження нашого волинського краю і Острога зробили Яким (Аким) Перлштейн, Станіслав Кардашевич (1826-1887), автор посмертно виданої у 1913 році першої капітальної монографії з історії Острога, Михайло Тучемський (1872-1945), Йосип (Йосиф) Новицький (1878-1964), Григорій Равчук (1896-1986) та ін.

Справжній ренесанс, відродження науково-краєзнавчої діяльності в Острозі і Острожчині, можна сказати в цілому і у Волинському краї, настало в наші дні, в умовах суверенної Української держави. Істотне значення для цього мало створення в Острозі ще в 1989 році, тобто майже дев'ять років тому, науково-краєзнавчого товариства «Спадщини» ім. кн. Острозьких, яке протягом цього часу розгорнуло інтенсивну діяльність. Засновником і великим ентузіастом його став корінний острожанин, багаторічний вчитель острозьких шкіл Петро Андрухов (1924-1996). З метою підняття на вищий щабель організації історико-краєзнавчої діяльності і в цілому відродженню національної острозької історіографії у Петра Андрухова та його однодумців, до яких належить і автор даних нарисів, виникла ідея започаткувати проведення науково-краєзнавчих конференцій під гаслом – «Острог на порозі 900-річчя». У вересні 1990 року в Острозі і відбулась перша установча така конференція, яка мала великий успіх і дала суттєвий імпульс для щорічного проведення у 90-х роках в Острозі таких форумів, що сприяли консолідації дослідників історії Острога і Волині в різних центрах і регіонах України. Опубліковані матеріали попередніх конференцій стали важливим фактором в розвитку історичної науки і краєзнавства на Волині, Волиніани і Острогіани.

Йдучи на зустріч 900-річному ювілею Острога і видаються дані нариси, які складаються із 14 статей, а саме:

1. Свідки сивої давнини. Документальні джерела з історії Острога XVI-XVIII ст.
2. Свідчення письмових джерел про Острозьку Академію.
3. Традиції міського самоуправління. Магдебурзька грамота Острогу 1585 року на міське самоврядування
4. Гальшка, княжна Острозька.
5. Острозькі стародруки XVI ст.
6. Акт 1603 р. поділу володінь кн. Острозьких.
7. Документальні свідчення 1635 р. про острозьких ремісників.
8. Яким Перлштейн – дослідник історії Острога XVI-початку XVII ст.
9. Опис Острога середини XIX століття.
10. На узвишші кам'янім... Нездійснені проекти перебудови в 80-90-х рр. XIX ст. споруд Замкової гори в Острозі.
11. Острогіана Івана Франка.
12. Маловідомі сторінки з історії жіночої освіти в Острозі на початку XX ст.
13. Станіслав Кардашевич і Йосиф Новицький - славетні острозькі краєзнавці.
14. Острогіана і Волиніана острозького вченого Йосифа Новицького.

Ці нариси у теперішній авторській редакції засновані на попередніх публікаціях цього ж автора в острозькій періодичній пресі, у виданнях матеріалів острозьких науково-краєзнавчих конференцій 90-х рр., наукових збірниках поза межами Острога – у Дніпропетровську, Кам'янець-Подільську, Рівному та інших центрах у 70-х - початку 90-х рр.

* * *

Було б цілком несправедливо не сказати хоча б декілька слів про автора нарисів, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора історичних наук, Почесного Академіка Острозького академічного Братства, Академіка Міжнародної Слов`янської Академії наук, професора, Миколу Павловича Ковальського. Цю незвичайну, обдаровану, інтелігентну людину по праву можемо ставити в один ряд із найвидатнішими істориками сучасності. Його перу належить понад 300 наукових праць. Він виплекав цілу плеяду (понад 20) кандидатів та докторів наук. З гордістю говоримо сьогодні про наукову школу професора Миколи Ковальського. «Острозька енциклопедія» та пропонувані «Етюди з історії Острога» – це вимріяна та започаткована М. Ковальським наукова Острогіана. Чудовий дарунок не лише ювілею м.Острога, але і власному ювілею. Отож, побажаємо нашому талановитому побратиму, його новому науковому доробку і Острозькій Академії, в якій народилася ця праця, щасливої долі і Божого Благословіння.

Ректор Острозької Академії
доктор психологічних наук,
Академік Міжнародної Слов`янської Академії наук,
Заслужений працівник народної освіти України
професор, **Ігор Пасічник**

СВІДКИ СИВОЇ ДАВНИНИ

Документальні джерела з історії Острога XVI-XVIII ст.

Джерельна база з історії Острога складається із двох великих комплексів: документальні джерела і наративи (оповідні, розповідні). За характером впровадження їх до наукового обігу вони поділяються на вже опубліковані і невидані, архівні. Про Острог маються багаточисленні згадки майже в усіх публікаціях документів XV-XVIII ст., особливо в таких як «Акты Западной России», «Акты Южной и Западной России» (публікації про Україну Петербурзької археографічної комісії), «Архив Юго-Западной России», який видавався Київською археографічною комісією у другій половині XIX - початку XX ст., «Архіви» князів Сангушків («Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie») та ін. Треба мати на увазі, що в царській Росії було заборонено до 1905 року навіть саме вживання в друкованому вигляді назви і терміну «Україна», а тому всюди фігурували назви «Южная» або «Юго-Западная» Русь («Россия»).

Маються величезні можливості і потенційні резерви для проведення архівної евристики, тобто архівного пошуку в Україні та за її межами, зокрема, в Литві, Росії, Білорусії, Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Туреччині, Англії, Греції та інших державах. У багатьох архівах відклялись численні джерела, в яких маються різноманітні свідчення про історичні події в Острозі і його околицях всіх періодів, зокрема XVI-XVIII ст.

Документи з історії Острога нами виявлені протягом багаторічних архівних пошуків в Україні - Центральному державному історичному архіві у Львові і Києві, Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України,

Національній бібліотеці ім. В.Вернадського НАН України у Києві, Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) і Російському Військово-історичному архіві у Москві, Російському центральному державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі, Російській національній бібліотеці (колишній Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина) у Петербурзі, архіві Санкт-Петербурзького відділу Інституту історії Росії РАН, де є окремий фонд (№11) - «Острозький», архіві Сангушків Краківського державного воєводського архіву і Головному архіві давніх актів (ГАДА) у Варшаві (Archiwum główne akt dawnych - AGAD) та ін.

Найбільшу наукову вартість мають документальні наукові джерела, що вірогідно і досить всебічно відтворюють різні сторони міського життя Острога. Це, в першу чергу, публічно-правові та приватно-правові акти. Значна кількість важливих документальних джерел із історії Острога збереглась у фонді т. зв. Литовської метрики (РДАДА) - в книгах Литовської та Волинської (Руської) метрик, тобто архіві Литовської і Коронної канцелярій.

Цінність цих документів полягає в тому, що їх оригінали до нашого часу, переважно, не дійшли, а у книгах метрик збереглись вірогідні копії або «відімуси» (тобто засвідчені копії) цих автентичних текстів, які набули завдяки цьому юридичного офіційного значення.

Документи, що стосуються Острога, це - великий комплекс публічно-правових актів, т. зв. листів, привілеїв, надань кн. Острозьким, в яких знаходимо численні свідчення про організацію ремесла і торгівлю міста і краю, становища безпосередніх виробників матеріальних благ, взагалі острожан.

Ці джерела, як і описи фамільних документів кн. Острозьких, що збереглись в Архіві Сангушко у Кракові, засвідчують, що Острог, який розташований у вигідному географічному положенні на пересіченні тогочасних торговельних шляхів із півдня, сходу і заходу, був важливим центром внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Сюди

приїжджали купці із Молдавії, Волощини (Валахії), Наддніпрянщини. Вони їхали на Дубно, Луцьк, Львів, Крем'янець, Кам'янець-Подільський, Київ. В одному із документів Литовської метрики першої половини XVI ст. читаємо, що через Острог їдуть купці з «чужих сторін... дорогами вічними, стародавніми», а в Акті 1511 р. в Архіві Сангушко згадується «мито острозьке».

Стабільність організації торгівлі забезпечувалось чітко визначеними і юридично закріпленими постійними термінами проведення торгів та ярмарків. У документі 1527 р. - привілеї Костянтину Івановичу Острозькому, брацлавському і вінницькому старості, великому гетьману Литовському зазначено, що в Острозі здавна відбувались два торги: один в неділю, а другий - у п'ятницю.

У грамоті «справцям» волинських мит нагадувалось, що в Острозі щорічно відбувались три ярмарки у дні православних свят - Онуфрія, Миколи й «Трьох королів»; навіть акти 1621 і 1654 рр. засвідчили наявність двох ярмарків в Острозі.

Серед документів про Острог XVI ст. на особливу увагу заслуговує виявлена під час суцільного нашого поактового вивчення в РДАДА книг-записів Волинської (Руської) метрики грамота 7 липня 1585 року про надання Острогу («месту Острогскому») статусу Магдебурзького самоуправління, згідно яким Острог на зразок інших «головних» міст одержував міське самоврядування і «вольность местскую», чому буде присвячений окремий нарис (№ 3).

Що стосується Острога, то за даними інших джерел, зокрема, що збереглись до нашого часу у львівських архівосховищах, в Острозі у XVII ст. велись два види актових книг - міські та замкові. Так, у радецьку (консулярну) книгу м.Львова 1611 р. був внесений акт, складений в острозькому міському уряді, в'який входили бурмістр та радники. У рукописному відділі Львівської Наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України є «випис з книг міських острозьких лентвійтівських, бурмістровських і радецьких» 1677 р. У Краківському

воєводському архіві зберігся унікальний том острозької актової книги (острозької маґдебургії) 1633 р. Все це свідчило про існування в Острозі органів міського самоврядування, яке функціонувало упродовж XVII століття. Проте юридичного документу, який би засвідчував час, з якого почали діяти в Острозі органи міського самоуправління, не було в розпорядженні дослідників. Виявлення нами лише на початку 80-х рр. XX ст. маґдебурзької грамоти Острогу 1585 р. дозволило остаточно вирішити це питання.

Відшуканий у книзі записів Волинської метрики акт надання Острогу статусу самоуправління дозволяє по-новому відтворити реальну об'єктивну дійсність міського життя кінця XVI ст. Ця грамота дає підстави дещо по-новому підійти до оцінки діяльності видатного державного, політичного й культурного діяча - кн. Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, якого довгий час в науковій і популярній радянській літературі зображували головно як маґната й експлуататора, принижували його роль і місце в суспільно-політичній історії України XVI ст. Факти свідчать про те, що за часів Костянтина Острозького і при його істотній безпосередній матеріальній і моральній підтримці Острог у другій половині XVI - початку XVII ст. перетворився у видатний культурно-освітній і політичний центр України, куди приїздили з політичними і дипломатичними місіями видатні діячі Заходу, зокрема Посевіно, Комулович та ін.

Значною мірою доповнюють і конкретизують різні аспекти соціально-економічної історії Острога документи, що відложились у луцьких актових книгах кінця XVI - XVII ст. Серед них виділяється заява зроблена під присягою («юрмент»), у луцькому гродському суді 24 жовтня 1635 р. острозького бурмістра Ониська Романовича про кількість ремісників у «Старом Острогу в муре... а также и на Новом Месте, на Заставю и на Каролине-воли» на частині міської території, яка належала спадкоємниці князів Острозьких, Анні-Алоїзі Ходкевич. Вірогідність цих даних не викликає

сумніву, бо підрахунки проводились «сполне с цехмистрами цехов тамошних вси ремесници каждого зосовна ремесла... подлуг их реестру». У цьому акті зафіксовано понад тридцять ремісничих спеціальностей, серед них пекарі, що «хлеб - питльований, пшеничний» печуть (21), пекарі, які хліб «разовый» печуть (79), дзвонники (3), котляри (2), мечники (11), столяр (1), ковалі (12), «слұсарчики», які не мали своїх верстатів і «за товариша ровят» (2), стельмахи (2), колодій (1), токар (1), бондари (5), кушніри (25), шевці, що «софяном ровят» (22), шевці, які з «простых скұр ровят» (123), різники, що «видло бют» (15), різники, що «вепри бют» (14), ґарбари (41), теслі (21), гончарі (16), римари (30), шаповали (15), оліяри (7), пивовари (10), кравець, що «влаватные шаты робит» (1), кравці «посполиті», тобто звичайні, прості (12), музики (22), «аптыкаров», які «не бавят лекарскими речами, только кореня продают» (2), «інтролігатор» (читати слід – «інтролігатор») - палітурник (1) - свідчення про попит у місті на оправлення книг, «картовник... што стримена малюет» (1), крім того ще було два «кривопұсти», два ткачі, які не було в цеху, а також важко зіндефікувати спеціальність таких осіб, які названі «траги» (6) та «шихтири» (3), «балвир» (1). (Центральний державний історичний архів України у Києві.-Ф. 25. Луцький городський суд.- Спр. 197 (2468).- Арк. 552-зв - 553-зв.)

Отже, в першій половині XVII ст. Острог бачиться як досить значний ремісничий осередок з розгалуженою системою різноманітних виробничих професій.

Особливо важливими комплексними і надзвичайно інформативними документальними джерелами з історії Острога і Острожчини є інвентарні описи. Поскільки вони створювались з фіскальною метою, детально перевірявся стан населених місцевостей і кількість оподаткованого населення (хазяїв будинків, домівок). У кожному з них зазначені конкретні дані про форми й розміри податків, повинностей міського населення і селян, і вони можуть в цілому вважатись досить вірогідними. На їх основі можна довідатись про соціальну та професійну структуру міського населення.

До нашого часу збереглося вісім інвентарів Острога і його околиць, складених в 1542, 1603, 1620, 1621, 1654, 1708, 1724 і 1728 рр. З них лише перші чотири охоплювали всю територію міста, а останні ту половину, що що перейшла до нащадків і спадкоємців сина Костянтина Костянтиновича Острозького Олександра.

Списки цих документів зберігаються у РЦДІА у Санкт-Петербурзі, ЦДІА України в Києві, Львівській Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України, Архіві Сангушко у Кракові, Головному Архіві давніх актів у Варшаві (Архіві Любомирських з Малої Вси), Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві.

З цих інвентарів були відомі в науці до останнього часу чотири - 1603, 1620, 1621 і 1708 рр., який був виданий на мові оригіналу (польській) острозьким істориком краєзнавцем і археологом Й. В. Новицьким в 1938 р. в рівненському щорічнику « Rocznik Wołyński ». В 1995 р. у Львові в збірнику «Острозька давнина. Дослідження і матеріали» (відповідальний редактор Ігор Мицько) були опубліковані інвентарі частини замку в Острозі 1620 року (підготувала до публікації Марта Боянівська), інвентарі дворів та замочків Острожчини 1621 р. (підготувала Ірина Ворончук), ревізія частини Острозького замку 1654 р. (підготував Микола Ковальський), ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1687 р. і ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1699 р. (два останні інвентарі підготувала Марта Боянівська). Острозькі інвентарі 1724 і 1728 рр., виявлені автором в 1970 р. в Архіві Сангушко ще не опубліковані. Є ще один інвентар - 1576 р. «Реєстр вибирання повору... з міста і волости Острозское», який менш інформативний.

Інвентарні описи міста Острога XVI-XVIII ст. надзвичайно багаті на різноманітні відомості і репрезентативні. Вони вміщують багатогранні і різнобічні дані з соціально-економічних, демографічних, історико-географічних і топографічних питань, урбаністики, включають перелік і описи нерухомого і, частково, рухомого майна, фор-

тифікацій, приватних й громадських будівель, розміщення поселень і окремих їх частин - «воль», передмість з назвами тодішніх вулиць та ін. Цікаві топономічні назви, що дозволяють вивчати походження географічної номенклатури, історію заселення і розселення, міську топографію за великий проміжок часу.

На основі вивчення актів описів та ревізій Острога XVII-XVIII ст. є можливим здійснити досить детальну і динамічну реконструкцію розташування міста, його передмість, вулиць, систему оборонних споруд, вивчити зміни складу населення.

Всі інвентарні описи XVI-XVII ст. починаються з досить детальних відомостей про замок і комплекс головних оборонних споруд Острога. При описі будівель ревізори зазначали не лише зовнішнє, але й внутрішнє розміщення (розташування) приміщень (кімнат, «альтан», «саль», світлиць, «сінок» тощо), дані про засоби опалювання (печі, покриті простими і художніми - «зеленими» кахлями, які вироблялись на Острожчині), використання у вікнах венеціанського скла, навіть зазначена мідяна труба для відводу води з «альтани» (акти 1603 і 1621 рр.).

Серед оборонних споруд детально описана «вежа мурована» (або Будинок Мурований), в приміщенні якої в 1913 р. був відкритий краєзнавчий музей (тепер Острозький державний історико-культурний заповідник – ОДІ-КЗ). У цьому будинку була «скарбниця княжати его милости старого», тобто князя В.-К.К. Острозького, яка в акті 1621 р. названа «скарбниця мурована». Перша документально засвідчена інформація про речі, які в ній зберігались, датована 1542 р., де були лицарські панцири, одяг, кінська зброя тощо. Особливо цікаве те, що там було виявлено «книг великих и малих - всех двадцять одна». Мабуть, у вежі знаходився і архів князів Острозьких, який згодом був розпорошений по різних архівосховищах. Так, багато острозьких документів попало в фамільні архіви Сангушко і Яблоновських, окремі оригінальні грамоти Василя-Костянтина Острозького нами виявлені в архіві Санкт-

Петербурзького відділення Іституту історії Росії РАН. Про склад архівної збірки Острозьких свідчать такі об'єкти фоліанти архіву Сангушків як «Книга Бони», «Монумента дукум ін Острог» («Monumenta ducum in Ostrog»), сумаріуші острозьких документів і численні «відімуси» пергаментних грамот.

У замковому цейхгаузі зберігались різного калібру і розмірів гармати, гаківниці, порох, сірка, селітра, олово. В замкових «коморах», згідно ревізій 1542 та 1621 рр. мались досить значні запаси продовольства, включаючи борошно, м'ясо, хміль, оцет, віск, квас, мед, квашену капусту, різні овочі, фрукти та ін. В кожному описі XVII ст. згадується замкова криниця - «студня мурована», яка під час ревізії 1654 р. була вже «спустошена».

Посередині «дитинця» описи Острога XVII ст. відзначали наявність церкви, яка була «велика мурована», тобто Богоявленський собор. Не збереглося (або нам не відомо) жодного малюнка острозької Замкової гори до XVIII ст. На гравюрах XVIII -першої половини XIX ст. є зображення колишньої Богоявленської церкви у вигляді руїн. Проте, коли саме вона була зруйнована і за яких обставин, залишилось досі невідомим. Акт ревізії замку і міста Острога у червні 1654 р. вперше документально засвідчує, що вона на той час була «спустошена»: «церква велика мурована, а з однієї сторони двері залізні, а з другої сторони немає, і вся спустошена» (Архів Любомирських з Малої Вси. АГАД у Варшаві).

Інвентарні описи Острога дозволяють встановити наявність у місті ряду промислових і громадських об'єктів, пам'ятних місць в XVII-XVIII ст. Так, в акті ревізії 1654 р. згадується «плек» ("Z plechu...") - підприємство для вибілювання полотна, що знаходилося «між містами» (Старим та Новим Острогом). За муром була лазня, спалена татарами у проміжку часу - кінець 40-х - початок 50-х рр. XVII ст. В актах ревізії 1708 і 1724 рр. є згадка, що на «брамі, якою йшлося з замку в місто, бував zegar», тобто баштовий годинник. В той же час у західній частині міста зафіксоване

як достопам'ятне місце і своєрідний орієнтир - «фігура», тобто обеліск (можливо, це - той так званий білий стовп, як його ще донедавна називали острозькі старожили, з правого боку від центру міста на сучасній вулиці ім. князів Острозьких) - помітний дороговказ для ревізорів міської «осідлості».

Біля підніжжя замку в описах XVII ст. зазначені ряд виробничих об'єктів: три млини, «бровар», «солодовня» - винокурня, і, що особливо, - папірня - в основному для потреб острозької друкарні, заснованої біля 1578 р., де почав працювати видатний східнослов'янський друкар, організатор книгодрукування на Україні Іван Федоров (Федорович).

Важливо, що в акті ревізії Острога 1654 р. зазначено: «папірня при місті старому, з якої бувало (прибутку) золотих 50», що складала утримання «шпиталю острозького».

Важливі громадські об'єкти були розташовані з північного боку від замку на так званому Пригородку. Тут, біля замкової гори за «фосою» - глибоким ровом, заповненого водою, згідно ревізії 1621 р. був «двір великий князівський в дуже поганому стані». З акту 1603 р. поділу володінь Острозьких одержуємо цінне свідчення, що «на Пригородку» розміщались «друкарня і школа». Це була та ж друкарня, в якій в 1578-1581 рр. працював Іван Федоров. Тільки завдяки акту 1603 р. вдалось встановити імена трьох друкарів серед мешканців Острога. Це були: «Іван Друкар», що мешкав на Зарванській або Зерванській вулиці, «Тишко Друкар» - на Завалі, а «Федір Друкар» - у тій частині міста, яка у документі названа «Заріччя і Залужжя за монастирем і ятками». Нами виявлений ще один цікавий факт: 18 років після фіксації в цьому описі Острога імен трьох друкарів в черговому острозькому інвентарі 1621 р., внесеному до луцької гродської книги № 131 (2131), за 1622 рік, на тому самому місці серед мешканців вулиці Зерванської, як і в 1603 р., знову названий «Іван Друкар». До речі, хоч друкарня в 1621 р. вже не зафіксована, але згадується «школа руська», тобто Академія.

Безперечно, тісно пов'язане з друкарством і розвитком писемної культури палітурництво – оправлення книг як рукописних, так і друківаних. Такі дані можна виявити в острозьких інвентарях XVII-XVIII ст. В акті ревізії Острога 1654 р. вказаний «інтролігаторський пляц», тобто земельна ділянка (забудована або незабудована), яка належала якомусь палітурнику, професійна діяльність якого мала пряме відношення до поширення й збереження книжкових багатств. Аналіз інвентарів «осідлості» м.Острога 1708 і 1724 р. документально засвідчує, що ця професія в місті стала традиційною, бо в обох текстах знаходимо записи «будинок інтролігатора»-палітурника, хоч, на жаль, без зазначення прізвищ або прізвицьк острожан, серед яких можна виявити майже 40 ремісничих спеціальностей, зокрема такі як столяр, муляр, шаповал, кухар, слюсар, гончар, римар, ґарбар, пекар, гребінник, коваль, кравець, пивовар, різник, маляр, золотар, годинникар, сідляр, друкар, палітурник, олійник, ткач, швець, дігтяр, свічник, скляр, цегляр, стельмах, гірник, бондар, січкар, солодовник, гафтяр, панчішник, бубленник, мельник, доктор, аптекар, пушкар, а також не цілком ідентифіковані назви як «шихтер», «тартичник» (можливо, дошкар), «глинник», «дуботолк». Зустрічались міщани, імена яких пов'язані з такими професіями як рибак, звонар, фурман, крамар, цирульник, дорожник, трубач, скрипаль, цимбаліст та ін.

Із інвентарних описів Острога XVI-XVIII ст. маємо відомості про ряд назв вулиць міста, серед яких виділяється Красна Гора (Красногірка), Луцька, Пречниця (Поперечна, потім Дубенська), Зарванська (Татарська), Низька, Гнила, Старожидівська і Новожидівська, де проживало компактне єврейське населення, а в інвентарі 1724 р. згадується – Стареча, де мешкали жебраки, міський люмпен – свідчення значної кількості зuboжілого міщанства.

Інвентарні описи зафіксували наявність в Острозі декількох передмість у XVII-XVIII ст, які з часом дещо змінювались. Це – Зарванське (Зарванське) передмістя, яке простягалось від Татарської башти і брами до «Плескачового мосту» і річища Старої Вілії. Воно граничило з іншим

передмістям – Заріччям (за Зарванською брамою), неподалік від якого було Залужжя. З південно-західного боку замку було розміщене ще одне передмістя – Загороддя, що починалось від долини, яка простягалась від «брами Луцької» по лівій стороні під «парканом» (дерев'яним частоколом), куди стікала весняна вода, звана «Невісткою» і поза замком на низ до ставів.

Це передмістя було чи не найбільшим в Острозі. Воно доходило до «Загородських воріт», до Бельмажу (тоді це було село), Хорнощі і самого Межиріча, який в XVII-XVIII ст. мав статус міста з маґдебурзьким самоуправлінням.

У центрі Острога був розташований будинок мурованої ратуші, в якій функціонували органи міського самоуправління і суд. Ратуша, мабуть, побудована після надання Острогу маґдебурзького статусу в 1585 р. Порівняно детальний опис приміщень міської ратуші міститься у двох актах ревізії «Осідлості» Острога першої половини XVIII ст., що документально засвідчує великі руйнування, завдані цій споруді у попередні військові розрухи. Описи ратуші 1708 і 1724 рр. майже ідентичні. В обох документах зазначено: «ратуша по середині міста в Ринку мурована». На її фронтоні з боку замку була вміщена мармурова таблиця з ім'ям князя Януша Острозького, на жаль, без вказівки на дату цієї події чи фундації. Про ратушу в обох випадках вказується, що «майже вся ратуша зруйнована, розвалюється», а «судова ізба у зв'язку з обваленням мурованої верхівки на розі ратуші з магазином до половини звалена, із-за чого жодні суди не можуть там відбуватись».

Дуже цікава інформація про існування в «тій же ратуші ваги на низу у брамі» – свідчення, що ратуша була і торговим осередком. Довкола з усіх боків ратуші був розташований ринок – торговий центр міста; кам'яниці, які тут розміщались, входили до складу так званої «Ринкової пежеї або Квадрату». Це було характерне типове розташування для середньовічних міст, в центрі яких була квадратна площа, а посередині її – ратуша. На жаль, всі ці унікальні середньовічні будівлі в Острозі зазнали знищення влітку 1941 р. з початком війни або в 1946-1947 рр. із за

безгосподарності і байдужості острозьких властей, керівництво яких прибуло сюди зі Сходу.

В інвентарі 1621 р. з'являються назви вулиць Калеча, Суха Воля, Ровенська. У XVIII ст. значно розширюється територія Сухої Волі, яка в 1724 р. називалась вже «містечко Суха Воля на слободі... за брамою Дубнівською понад валом і фосою». Інвентар 1654 р. при описі Нового містечка («Нового міста»), розміщеного на схід від р.Вілії зазначає, що його мешканці мали «своє право і уряд» (тобто – управління). Це свідчило про важливе і зростаюче значення цього передмістя в економічному і суспільному житті Острога, а тому міський уряд передав його мешканцям певні адміністративні функції та юрисдикцію на їх територію. Чи довго це тривало – невідомо.

У цьому ж документі 1654 р. перераховані жителі «міста Каролін при Острозі», зазначалось, що вони «в Кароліні слободою сиділи і нічого до того часу не давали», тобто не сплачували міських податків. Це є певним доказом, що дане поселення виникло на східній околиці Острога порівняно недавно від часу проведення ревізії середини XVII ст.

У кожному острозькому інвентарі вміщені важливі відомості, які стосуються повинностей міщан, їх оподаткування і різних форм ренти – натуральної, відробіткової, грошової, які вони були зобов'язані виконувати на користь королівського уряду, власників міста – представникам феодальних родів, а також на утримання замку, міських оборонних споруд. Це свідчення експлуатації широких верств міського населення. Так, в акті 1542 р. зафіксовані такі види поборів з міського населення як подимне, коморне, пороховщина, куничне, торгове, лопаткове, плечкове, «лой» від різників, сіль з возів, на яких привозилась вона із Прикарпаття, плата за випічку хліба, податки за оренду.

В 1621 р. міщани виконували такі повинності і сплачували ряд податків: чинш, порохове, торгове, сторожове, виконували шарварок, проводили відновлення і ремонт гребель. Крім того, міщани повинні були виставляти гайдука для замкової служби та ін.

В акті ревізії 1654 р. поданий детальний і диференційований реєстр повинностей міщан, які «належали до замку». Так, до направи гребель ставових, «коли буде потреба... повинні всі з домів ходити». Різники від «битого бидла» зобов'язані були давати «лопатки» до замку, а гарбарі – виправляти шкіри, шевці – шити взуття для замкової челяді, пекарі давати хліб, міщани, що мали солодовні, давали замковому пивовару грошовий податок. Зазначено, що у попередні роки платили на замок з рибною та гочарною оренди.

Окремо перераховувались різні податки з міщан на ремонт ратуші «та інші потреби»: мостове, вагове «від мірення меду», з воскобійні, з «комор та склепів під ратушею» та ін.

В інвентарях 1708 та 1724 р. вказані чинш, поколіщизна (від млинів), лопаткове, плечкове, шарварок, найняття 10-ма міщанами гайдука, торгове, пчіляна десятина, несення служби біля міських брам, панщина (відробіток двох толок з диму в жнива у Хорівському фільварку), податок з ткачів.

У ревізії острозької «осідлості» 1708 р. зазначена корчемна і млинова оренди, податок за випалювання вапна на Бельмажі. В акті ревізії частини Острога 1724 р. нараховувалось 29 пунктів «повинностей міщан острозьких як християн, так і євреїв». Серед них 800 злотих щорічно чиншу, податі від дорожників, броварників, різників, шинкарів, від ввозу дров і глини, пекарських крамниць тощо. З інвентарів можна прослідкувати, як зросли протягом XVII-XVIII ст. міські податки і, що характерно, ряд з них навіть у XVIII ст. брались натурою.

Зазначимо, що цитати з острозьких інвентарів 1654, 1708, 1724 рр. перекладані із польської на українську мову автором даних нарисів.

У цілому цей огляд інвентарних описів Острога дає досить широке уявлення про різноманітні аспекти історії і життя одного з важливих міських центрів України доби Середньовіччя і початку Нового Часу, становище різних соціальних верств та національностей (українців, євреїв, поляків та ін.).

СВІДЧЕННЯ ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ОСТРОЗЬКУ АКАДЕМІЮ

До 420-роковини славетної Острозької Академії (1576-1636) наводимо фрагменти документальних джерел і творів хроністів та істориків, дослідників історії Острога XV-XVIII ст. Вони становлять комплекс джерельних свідчень про Острозьку Академію кінця XVI- першої половини XVII ст. Це – автентичні, вірогідні джерела, в яких перша у східноєвропейських народів вища школа іменувалась «Академією». Але часом по-простому її звали і школою, проте ніколи - колегіумом. На жаль, при складанні президентського указу 12 квітня 1994 року про відновлення після 360 років небуття цього вищого навчального закладу в Острозі він був неадекватно і помилково названий невідомо чому «колегіумом», що зовсім не відповідає сенсу історичної реальності функціонування острозького вищого учбового закладу.

Дана підбірка документальних свідчень є безперечним науковим доказом існування в Острозі закладу під назвою «Академія».

Подаємо фрагменти цих оригінальних джерел.

1. В 1587 р. були написані і незабаром видані в одній збірці твори першого ректора Острозької Академії Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» та «Календарь римский новый». В книзі зазначено: «*Написано у Академии Острозькой*» (курсив мій – М.К.).

2. У заповіті Гальшки Острозької, дочки князя Іллі Костянтиновича Острозького датованого 16 березням 1579 р., укладеного у Турові і внесеного до луцької земської книги 10 січня 1583 р., зазначено: «Досыт записом... дарунком и вбевазком моим на шпитал и академию Острозскую... встатнею моею утвержам и умоцням и во всем вцале заховывам...» (Центральний державний історичний архів України, м.Київ.- Ф. 26.- Оп. 1. Луцький земський суд.- Од. зб. №4 (2097).- Арк. 38).

3. Документ недатований, але напевне, пізніше 1608 р, тобто після кончини князя Василя-Костянтина Острозького під назвою « Postanowienie na akademię Ostrozką » («Постановенє на Академіїє Острозском» - транслітерація з польської мови) (Головний архів акт давніх у Варшаві - АГАД . (Archiwum główne akt dawnych),

Зібрання Браніцьких із Сухої.- № 323/409.- S.638.

4. Опис Острога 1620 р. Фіксує на Пригородку біля князівського замку - «Академія, школи та інші приміщення колегіатські, польські і руські» (Національна бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві (Польща).- №11/3669.- Арк. 196.) (перекл. з польської мови на українську).

5. Як свідчать сучасники і акти острозького фарного римо-католицького костела, його хроніка (це засвідчено під рубрикою « Budynek szkoły Ostrogskiej przy kościele ostrogskiem » - Будинок школи острозької при острозькому костелі) після пожежі 1617 р. учні польської римо-католицької прикостельної школи навчались «при Академії руській під керівництвом руського ректора» - «przy Akademii Ruskiej pod regimentem rectora Ruskiego» (Краківський воєводський архів. Відділ на Вавелі. Архів Сангушків.- № 1031.- S.153.

Про те, що викладання в Острозькій Академії було тоді на дуже високому рівні і саме тут (в Острозі) концентрувались великі наукові сили, свідчить видатний діяч української культури, просвітитель і письменник кінця XVI-першої половини XVII ст. архімандрит Києвсько-Печерської лаври Захарія Копистенський (приблизно 1585-1627) у монументальному трактаті «Палинодія сирѣчь книга овороны святой апостольской всходной церъкви кафоліческой» (1621р.). Високо оцінюючи роль князя Василя-Котянтина Костянтиновича Острозького (1526-1608) киевського воєводи, за ініціативою і всілякою підтримкою якого Острог став визначним центром культури, науки і освіти, З. Копистенський писав про діячів Острозької Академії, вчених і письменників, що в Острозі на той час «найдовалися на

иные различные любомудрцы. Найдовалися и докторове славныи, в греческомъ, славенскомъ и латинскомъ языкахъ выцвѣчныи... Найдовалися и математикове и астрологове превыборныи, mezi которыми онъ презащный математикъ, философъ и астролог, Янъ Лятось, который календаръ новый славне зганилъ». (Русская историческая библиотека. - Санкт-Петербург, 1878. - Т.4. - Ствб. 1136)

Таким чином, наведені джерельні свідчення є незаперечним доказом про існування в Острозі в другій половині XVI - на початку XVII ст. навчального закладу під назвою Академія, де працювали видатні вчені європейського масштабу.

ТРАДИЦІЇ МІСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ МАГДЕБУРЗЬКА ГРАМОТА ОСТРОГУ 1585 р. НА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

У Середньовіччі і початку Нового Часу (XIV-XVII ст.) в Україні чимало міст (Львів, Київ, Луцьк, Кременець, Володимир та ін.) набули юридичне право на самоуправління, що надавалось королівською владою.

Назва походить від німецького міста Магдебург, яке одержало таке право ще у XIII ст. Магдебурзьке право мало ще іншу назву - саксонське або німецьке. Суть цього права полягала в тому, що міщани виключались із феодалної, шляхетської або магнатської юрисдикції, мали право обирати зі свого середовища уряд міського самоуправління - магістрат, здійснювали адміністративні, судові функції і вільну торговельно-економічну діяльність.

Дослідники історії Острога XIX-XX ст. (Я.Перлштейн, М.Максимович (1804-1873), С.Кардашевич (1826-1887), М.Тучемський (1872-1945), Й.Новицький (1878-1964), П.Шумовський та ін.) не знали точної дати надання Острогу магдебурзького статусу (або статусу магдебурзького міста). У довідниках і енциклопедичних виданнях (1-е вид Української Радянської Енциклопедії.- К., 1962.- Т. 10.- С. 415; Радянська Енциклопедія Історії України.- К., 1971.- Т. 3.- С. 301) місцеві краєзнавці - острозький Г.Равчук (1896-1986) і рівненський О.Молчанов (1922-1975) помилково приписали надання цього статусу Острогу в 1528 р., замість, насправді ж, містечку Острожцю (тепер село Млинівського р-ну Рівн. обл.). Це село тоді належало троцькому хорунжому П.Михайловичу. Надання Острожцю такої грамоти засвідчує документ із колекції Київської археографічної комісії ЦДІА України у Києві, опублікований ще в 1869 р. у 1-у томі п'ятої частини серійного видання Архив Юго-Западной России (С. 36, 37) і вміщений у каталозі колекції документів цієї установи за 1369-1899 рр. (К., 1971).

В дійсності ж маґдебурзька грамота Острогу датована 7 червня 1585 р.. Копія цієї грамоти кирилицею - королівського привілею Стефана Баторія, що був польським королем в 1576-1586 рр., зберігається у 198-ій книзі фонду № 389 під назвою «Литовська метрика» (фактично № 8 збірки Метрика Волинська (Руська) Російського Державного Архіву Давніх Актів у Москві (РДАДА). Назва цього документу: «Наданє права майдемъборского местѹ **В**строзскому».

Миське самоуправління було надане польським королем С.Баторієм за ініціативою та клопотанням В.-К.К. кн. Острозького. Це зазначене на початку привілею: «именемъ вельможного Костентина княжати **В**строзского, воеводы киевского, маршалка земли волинское». У грамоті зазначена особиста ініціатива князя перед польським королем: прощено насъ абыхмо тому местѹ **В**строзскому право мандемъборское надали а всякие свободы, пожитки и порадокъ въ немъ... дозволили...». Звернення князя до королівського уряду в даному привілеї визначалось як невинне і підкреслювалось, що м. Острог вже мало здавна різні економічні і торговельні привілеї: «вповежено естѹ намъ... ижъ въ имению его милости отчизномъ **В**строзе зъстародавна естѹ место укгрѹнтовано, мыгта наданы, ярмарки и торги, купецства и шиньки и всакиѹ инъшие порадки и волности местские устанавлены...». Князі Острозькі володіли «тамъ с продковъ своихъ завжды... подлѹгъ правъ посполитыхъ и привилеевъ и стародавного держанья...».

Надавався Острогу привілей на маґдебурське право відповідно як і в інших найбільших містах держави: «прикладомъ инъшихъ упривилеваныхъ головныхъ местъ в пангствахъ нашихъ» - Кракові і Львові. Згідно з цим привілеєм король відзначив «въ томъ быти подлѹгъ права прозвѹ слѹшнѹю... преречоному местѹ княжати **В**строзского **В**строгу и подъданымъ его милости мещаномъ **в**строзскимъ» - і надав статус мешканців маґдебурського міста. Причому це стосувалось не лише тодішніх жителів міста, але й наступних, які будуть прибувати сюди («которые тамъ сѹтъ и которые потомъ приходити и внде вседати бѹдетъ»). Всі вони

одержували «право майдемборское и вольность местскую».

Основне право, зазначене в цьому привілеї, полягало в тому, що міщани Острога одержували право міського самоврядування в адміністративних і судових функціях «во всихъ члонкахъ и артикулехъ» за правом маґдебурським «ґживати и нымъ въ речахъ великихъ и малыхъ завжды сам радити и судити бѹдуть сами межи собою и зъ гостями людьми приеждчими такъ въ ярмарки и торги, яко подъ каждымъ часомъ...».

Визначались урядові особи, які мали керувати міщанами, тобто склад «вряду местского», куди входили вїйт, бурмістри, райці («черезъ войта, бурмистровъ(ъ), радець(ъ) и иныхъ(ъ) урядниковъ местскихъ»). У цьому місті вся влада і сила надавалась міському уряду за маґдебурським правом: «въ томъ моцъ и владностъ зѹполнѹю войтомъ, бурмистромъ, раде и всему вряду местскому вострозскому даемъ...». Про їх судові компетенції зазначалося, що їм надавалось право «во всихъ справахъ судовыхъ и въ речахъ кривавыхъ, што подлѹгъ вѹгѹ права майдемборского имъ належитъ судити, сказывати и винныхъ воде артикуловъ того права карати...».

Згідно з цим привілеєм в Острозі дозволялось побудувати міську ратушу - «ратѹшу вѹдовати» (будинок її зафіксований в описах і інвентарях Острога XVII-XVIII ст. і зберігся до середини 40-их рр. XX ст.), а також «крамы», «вагѹ», «пострыгалню» (для стрижки вовни). В Острозі дозволялось мати «ятки всакне, лазню посполитѹю». Міщани мали право вести «гандли» і мати «корчмы волные», в яких «питемъ вшелакимъ и речами кѹ живности въ домехъ гостинныхъ потребными шинковат».

У цьому ж привілеї є вказівка про наявність в Острозі ремісничих цехів («ремесла цеховые»). Торговельні права в Острозі вказані таким чином: «до которого то места вострозского за волностью зъ стародавна звыклою и теперь... наданою на ярмарки и торги тамошние кѹпцомъ и всимъ людемъ вбывателемъ панствъ нашихъ и чѹжоземцомъ волно с товары всакими приеждчаючи торговати, продавати и кѹповати...».

Одночасно з цими правами міщан острозьких вводились певні обмеження їх прав на користь князів Острозьких:

«ПЛАТЯЧИ НА КНЯЗЯ ВОВОДУ КНЕВСКОГО И ПОТОМКОМЪ ЕГО, ЧИЯ ТО ПОВИНЪНОСТЬ НЕСЕТЪ МЫТО ТОРГОВОЕ ПО ОБЫЧАЮ ТАКОВЫХЪ МЕСТЪ...».

Ця грамота на маґдебурське право («в праве мандемборскомъ») - привілей міщанам «во всихъ волностахъ и порядкохъ местскихъ», який отримав В.-К.К. кн. Острозький для острозьких міщан перед королівською владою, навічно пов'язувався з його нащадками, а тому, вказувався на - прикінці цієї грамоти, що її мають сучасники і наступні її покоління мали заховати «вечными часы... на тоє место княжати встроцкого и всихъ потомковъ его».

Таким чином, привілей 1585 р. поширювався не лише на міщан міста Острога, але і давав нові права князям Острозьким. Як і інші офіційні документи того часу, маґдебурська грамота Острогу скріплювалася підписом і державною печаткою: «...А для лепшого сведецтва и умоцненя тоє речи, сесь листъ рукою нашою подъписавши, печать нашу коронъную до него привесити есмо розказали.» Чітко зазначене місце складання цього привілею («Писан въ Кракове...») та його дата «дня сегого м(еся)ца июня року... тисача патсот(ъ) осмъдесат(ъ) пятого (,) а крелеванья н(а)шого року десатого». Внизу документу: "Stephanus Rex".

Місце зберіг. дж.: РДАДА.- Ф. 389. «Литовська метрика».- Од. зб. 198 (№ 8 Метрики Волинської (Руської).- Арк. 26 - зв - 27 - зв. (кириличний текст) - по цій архівній копії наведені всі цитати у даному нарисі.

Публ.: Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI - первой половины XVII века: Структура источниковой базы.- Днепропетровск, 1982.- Приложение.- С. 69-71; Острозька давнина. Дослідження і матеріали.- Львів, 1995.- (Вип.) 1.- С. 112-113 (публ. А.Зайця).

Літ.: Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII в.): Акты о городах.- Днепропетровск, 1983.- С. 9; Ковальский Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения 1981.- М., 1985.- С. 52-53; Ковальський М.П. Привілей («листи») на маґдебурське право містам України в книгах Руської (Волинської) метрики XVI-XVII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоуправління (Історія і сучасність): Тези міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 7-9 квіт. 1993 р.).- Рівне, 1993.- С. 90.

ГАЛЬШКА, КНЯЖНА ОСТРОЗЬКА

I Джерела і література про Гальшку кн. Острозьку

Серед історичних жіночих постатей нашого волинського краю, старовинного українського міста Острога доби пізнього Середньовіччя і початку Нового Часу особливе місце належить Гальшці княжні Острозькій. Її життя нерозривно переплелось з багатьма історичними доленосними подіями, особливо, що важливо виявилось не лише для її доби, але й для прийдешніх поколінь, стосовно реальної підтримки нею, істотної фундації славетної Острозької Академії. Народилась вона в 1539 р. на день святої Єлизавети (таке ім'я дістала при хрещенні), варіант якої – Гальшка не лише для неї стала притаманною і загальнопоширеною. Як свідчать документальні джерела, ім'я Гальшки не було унікальним, рідкістю. В острозьких актах, описах, поділах острозьких володінь, переліку жителів Острога серед мешканок міста, зокрема у XVII ст, неодноразово зустрічається таке ім'я.

Серед описів актів «Книг судных справ» за 1560 рік мається такий документ: «Отложенъе sprawy князя Андрея Масалского зъ Яномъ Недзведским о кгвалтовное взяте дочки князя Масалского ГАЛЬШКИ княжны Андреевой Масалского» (Російський Державний архів давніх актів (РДАДА).- Ф.389. «Литовська метрика».- Спр.254.- Арк.95 – зв.- 96). Звертає на себе увагу така обставина, що ім'я іншої Гальшки Гулевичівни (Гулевич) тепер часто зустрічається в літературі, виступах на конференціях з історії української культури й освіти, як особи, що дала власні кошти на київську школу на початку XVII ст. Гальшка ж Острозька, до якої була привернена увага не лише її сучасниками у XVI ст., але й протягом наступних століть, в науковій літературі після 1917 р. в Україні залишалась до останнього часу, за невеликими винятками, у тіні, напівзабутою, поза увагою дослідників, що, очевидно, цілком неправомірне.

Батьком Гальшки був князь Ілля Костянтинович Острозький (1510-1539), син великого гетьмана литовського Костянтина Івановича, що увійшов до історичної традиції як «Руський Сципіон», та Беати із Костельця Костелецької (1508-1576), про яку навіть такий автор, як Станіслав Кардашевич, якого ніяк не запідозриш в упередженості стосовно польських шляхтичів, писав, що то була жінка «горда, зухвала і хтива», тобто жадна, яка намагалась прибрати до своїх рук всі численні володіння князів Острозьких, а потім на злість Василю-Костянтину Костянтиновичу Острозькому після смерті чоловіка вдруге вийшла заміж за одчайдушного авантюриста Ольбрахта Ласького.

В наш час, коли розпочалось реальне відродження міста Острога як освітнього центру давніх споконвічних земель України, коли Острог перетворюється в український культурний П'ємонт, через 360 років як міфічний фенікс відновився в Острозі вищий навчальний заклад, Острозька Гальшка разом і поряд з братом її батька, видатним політичним, культурним, релігійним і державним діячем Василем-Костянтином Острозьким, як фундатори Острозької Академії, заслуговують на нашу добру пам'ять, звернення до витоків національних просвітницьких і гуманістичних ідеалів, традицій славних Волинських Атен.

Між тим, трагічна й романтична доля ГАЛЬШКИ, її неординарна постать, численні інтриги, які точились біля неї та її заміжжя ще за її життя і століття після її смерті, викликала до себе зацікавлення та співчуття, виникло чимало легенд і переказів як в Острозі, так і в Шамотулах у Познанському воєводстві, де вона перебувала після насильного останнього одруження з Лукашем Ґуркою. Визначний львівський історик професор Ізидор Шараневич (1829-1902) у другій половині ХІХ ст., побувавши у Шамотулах, зафіксував, що і до того часу ще там залишалась народна традиція про «чорну княгиню», що жила самотньо, маючи лишень контакти з служницями.

Легенди про острозький період життя юної Гальшки

пов'язані із її втечею з князем Дмитром Санґушком з Острога від переслідувань її матері, нібито через одне з вікон острозького замку на могутній драбині з великої висоти, про всякі надприродні сили, духи, які переносили її тіло у різні місця, тощо. Деякі із цих переказів коротко подав історик Острога, автор посмертно виданої у 1913 р. книга «Давня історія Острога» («Dzieje dawniejsze miasta Ostroga») Станіслав Кардашевич (1826-1887). Острозький краєзнавець, історик, археолог і музеолог Йосиф Новицький (1878-1964) у варшавському релігійному православному часописі «Воскресное чтение» з 1933 р. виклав зміст декількох легенд, переказів про Гальшку (цей матеріал називався «Острожская легенды» (зберігаємо оригінальний заголовок).

Частково легендарна інтерпретація і легендарна традиція, її своєрідне забарвлення наклало свій відбиток і у тій або іншій мірі вплив на літературні твори ХІХ ст. Гальщці Острозькій були присвячені твори красного письменства польських літераторів і істориків – І.Крашевського, Ю.Шуйського, І.Войцеховського, які заслуговують окремого спеціального дослідження істориків, зокрема у джерелознавчому, історіографічному та бібліологічному напрямках.

Серед острожан і гостей Острога протягом усього ХХ ст. набув стабільної популярності роман сина славетного російського історика Сергія Михайловича Соловйова-Всеволода (1849-1903) про Гальшку Острозьку – «Княжна Острожская» в 2-х частинах (1887, останнє видання 1903 р.).

Цей роман починається такими словами: «Много было славных и могучих вельмож на Литовской Руси... Но имя князя Константина Константиновича Острожского возбуждало повсюду даже багоговение - все литвины от Острога и до самой Вильны не иначе называли его как великим князем... И он отдал всю жизнь свою на служение православию, на поддержке его в охранении» (С.3-4). В тексті цього твору ніде навіть не згадується слово Україна, а лише Литва, а мешканці всі - «литвини». Ось як

зображується кн. Гальшка Острозька: «Княжна Елена Ильинична Острожская (или Гальшка, как её все называли) была необыкновенная, неслышанная красавица. Такая красота рождается веками, приобретает себе славу подобно гению, и память о ней сохраняется в потомстве» (С.8).

В кінці всіх перепетій, пов'язаних з життям і трагічними подіями в долі Гальшки, В.Соловйов писав: «Имя княжны Гальшки до сих пор ещё не забыто в юго-западном крае (тобто - в Україні.- М.К.) Её красота и её необычайныя несчастья вызвали целый ряд народных рассказов» (С.183).

Цей твір, хотів того автор, чи ні, сприяв і сприяє і до цього часу міфологізації постаті Гальшки. Текст насичений багатьма надуманими і нереальними ситуаціями, фактами і подіями, що нічого спільного не мають з історичними реаліями і навіть з територіями, коли, наприклад, фантастичні і штучно драматизовані події ніби-то розгортаються у поліських болотах, що чомусь пов'язується із втечею Дмитра Сангушка з його молодого дружиною Гальшкою, реальний маршрут якої проходив у зовсім протилежному у дійсності напрямку на Південь. Складається враження, що син визначного історика не лише не побував в Острозі, але навіть не мав жодного уявлення про історичні реалії. І все ж міфологеми та антиісторизм цього твору продовжують діяти на масового читача, якому донедавна художня література не пропонувала нічого, а історики під час панування тоталітарного режиму не наважувались розробляти таку проблематику, до речі, сюжети з якої можливо було публікувати, як виняток, у малотиражній місцевій періодиці, як це нам вдалось на початку 1989 р. в острозькій районній газеті («Гальшка Історична повість») з 8 березня по 5 квітня 1989 р. в 11-ти номерах часопису «Зоря комунізму» із переднім словом тодішнього головного редактора газети Валерія Баталова.

Нам відомий лише один вірогідний художній твір про Гальшку. Це - роман сучасного українського автора Івана Савчина «Важкий шлях», написаний у 1975-1979 рр. і виданий у Львові у 1985 р. У цьому творі з позицій

історичної правди та вірогідності відображені події з історії Острога, життєві колізії Гальшки, Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, Дмитра Сангушка середини XVI ст. Ці образи переконливі, історичні реалії і колорит епохи зображені, на наш погляд, найбільш близько до тогочасної дійсності.

Щоб відтворити всі складні обставини життя Гальшки кн. Острозької, які такі багаті на драматичні події, необхідне залучення усього корпусу письмових джерел - як тих, що вже впроваджені до наукового обігу, так і потенційних, що могли зберегтись, проте ще поки що не виявлені і у близькій чи далекій перспективах можуть знайтись, розшукатись.

Наявний тепер джерельний комплекс з цієї проблематики, який не зібраний компактно в одному виданні, хоч би хрестоматійної форми, чим би варто зайнятись, за типолого-видовими ознаками складається з наративів, досить численних, та документальних (актових) пам'яток.

Неординарна і важка життєва доля Гальшки Острозької знайшла своє відображення, більш або менш детальну фіксацію у багатьох творах польських хроністів. Ще раз переконаємось, наскільки справді мав велику рацію видатний славіст минулого Йосиф Первольф (1841-1891), коли писав у праці «Славяне, их взаимные отношения и связи» (1888), що «ні в жодного іншого слов'янського народу не знаходимо стільки відомостей про інші слов'янські народи, скільки в літературі польській, починаючи від перших літописців до Длугоша, Меховського, Ваповського, Кромера, Бельських...». Серед польських хроністів перші згадки про Гальшку Острозьку, і при тому в друкованому вигляді, були опубліковані її сучасником Лукашом Гурніцьким (1527-1603) в книзі «Події у Короні Польській від 1558 до 1572 рр.», виданої у Кракові пізніше - в 1637 р. (є також передруки XIX ст.). Близький до королівського двору Гурніцький спостерігав, як розгортались події після скарги матері Гальшки Беати Костелецької в королівський суд на Дмитра Сангушка та подробиці про загибель останнього від рук польських шляхтичів в 1554 р.

Про ці та інші факти стосовно Гальшки довідуємось з хроніки одного з найвидатніших польських хроністів XVI ст. Мартина Бельського (1495-1575), зокрема про події після загибелі Дмитра Сангушка. Один з перших польських геральдистів Бартош Папроцький (біля 1547-1614) у книзі «Герби польського лицарства» (Краків, 1584) - першій праці не лише у польській, але й українській, білоруській і литовській геральдиці, повідомив багато цінних відомостей, безперечно вірогідних, що стосується родин (фамілій) Острозьких та Сангушків. Вперше, зокрема, згадується про епітафію на могилі Дмитра Сангушка у Чехії - в місті Яромезі (Яромірі), і названий Сангушко - «муж славний і гідний пам'яті».

З використанням свідчень М.Бельського була складена в першій половині XVII ст. славетна пам'ятка української і острозької історіографії - т.зв. Острозький літописець, який в рукописі мав заголовок «С кроники Бѣльскогѡ речи потребныи выбраны», хоч в кроніці М.Бельського окремі дати інші, ніж в Острозькому літописці. Вперше опублікував Острозький літописець і здійснив його атрибуцію видатний російський історик XX ст. академік Михайло Тихомиров (1893-1965) в 1951 році в збірнику «Исторический архив». Острозькому літописцю присвятив цикл своїх праць, кандидатську дисертацію і видав його текст двічі - в 1970 і 1971 рр. (це, справді безпрецедентний випадок в радянській історіографії і археографії) разом із Львівським літописом український історик Олександр Бевзо (1901-1981).

Під 1515 р. в літописці повідомляється про одруження кн.Іллі Острозького з Беатою «с Костельца з францимиру (у німецькій мові «францымир» придворний королівський покій жіночої обслуги - покоївок) кролевоє Бони». Там же читаємо про кн. Гальшку і кн. Д.Сангушко під 1550 р. - «Того ж року Дмитръ Сангушко дочку княжны Устрокоє Ильиноє зъ Устрога оунесъ, которого Марцин Зборовскін догонил в Чехахъ(ъ) и на господѣ ранилъ неоубраного, с(ъ) которое раныи оумеръ» (обидві цитати із розкриттям титлів, але збереженням літер «ъ», «ѣ», «є», «а», сполученням «кг»,

що читалось як «г» (g), обидві цитати за оригіналом фотокопій - в кн.: Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. - 2-е видання. - К., 1971.- Фотокопія між С. 128 і 129 публікації).

Значну увагу Гальшці надав Алесандро Гваніні із Верони (1538-1614), італієць за походженням, польський хроніст у творах «Опис Сарматії Європейської» (латинською мовою, Краків, 1578) та у польськомовній «Хроніці Європейської Сарматії» (Краків, 1611). Збереглося декілька рукописних перекладів цього твору на російську мову, які мають у рукописному відділі Петербурзької Російської Національної бібліотеки (колишня публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина) та Науковій бібліотеці Харківського державного університету. У розділі «Про руські князівства та їх народи» читаємо: «Ілля, князь Острожский... єдину дщерь оставил Катерину (тобто, Гальшку) зело нещасливую, а се ради изобильной маестности, котрая на ню по отцевской смерти яко на наследницу припала». Там же сказано, що її останній чоловік, старий деспот, польський магнат Лукаш Гурка тримав її багато років «в темниці», а після його смерті вона повернулася до рідного Острога і «ошалевши умерла», тобто втративши розум. Також і Бартош Папроцький писав своїй книзі про Гальшку, що вона нібито втратила розум.

Між іншим ця версія стала традиційною, з чим погодитись не можна. Наші власні джерельні спостереження ставлять під сумнів цю міфологему. Суперечить цьому особиста участь Гальшки у підписанні при свідках заповіту у Турові в 1579 р., тобто через 6 років після повернення до Острога. То був той самий славетний заповіт Гальшки на Академію Острозьку, острозький шпиталь та ін. благодійні справи. В акті зазначено, що цей запис зроблено «добровольне с печатю моюю и с подписом власное рѹки и под печатми людей добрых: ...останню волю моюю ѹтвержам и ѹмоцняем и во всем вцале заховывам...». (ЦДІА України, Київ. Ф. 26.-оп. 1.-Од. зб.4.-Арк. 38-зв.) Вперше повідомила про цей акт Н.Яковенко в журналі «Жовтень» в 1985 р. (№ 2.- С.128).

Не менш важливим є той факт, що цей текст документу був внесений (облятований) до Луцької гродської книги 1583-1584 рр., яка в середині XIX ст. отримала № 2097, а тепер є 4-ю книгою ф.25 Луцький гродський суд ЦДДА України у Києві.

Ми звернулись до цього документального свідчення, щоб зразу ж внести ясність у нашу оцінку вказаної версії про психічний стан і психічну хворобу Гальшки останнього періоду її життя.

Серед звідомлень хроністів стосовно перебування Гальшки в резиденції Гурків заслуговує на увагу твір іншого польського хроніста Свентослава Ожельського (1549-1598) - «Історія Польщі від кончини Сигізмунда-Августа», в якому розповідається про місію сина Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького Януша у Познань після смерті старого Гурки до його сина Станіслава, який добре прийняв Януша і відпустив Гальшку у Дубно до її вуйка. Важливо, що Ожельський засвідчив, що це сталося, здається, у липні 1573 р.

Користуючись цими свідченнями два історики XIX ст. зробили досить вдалі і аргументовані спроби написати історичні нариси про Гальшку кн. Острозьку. Насамперед - це Александр Пшезьдецький (Aleksander Przeździecki) (1814-1871) у 2-му томі своєї серії про визначних жінок «Ягеллонівської доби» часів Зигмунта I Старого і Зигмунда-Августа: Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i domu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich.- Kraków, 1868.- .2. Przygody księżnej Halszki Ostrogskiej.

Крім свідчень хроністів Пшезьдецький користувався такими документальними джерелами, які тепер віднайти не вдалось: неідентифікований рукопис Оссолінських, «стара копія знята з оригіналу з архіву Острозьких тепер Любомирських у Дубно», архів Яблоновських у Кривині (село Хмельницької області біля Острога), «Суммаріуш архіву князів Острозьких». Тому праця Пшезьдецького має велику наукову вартість, яка заснована в багатьох випадках на тільки йому доступній джерельній базі, що ще потребує

тепер реконструкції її структурних частин і поодиноких документів. Дуже важливим буде звернення дослідника до чеських архівів, що дозволили здійснити виявлення обставин загибелі Дмитра Сангушка в Яромежі.

Автору даних нарисів пощастило відшукати у зібранні джерел іншого польського історика і археографа Зигмунта Люби-Радзімінського (Zygmunt Luba-Radziński) (1843-1928) у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України іконографічні джерела, стосовно останнього притулку Дмитра Сангушка в Чехії: зображення церкви святого Миколи у Яромежі та текст епітафії на його надгробку, виконаний (скорше відреставрований) родиною Сангушків у XIX ст., на якому латинськими літерами вміщений такий надпис: "Hoc loco conditur corpus clari Lituaniae Ducis Dimithr Sanduskovie ex magnifica Olgierdovu familia nati capitanei Cyrkowien(sis) et Kanyounien(sis) quem Martinus Zborowski trucidavit.

Thu lieszy knize Dimithr Sandusckowycz starosta Czyrkawski u Kaynowski rodu Wyelkiego knize Litewskie(go) Olgierdowa kthurego zamordowal u zabil nieszliachethnick Marczin Zborowski nie myawszy do niego zadny prziciny 1554".

Не меншу вірогідність й наукову вартість має твір професора Ізидора Шараневича «Гальшка княгиня Острожска, оповидане історичне», що спочатку публікувався на сторінках галицького часопису, що виходив у Львові «Зоря», а у 1880 році вийшов окремою книжкою у Львові. Цей твір і понині не втратив свого наукового значення.

Варто зазначити, що зацікавився долею Гальшки Острозької видатний український історик другої половини XIX - першої половини XX ст., професор Київського університету і засновник першої в Україні наукової школи істориків Володимир Антонович (1834-1908), який на вихід цього твору відгукнувся в рецензії або скорше анотації в журналі «Киевская старина» (1882.- №1.- С.209-211). Про автора він зазначав (подаємо в перекладі з російської на українську мову): «Професор львівського університету, п. Ісидор Шараневич давно відомий в російській історіографії,

як один із самих сумлінних трударів на полі південно-руської (тобто - української.- *М.К.*) історії» і називає цикл праць цього львівського дослідника з історії Галицько-Волинського князівства. «Всі праці п.Шараневича.- писав проф. В.Д. Антонович,- відрізняються ґрунтовним вивченням джерел, критичними прийомами, що стоять на рівні сучасної історичної науки, і ясним логічним викладом» (К.С.- 1882.- №1.- С. 209). Закінчується ця анотація Б.Антоновича на «опов'дане історичне» про кн.Гальшку І.Шараневича такими реченнями: «Про всі вказані факти п.Шараневич розповів дуже живо і образно, і супроводжуються вони точними посиланнями на досить старанно опрацьовані ним джерелами. Дуже гарні епізоди розповіді складають чудові історико-топографічні описи міст Львова і Острога в половиніXVI століття. Весь нарис закінчується цікавим розділом, в якому розповідається про історію останніх князів Острозьких, дітей і внуків князя Костянтина, і про долю величезних належних ним маєтностей» (Там же.-С.211).

Актуальним науковим завданням є здійснення аналізу усієї історіографічної спадщини та літературно-художньої традиції про Гальшку, включаючи, зокрема з генеалогії князів Острозьких Ігнація Стебельського (Ignacy Stebelski), автора XVIII ст., члена василіянського ордена (св. Василя Великого «Литовської провінції»). В 1783 р. вийшла першим виданням (перевиданого у Львові 1867 р.) його книга «Два великих світла на полоцькому горизонті...» («Dwa wielkie światła na horyzoncie Połockim...»), структурною частиною якої був «Przydatek do chronologii...» («Додаток до хронології...») з окремим твором «Genealogia starożytnego domu Jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich niezwycażonego w wojnach rycerza, szczęśliwego w rządach monarchy...» (1789) («Генеалогія старожитного роду князів на Острозі Острозьких...»). Це видатна пам'ятка острозької історіографії, хоч і має компілятивний характер: запозичення фактів, які І.Стебельський використовував із відомих йому свідчень попередників про князів Острозьких і, зокрема, про кн. Гальшку, хроністів Л.Гурницького,

А.Гваніні, М.Стрийковського і авторів-геральдистів XVIII ст. - К.Несецького і Б.Папроцького. І.Стебельський, зокрема, спираючись на дані хроніста Л.Гурницького, що, за словами Стебельського, знав достатньо Гальшку, а тому йому «певніше і слухніше треба вірити», зокрема про справжнє її ім'я - Гальшку (Стебельський І. Генеалогія... С.61).

І.Стебельський зазначив, що М.Зборовський, «догнавши князя Дмитра (Сангушка.-М.К.) в Чехії, в 6-ти милях від Праги в містечку Німбергу, інакше званого Лисою горою, згідно з Стрийковським, або як (писали.- М.К.) Несецький з Папроцьким і Бельським... в Яромірі, вбив його в 1554 р. і Гальшку відібравши матері (її.- М.К.) повернув» (Стебельський І.- С.63). Щодо графа Лукаша Гурки, то Стебельський навів цікавий факт, що той, будучи ревностним католиком, перейшов у кальвінізм, який тоді в Польщі почав поширюватись (Там же).

Не менш важливим є залучення до історіографічного аналізу творів інших авторів вже XIX ст., зокрема Ю.Вольфа та Ю.Ролле, що зробили істотний внесок у вивчення життя і долі Гальшки кн.Острозької.

Через понад сто років пізніше вже після Стебельського історик Юзеф Вольф (1854-1900), у виданій у Варшаві в 1895 р. змістовної монографії «Kniaziowie litewsko ruscy od końca czternastego wieku» («Литовсько-руські князі...») присвятив окремий розділ долі Гальшки Острозької, факти з життя якої були документально засвідчені на актах Литовської метрики.

Юзеф Ролле (псевдонім - Dr. Antoni J.) (1829-1894), краєзнавець із Кам'янця-Подільського, блискучий знавець волинських і подільських архівів, автор великого циклу збірок з нарисами про історичні постаті XVI-XVIII ст., серед них і про князя В.К.К. Острозького - «Sprawa Tarnowska. Opowiadanie z drugiej połowy XVI wieku» // Opowiadania historyczne.- Warszawa, 1884,- Serya 4-a. II.

Справді величезні перспективи для створення багатогранної і надзвичайно цікавої за своїм фактичним матеріалом і з'ясування численних обставин, які стосуються

Гальшки острозької, великих нерухомих маєтностей, до історії міст і сіл Великої Волині, справ князя В.К.К. Острозького, батька Гальшки Іллі Острозького, Дмитра Сангушка і його родичів, а також Ольбрахта Ласького, що захопив і прибрав до рук величезні володіння Острозьких, та і стосовно князя Семена Слуцького, розпорошені у багатьох актах книг фонду т.зв. Литовської метрики, що зберігаються в РДАДА, зокрема в книгах записів судних (судових) і публічних справ за першу половину, середину і 60-ті роки XVI ст. Дуже важливо, що то не тільки сучасні записи, але й відімує тих актів, які не всі могли зберегтись у первісному оригінальному виді. Серед них нами знайдена датована 21 березня 1559 р. скарга братів Ярослава і Романа «Санкгушовичов о забитє брата их князя Дмитра», якого «до смерти забыли и окрѹтне замордовали» (кн.251). В ряді актів метрики Гальшка називається «Альжбета», «Гальжета», а за неї і від її імені виступає її матір «княгиня Ильинная». Мається дуже багато свідчень юридичного характеру про розміри володінь (латифундії) Острозьких, які належали Гальщці, за що і такі тривалі інтриги та суперечки.

Дуже багато документів від імені Беати Костелецької, Серед них заслуговує на особливу увагу той, що стосується князя Семена Юрійовича Слуцького, за якого Беата видала заміж свою доньку. В цьому акті маються цікаві подробиці про цю справу. Документ має заголовок: «Вызнанье кнегини Илиное Острозское кнегини Бияты с Костельца листу запису, на котором записала сыну и зятю своему князю Семну Юрьеву Слуцкому замок Ровно, замок Берездов або Хлапотин, замок Сатыев або Жарковча зо всеми належностями на вечность» (Кн. 38.- Арк.209.- 20.У 1559).

Окремі документи про маєтності, що належали Гальщці після смерті батька, маються серед рукописів Національної бібліотеки ім. Чарторийських у Кракові. Зокрема, копія декрету короля Генріха Валуа 1574 р. між опікуном Гальшки воеводою Київським князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким та Ольбрахтом Лаським (другим чоловіком Беати Костелецької) про замки, що

належали Гальшці: Острог, Полонне, Чуднів, Сатиїв, Берездів, Ровно, пів-Степаня (док. №2058).

Варто також вказати на зацікавлення долею Гальшки Острозької видатним українським поетом, письменником, вченим, людиною справді енциклопедичних знань Іваном Франком (1856-1916), який під кінець свого життя у 1912 р. написав і опублікував спеціальну працю «Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535-1540» (Зібр. тв.- Т.39-К., 1989.- С.144-160), вніс вагомий внесок не лише в історію української культури, літературознавства, але й археографію і джерелознавство історії України., використавши публікацію « Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie » («Архів князів Сангушків в Славуті») (Львів, 1890.- Т.4.). При цьому І.Франко зазначив, що «трагічна історія Гальшки Острозької» «уйшла уваги проф. М.Грушевського..., про яку він ледве кількома словами згадав у нотці про князів Острозьких у своїй «Історії України-Русі», Т. VI, ст. 631» (Франко І. Зібр. тв.-К., 1989.- т.39.- С.144).

До речі, докір Івана Франка в адресу М.Грушевського не є цілком слушним, бо не повинно викликати здивування відсутність в синтетичній праці цього найвидатнішого українського історика побробиць про численні постаті в історії України, зокрема і про Гальшку, княжну Острозьку. Її роль в долі першого вищого навчального закладу у Східній Європі і України - Острозької Академії ще тоді не могла бути документально доведена, бо запис заповіту Гальшки на цей заклад став відомим лише порівняно недавно і з ним були незнайомі як М.Грушевський, так і Іван Франко.

І.Франко не лише здійснив археографічне повторення з власними коментарями документів батька Гальшки, про народження якої той так і не дізнався, померши за декілька місяців до її народження, але посприяв обізнаності з цим документальним корпусом ширших кіл читачів і був, на наш погляд, мабуть, першим історіографом цієї проблематики. Останнім з поданих у цій публікації документів стосовно цієї справи - акт 16.VIII 1539 р.- заповіт

(тестамент) кн. Іллі, який нагло захворівши і чуючи наближення смерті, розпоряджається своїм добром на користь своєї жінки Беати та своєї сподіваної дитини. В цьому записі читаємо волю князя: «...И естли же бы тыхъ часовъ Панъ Богъ рачил на мене перепустити смерть, не дождавши часу роженя малжонки моеє, а по смерти бы моеї мѣла породити сына або дѣвкѣ, тогда то оповѣдаю и обѣваю, иж то естъ властный плод мой..., тогда жона моя с тым дитятѣм моимъ мает седѣти на всихъ имѣняхъ моихъ...» (С.157).

І ще два важливі моменти у цій публікації І.Франка.

Про значення таких документів як пам'яток мови того часу: «Сей матеріал, публікований у спеціальних, часто мало доступних виданнях, навалений там великими купами і доступний хіба спеціалістам-історикам», зазначив, що «в нім міститься індивідуальне, особисте або загальнолюдське та цінне навіть із літературного погляду» і що такий матеріал «повинен... помалу робитися духовною власністю ширшого загалу в відповіднім обробленні. Адже ж маємо в тих документах поперед усього пам'ятки нашої народної мови, дуже часто з надзвичайно цікавими та важними подробицями, зворотами та назвами, з тих часів, коли наше книжне письменство не плодило майже нічого або плодило дуже мало, і то переважно церковнослов'янською мовою» (С. 144).

Безпосередньо щодо Гальшки, то Франко висловився дуже однозначно відносно важливості звернення до її історії. Так, він написав, що події «з буденного, родинного та громадського життя... уходять уваги істориків, що звертають бачність на цілість історії, так як уйшла уваги проф. М.Грушевського ціла глибока трагічна історія Гальшки Острозької, про яку він ледве кількома словами згадав у нотці про князів Острозьких у своїй «Історії України-Русі», т. VI, ст. 631.» (С.144). Особливо Франко при цьому наголосив, що «рід князів Острозьких відіграв дуже важну роль в історії Південної Русі та в історії Польщі XV-XVI вв.», особливо виділивши заслуги князя Василя Костянтиновича Острозького, який «був одним із головних

двигачів національного життя Південної Русі в другій половині XVI в., оснував, між іншим, руську академію та друкарню в Острозі...» (С.145).

Не викликає сумніву, що маютьися значні перспективи подальших студій та джерельних знахідок, які стосуються кн. Гальшки Острозької. Це дозволить поглибити знання про феномен «Волинських Атен» або Афін.

II *Дитинство*

Історія середньовічного Острога пов'язана з політичною та військовою діяльністю князів Острозьких. Перші вірогідні документальні відомості про цей рід відносяться до XIV ст. У 1366 році князь Данило (Данило «з Острова») поставив свій підпис на межувальному акті литовського князя Дмитра (Любарта) з королем Казиміром (цей документ опублікований у Львові в 1887 р. в 1-му томі багатотомного видання «Архів князів Сангушко»). Князь Федір Острозький, правдоподібно, син князя Федора Даниловича Острозького (на думку дослідника Ю.Вольфа) брав участь у боротьбі на боці гуситів і залишився у Чехії. Взагалі, слід відмітити, що Острог та його політичні діячі у XIV-XVII ст. були у епіцентрі дуже багатьох найважливіших подій не лише місцевого, але й європейського масштабу.

Особливо визначним державним, військовим та політичним діячем був Костянтин Іванович Острозький (помер приблизно 1530-1533 р.), дід Гальшки по батьківській лінії.

К.І.Острозький завдяки своїм особистим рисам і якостям досяг великого авторитету у Великому князівстві Литовському. Особливо значні були його військові успіхи у боротьбі проти турецько-татарських нападів. Як зазначалось на надгробній плиті в Успенському соборі Печерської Лаври у Києві, де він був похований, очолювані ним війська одержали 63 перемоги. Не випадково автор XVIII ст. І.Стебельський у «Генеалогії...князів Острозьких» називав його «руським Сципіоном і литовським Анібалом» (тобто Ганнібалом).

К.І.Острозький мав звання найвищого гетьмана князівства, одержав дуже впливові державні посади від великого князя - староство Брацлавське, Вінницьке і Звенигородське, пізніше ще й Луцьке, був воєводою Троцьким (тепер Тракай в Литві), каштеляном віленським, маршалком землі волинської.

Така концентрація впливових державних посад у Великому князівстві Литовському, як на Україні, так і в Литві і Білорусії, давала змогу значно зміцнити К.Острозькому свої економічні позиції і потужність, що заклало істотний фундамент під величезний політичний авторитет князів Острозьких у другій половині XVI - на початку XVII ст. Це велетенське багатство, зокрема у вигляді латифундій, і було однією з основних причин трагічної долі його майбутньої внучки Гальшки.

Поряд з цим зазначимо, що Костянтин Іванович Острозький не лише отримував привілеї та пожалування від великих князів литовських та польських королів, але й сприяв фундації міст (зокрема Дубна у 1507 р.), добиваючись від уряду привілеїв для міст України, особливо Волині, на торги та ярмарки, надання їм магдебурзького статусу.

Так, у квітні 1527 р. Костянтин Іванович острозький одержав привілеї на торги в Острозі, Дубні, Ровно, Сатиеві. Цими заходами зміцнювались позиції українського міщанства, сприявся розвиток місцевої економіки та ін. До речі, в літературі дотепер ще не розкриті всі аспекти та значення цих заходів українських політичних та державних діячів XVI ст., зокрема князів Острозьких.

Костянтин Іванович Острозький прожив 70 років, був двічі жонатий. Від першої дружини Тетяни Семенівни Гольшанської, яка померла в 1522 р., у нього був старший син Ілля (1510-1539), а від другого шлюбу - з Олександрою Семенівною Слуцькою - Костянтин (Л.Гурницький і К.Несецький називали його першим ім'ям - Василь) (1526-1608 рр.) і дочка Софія, що померла малолітньою.

Ілля Острозький не лишив істотного й помітного сліду в історії країни і краю. Він користувався тими ж почестями,

що й його батько, Костянтин, перейнявши у спадщину й батьківські посади - брацлавського і вінницького старост, а також звання троцького воеводича. Незабаром, після смерті батька Ілля вступив у конфлікт зі своєю мачухою, Олександрою Слуцькою, і шляхом наїзду відібрав у неї замок Туров, силоміць забрав дорогоцінності, клейноти, дорогий одяг та інше майно, яке нібито було власністю покійної матері Тетяни. Король, проте, став на захист О.Слуцької і своїм декретом (1531 р.) поставив вимогу перед Іллею повернути їй замок.

Під час правління Іллі продовжувалось зростання острозьких латифундій. У 1531 р. Ілля одержав підтвердження на всі материнські маєтності і привілей на Степань. Тоді ж за дорученням короля Сигізмунда I Ілля взяв під опіку свого дядька, хворого й бездітного князя Андрія Юр'евича Заславського і його маєтності. Незабаром останній помер, а до Іллі перейшла третина багатства князя.

Цікаві обставини одруження Іллі і народження його єдиної дитини - Гальшки.

У ті часи серед магнатів були дуже поширені династичні шлюби. Ще коли Іллі виповнилось 12 років, його батько Костянтин домовився з своїм старим другом видатним литовським магнатом Радзивілом про одруження у майбутньому свого сина з його дочкою Ганною, якій тоді було тільки 5 років. Поскільки Острозькі були православними, Радзивіл звернувся до папи римського Климента VII за дозволом на цей шлюб. Папа дав згоду при умові добровільної згоди обох наречених при досягненні ними повноліття.

Проте цей задум не здійснився. Радзивіл вирішив віддати Ганну за сина віленського воеводи Ольбрахта Гаштольда-Станіслава, а Іллю Острозького задумав одружити на молодшій своїй дочці Барбарі (Варварі), яка пізніше стала польською королевою. Але Ілля на це не погодився. За його клопотанням король у грудні 1537 р. в Кракові звільнив Іллю від усіх попередніх зобов'язань щодо Радзивілів (це

зафіксовано в одній з книг Литовської метрики-архіву канцелярії Великого князівства Литовського).

Саме у той час і відбулось знайомство Іллі з його майбутньою дружиною Беатою Костелецькою, яка виховувалась при королівському дворі у Кракові і перебувала під опікою короля Сигізмунда і королеви Бони Сфорца (за походженням італійки). Це не було випадковістю і наклало істотний відбиток на подальші події, пов'язані з долею дочки Іллі та Беати - Гальшки. Батько Беати Андрій Костелецький, коронний підскарбій (впливова посада у системі королівських державних фінансів) та Войницький каштелян, помер до народження своєї доньки. Як відмічав подільський краєзнавець, лікар за фахом, Юзеф Ролле, за даними джерел (гербовник К.Несецького), Костелецький був людиною психічно неврівноваженою, довідавшись про смерть єдиного сина у приступі глибокої меланхолії й стресу позбавив себе життя. Мати Беати Катерина Тельничанка, родом з Сілезії (тому у деяких джерелах вона називається Сленжанкою), була, здається, чешкою за національністю. У декілька місяців після смерті чоловіка у 1518 р. вона народила дочку - Беату. Саме у той час, перебуваючи на королівському дворі, Катерина стала фавориткою Сигізмунда I, у якого померла дружина Барбара Запольська. Існують відомості, що сином Сигізмунда і Катерини був Януш, згодом віленський, а пізніше познаньський єпископ. Тому не дивно, що Беата, донька Катерини, користувалась особливим до себе ставленням королівського двору у Кракові, де вона виховувалась. Саме там вона й зуміла привернути до себе увагу молодого князя Острозького.

Як засвідчують архівні документи, особливо ті, що збереглись до нашого часу у книгах записів, а також в судових справах Литовської метрики і частково опубліковані в серійному виданні «Архів князів Сангушко», протягом усієї діяльності Іллі, особливо напередодні і після його одруження в 1539 році, визначне місце займали майнові та фінансові справи. Юридичні акти, які складались за його участю, дозволяють простежити частково склад феодального

домену князів Острозьких, його розширення та перерозподіл окремих його структурних частин між членами магнатської фамілії.

Мабуть, не без певного тиску з боку Беати Ілля вчинив ряд юридичних та фінансових заходів для забезпечення її матеріальних, фінансових інтересів. Такий висновок правомірний, бо подальші події розкривають такі особисті риси Беати, як вольової та деспотичної жінки, власнолюбної, користолюбної, скупкої й впертої. А за висновком вже згадуваного доктора Ю.Ролле, вона була нервовою, імпульсивною, легко збуджувалась, неврівноваженою, часто піддавалась спалахам гніву, під час приступів якого навіть втрачала свідомість. Ці риси характеру і особливості ставлення Беати до оточуючих її людей дуже негативно вплинули на долю її єдиної дочки Гальшки, яку вона повністю підкорила своїй волі. До речі, той же Ролле, відзначив, що князь Ілля, який помер порівняно молодим, страждав на галюцинації і мав вади у психіці.

Вже 1 січня 1539 року князь Ілля вчинив запис своїй дружині Беаті, забезпечивши взятий за нею посаг на суму 33082 золотих на третину своїх маєтностей як тих, що знаходились у його розпорядженні, так і тих, які одержав при поділі з своїм братом Василем-Костянтином Костянтиновичем (публікація цього акту є у IV томі «Архіву князів Сангушко»). Варто зазначити, що у майбутньому спадкоємці Беати будуть вимагати цю суму, як і нерухоме майно, з опікуна Гальшки - К.К.Острозького. 16 лютого цей запис Іллі був підтверджений королем.

Цікаво, що хоч у цьому документі Беата названа дружиною Іллі, фактично шлюб відбувся 3 лютого. Зберігся опис весілля Л.Гурницьким, включаючи і рицарський турнір для надання пишності і урочистості цій події, причому в лицарських змаганнях брав участь сам Ілля з сином короля, майбутнім королем, Сигізмундом-Августом. Згідно оповіданням сучасника, Ілля був одягнений в шати з чорного оксамиту, мав татарський пояс і облямовані срібними бляхами дорогі чоботи з острогами і срібну зброю.

Незабаром Ілля з Беатою приїхали у родову резиденцію князів Острозьких - місто Острог. До того Ілля, безперечно, попав у фінансову залежність від Беати. Згідно рукописної збірки «Монументум дукум ін Острог» (тобто - «Документи князів Острозьких») з краківського Архіву Сангушко, в «листі (грамоті) Ілля 7 серпня 1539 року визнав, що він для своїх «некоторых... великих а пилных потреб и для службы господарской» позичив у Беати, «жоны» своєї «пенязей» шість тисяч коп грошей, на що віддав їй у заставу замок «материстый Ровно из местом и дворы того замку и сел и з их всеми землями пашными и вортными и з их роботами и полаты грошовыми и медовыми, ...з гаи, з добровами, з боры, з лесн, з озеры...». Цікаво зазначити, що у цьому документі натякається на джерело цієї великої суми, яку випозичила Беата Іллі: вона її «набыла у приятелей своих». Крім того, Беата ще у Кракові подарувала Іллі дорогоцінності та перстні.

Довідавшись, що Беата відчула себе майбутньою матір'ю, її чоловік записав їй «видечи доброє заховане... до себе», майбутній дитині замки й міста Степань, Сатиїв та Хлопотин з прилеглою до них територією.

16 серпня 1539 р., за три дні до смерті, Ілля запросив до Острога свого приятеля Федора Андрійовича Сангушка і продиктував свій заповіт, поставивши під текстом власноручний підпис і наказав привісити до цього документу печатку червоного сургуча. Це було привілеєм роду князів Острозьких, наданим польським урядом його батькові. Текст цього акту дуже важливий, бо він визначав майнові відносини нащадків і родичів Іллі на багато років потім після його кончини.

Важливе місце в заповіті займало визначення опікунів. У першу чергу «в опеку і оборону» свою жінку і майбутню дитину Ілля доручав королю, спадкоємцю престолу королевичу (Сигізмунду-Августу), королеві Боні, щоб вони їх «рачили... заховати подлуг привилен... не рұшаючи ничим». Підкреслювалось, щоб вони були «в ласце, в опеце и обороне», а Беаті не допустили «ни в чом кривды чинити и трудностей».

Користуючись саме цими положеннями заповіту, Беата постійно зверталась до королівського двору і особисто до короля у своїх справах.

Якщо королівська родина була своєрідним колективним почесним опікуном, то Ілля передбачав коло, досить широке й впливове, осіб, які могли б практично виконувати опікунські функції. Це були: підляшський воєвода, маршалок, дорогицький староста Іван Богданович Сапега, луцький і берестейський католицький біскуп (єпископ) князь Юрій Фальчевський, маршалок волинської землі, володимирський староста, князь Федір Андрійович Санґушко, якого Ілля у цьому документі називає як «брата» свого, підскарбій земський Іван Горностай, писар господарський Михайло Василевич.

На початку «тєстаменту» (заповіту) були зроблені розпорядження у духовних справах: поховати себе Ілля наказував у Пречистенській церкві Печерського монастиря у Києві, виділив на нього, а також на православні собори у ряді міст «великого князьства Литовского» по десять коп грошей (у Вільно, Городні, Менску (Мінську), Новгородку, Бересті, Володимирі, Луцьку). А також «по церквам соборным в сих именов» своїх - по десять коп грошей, а «по мѣстским і сѣльским» по 70 грошей, окремо митрополиту (київському) - 50 коп грошей, а «владыком» (єпископам) луцькому та володимирському - по 10 коп грошей. Особливу турботу князь Ілля висловив відносно замкової Богоявленської церкви. У цьому заповіті написано: «Имѣне мое Голче (Гульчу.- М.К.) з двором и со всим, яко отец той невожчик отписал, так и я отписю к церкви святого Богоявленя у замку моем, Острозѣ».

У заповіті центральне місце надано майновим питанням: Ілля особливо наголошує на законності очікуваної дитини і надає у повне розпорядження Беаті управління усіма маєтностями, які їй належали. В заповіті читаємо: якщо Беата по «моем животе» народить «сына, або дѣвкѣ», тоді вона «с тым дитятем маєт сѣдѣти на всих имѣнях... по половицы... выслуженых и купленых от отца нашего, и теж тых имѣней матристых...». Повинна була Беата «тѣю половицу...

всїх имѣней... держати до лѣт того дитяти...», тобто до повнолїття дитини.

Величезна спадкова маєтність Янушпіль, що звільнялась лише після смерті княгині Беати, повинна вступити кому-небудь в оренду за 4 тисяч золотих щорічно. Друга «половица» цих маєтностей закріплювалась «за братом... меншим, князем Василем», тобто Костянтином Костянтиновичем Острозьким, який тоді був малолїтній, опіку здійснювала його матір. В цій останній своїй волі Ілля відмовлявся від будь-яких претензій на заславське князівство. В окремому листі князю Федору Сангушку Ілля просив його, як опікуна, подати цей тестамент на розгляд короля.

Незабаром після складення цього заповіту 19 серпня 1539 року Ілля помер в острозькому замку. Через місяць молода вдова, княгиня «Іліная» відправилась у Краків, щоб одержати підтвердження заповіту свого покійного чоловіка від короля. Це сталося 23 вересня. Згодом Беата взяла під контроль володіння не лише свого чоловіка, але й малолїтнього князя Василя-Костянтина.

Під кінець 1539 року Беата народила дочку, мабуть, в день святої Єлизавети 19 листопада, тобто в три місяці після смерті свого чоловіка і через дев'ять місяців після шлюбу Іллі з Беатою. Ім'я цієї дочки в документах зустрічається по-різному: Ельжбета, Альжбета, Гальжбета (наприклад, у луцьких гродських актах, зокрема, при останній згадці про неї 20 вересня 1583 р.), а найчастіше - Гальшка. Це ім'я не було рідким. Так, наприклад, в історії відома культурна діячка України Гальшка Гулевичівна (1575 - 1642) - одна з засновниць Київського православного братства, школи й шпиталю при ньому.

У розпорядженні дослідників майже немає конкретних свідчень про життя Гальшки до початку 50-х років XVI ст. Не вдалось ще розшукати (якщо вони взагалі були) мемуарів того часу, де б були спогади або особисті записи сучасників про цей період життя Гальшки, так як і невідоме тогочасне і портретне її зображення. Маємо, проте, багаточисельні

«сухі» юридичні акти, що стосувались енергійної діяльності Беати у різноманітних майнових справах. В історичних джерелах 40-х років XVI ст. безліч скарг та судових справ, у яких фігурує Беата. На неї надходили численні скарги за стягнення її урядовцями незаконних податей-«серебщизни». З цих документів постає перед нами постать жорстокої і безсердечної володарки. Король змушений був втручатись у ці справи, зобов'язував опікуна Гальшки князя Федора Сангушка розбиратись у скаргах і наводити порядок у латифундіях, якими управляла Беата. Василь-Костянтин та його мати Олександра домагались негайного поділу родинних володінь і самим стати опікунами малолітньої Гальшки та її багатих володінь. 20 грудня 1541 року королівські комісари у Вільні склали декрет про розподіл володінь князів Острозьких. Василю-Костянтину переходили Дубно, Дорогобуш, Здесель, Звягель, Крупа, Здовбиця, а Беаті з Гальшкою - Острог, Полонне, Красилів, Чуднів, дворища Новоставці та Горки.

Потім був зроблений додатковий розподіл нерухомого майна королівськими комісарами (13 травня 1542 року) між Гальшкою і Беатою. Гальшці дістались Полонне, Красилів, Чуднів, тобто дві третини володінь, а Беаті - одна третина, включаючи Острог з прилеглостями (Ровно та ін.), а також ті, які перейшли від її молочного брата єпископа Януша. На той час Беата стала однією з найбагатших латифундисток не лише на Волині, а й на Україні.

З цього часу зберігся інвентар острозького замку (січень-лютий 1542 р.), в цейгаузі якого було 10 гармат різних видів, селітра, сірка, кулі, порох, віск, різні запаси продуктів харчування, а також книг «великих і малих» 21. Прибутки княгині «Іліної» за рахунок різних податей (подимщини, сторожовщини, пороховщини та ін.) складала на рік 436 кіп грошей.

У цей же період Беата мала чисельні спірні справи з Заславськими, зокрема про половину мита острозького, про селян-втікачів з її володінь і до її маєтностей. У 1546 році, після багаторічних суперечок між Беатою і Кузьмою

Заславським був досягнений компроміс: Беата зрікалась від претензій на заславські володіння згідно записів її чоловіка, а Заславські уступали їй маєтності біля Берездова.

Ось у такій ситуації - постійних судових справах і позовах, боротьби за маєтності, коли мати була постійно зайнята фінансовими та майновими суперечками, переважно, зі своїми близькими та далекими родичами,- і зростала її донька - Гальшка. Дитині не було кому приділяти належної уваги, не відомо, хто насправді займався її вихованням. Наближались 50-ті роки, які в долі Гальшки стали трагічними.

III Гальшка і Дмитро Сангушко

Початок трагічних подій у житті та долі Гальшки Острозької відноситься до 50-х років XVI ст. і пов'язаний з намаганнями представників різних феодалських родів породичатись з магнатською фамілією Острозьких і заволодіти величезними матеріальними ресурсами, які на той час зосередились у них. Не менше значення мали політичні та релігійні розрахунки, скеровані на зміну соціально-політичного статусу, принаймі на Волині, зрештою і на Україні вцілому. У певній мірі тут грала роль і особиста привабливість молодой Гальшки, хоч про те, як вона виглядала, які були риси її обличчя, у нас так мало даних. Нам відомі слова Станіслава Чарнковського, представника (речника) Беати на королівському суді у Книщині в 1553 році (у переказі Лукаша Гурницького), який в образній формі говорив про Гальшку, що вона - «княжна молодша» «стоїть, плачучи..., що їй Бог маєтність і красу дав».

Ще лишень Гальшці сповнилось тринадцять років, як вже до Острога стали наїжджати претенденти на її руку - женихи-аристократи. Якщо про князя Дмитра Сангушка відомо більшості читачів цих нарисів, то про інших, мабуть, менше, або зовсім нічого. Дослідник життя Гальшки та її матері Беати Костелецької Олександр Пшезьдецький

вважав, що король Сигізмунд Август бажав не допустити, щоб хто-небудь з польських магнатів-можновладців одружив би свого сина на Гальшці, в тому взяв зобов'язання з Беати, щоб вона без його згоди не наважилась видавати заміж свою доньку.

Накінець, у 1551 р. на сеймі у Вільно з метою поставити юридичні перепони у справі одруження для такої категорії осіб була прийнята «Устава і ухвала відносно видання заміж дівчат після смерті батька», за якою матерям заборонялось видавати дочок-сиріт без згоди найближчих родичів чоловічої статі - братів, двоюрідних або рідних.

Побоювання короля щодо планів Беати мали певні підстави. Старався про руку Гальшки для свого сина Мартина родич Беати по чоловікові калішський воевода Мартин Зборовський. У цьому йому допомагав Андрій Костелецький, що часто вчашав на двір Беати Костелецької в Острозі. Також претендував на одруження з Гальшкою, що маловідоме, Дмитро Вишневецький, маючи підтримку від маршалка Великого князівства Литовського Радзивіла «Рудого».

Проте дядько Гальшки молодий князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький був категорично проти того, щоб магнатський рід князів Вишневецьких почав прибирати до своїх рук завдяки цьому шлюбу маєтності, якими володіли князі Острозькі. Виявив бажання одружитись з Гальшкою і Микола Мелецький, подільський воеводич, який користувався сприянням того ж Радзивіла.

У свою чергу Василь-Костянтин Острозький мав власні плани щодо одруження племінниці. Він з великою наполегливістю та енергією підтримав кандидатуру Дмитра Федоровича Сангушка, представника старовинного князівського роду Сангушків, який осів на Волині вже у XV ст. Самі Сангушки називали себе Любартовичами (від литовського князя Любарта), але дослідники у галузі генеалогії більш схильні виводити Сангушків від іншого литовського роду - Ольгердовичів.

Спір цей і дотепер остаточно не розв'язаний. Безперечним є те, що Сангушки були ближче Острозьким, ніж інші

магнатські роди. Мабуть, тут певну роль зіграли й особисті дружні відносини між Дмитром Сангушко та Василем-Костянтином Острозьким. Були між цими родами на той час й родинні зв'язки. Дмитро був старшим (одним із чотирьох) сином померлого у 1547 р. Федора Андрійовича Сангушка, маршалка Волинської землі, старости володимирського. Він був родичем Острозьких.

Дмитро Сангушко належав до представників королівської і великокнязівської адміністрації, які здійснювали важливі політичні та військові, оборонні функції у зоні, прикордонній з татарськими володіннями, будучи канівським та черкаським старостою. Як свідчать джерела, він відзначався відвагою і мужністю у військових справах, зокрема, у боротьбі з набігами татарських орд на українській землі. Його військова діяльність проводилась у тісному єднанні з Василем-Костянтином Острозьким.

У спільних бойових діях його, а також брата Романа, житомирського старости, гартувалась співдружність Сангушків та Острозького, що мало неабияке значення у прихильному ставленні В.-К.К.Острозького до пропозиції Дмитра Сангушка щодо одруження його з Гальшкою.

Поряд з цим слід зазначити, що Дмитро Сангушко серед деяких кіл сучасників, в чому були зацікавлені польсько-шляхетські кола, мав репутацію авантюриста, аморальної і невірноваженої людини. Про нього поширювались чутки, що він нібито насильно захопив родичку із знатного роду, що насправді не відповідало істині. Дмитро був близьким до сім'ї королівського маршалка князя Василя Антоновича Полубінського, який, як і Сангушки, походив з роду Ольгердовичів. У старого князя Андрія гостила донька його померлого сина Льва Васильовича, тоді ще дитина - Марина. Він мав намір видати її заміж за Дмитра Сангушка. Між ними була укладена відповідна угода. Після смерті старого князя Василя, Дмитро заопікувався нею, взяв сироту до своєї батьківської оселі, де віддав її на виховання тітці, сестрі його батька Федорі Андріївні Сангушкській.

Тут Марина проживала ще у 1552 р., коли Дмитро став найжджати до Острога з метою одружитись на Гальшці.

Вороги Дмитра Сангушка намагались використати ці факти з метою його компрометації. Між тим немає жодних свідчень про те, щоб Дмитро допустив якісь негідні вчинки відносно Марини. За даними історика Олександра Пшезьдецького, близько 1561 року Марина Львівна Полубінська вийшла заміж за Івана Копця «маршалковича і писарковича», з яким мала двох дітей, а після його смерті вдруге - за Станіслава Нарушевича. Померла вона у 1571 р.

Приблизно у 1552 р. відбулось сватання Дмитром Гальшки, якій тоді було не більше тринадцяти років. У цій справі Дмитро одержав підтримку опікуна Гальшки Василя-Костянтина Острозького, який тоді перебував у своїй резиденції-замку Дубно. Офіційну згоду дала мати Гальшки Беата, що було документально засвідчено.

Проте, як тільки чутки про сватання Дмитра дійшли до короля, він за посередництвом впливового політичного і державного діяча Миколи Радзивіла «Чорного» кондефіційально порекомендував Беаті майбутній шлюб Гальшки після досягнення нею повноліття погодити з ним, як опікуном, і натякнув на небажаність кандидатури Сангушка.

Сангушко, який після одержання згоди на шлюб з Гальшкою, повернувся до Черкас, де виконував військові функції по обороні південних рубежів країни, був проінформований К.Острозьким про позиції короля щодо його одруження і незабаром, не одержавши згоди уряду, залишив свої службові обов'язки і скерувався з загоном вірних йому вояків до Острога.

З цього моменту і наступили вирішальні драматичні і доленосні події у житті Дмитра та Гальшки. Сам факт залишення Дмитром Черкас потім трактувався королівською владою і придворною камарилією як державна зрада і «непослушество», хоч у практиці поточного феодального життя та дійсності того часу це було пересічним явищем. Вирушаючи з Черкас, Дмитро хотів заручитись звичними у Литовському князівстві гарантіями, що укладений шлюбний контракт буде виконаний.

Насамперед він заручився підтримкою князя Острозького. Мабуть, тоді ж Санґушко і Острозький узгодили план дальших дій, щоб шлюб з Гальшкою був здійснений.

Про наступні події довідуємось з ряду джерел, зокрема з листа Сигізмунда-Августа Миколі Радзивілу 15 вересня 1553 р., скарги Беати на Острозького та Санґушка, хроніки Лукаша Ґурницького та «Ґенеалогії князів Острозьких» Іґнатія Стебельського. Дмитро звернувся до Беати, як своєї «родички», з листом, в якому просив дозволу «покуштувати її хліба», тобто прибути до неї у гостину. Беата дала згоду на відвідання її в Острозі Санґушком.

Тоді останній прибув до Острога, через Пригородок, як це було звичайно, а далі його загін вступив на територію замкового «детинця» через головну браму-башту, причому частину заgonу Дмитро залишив у замковій брамі, а сам скерувався в замок для зустрічі з майбутньою тещею і дружиною. У той момент надійшло повідомлення про прибуття в Острог і князя Василя-Костянтина, який хоче побачитись з хазяйкою замка. Раніше ніж Беата спромоглась відповісти на пропозицію непрошеного гостя, з яким у неї були натягнуті стосунки, князь на чолі добре озброєного заgonу на 50 конях, проник на територію замку. Причому козаки Дмитра надали йому допомогу.

Коли на них накинулась замкова сторожа, відбулась кривава бійка, під час якої люди Острозького і Санґушка перемогли. Княгиня Беата з дочкою заховалися в одному із приміщень. Замок фактично опинився під повним контролем напасників.

Щойно відбулась ця кривава сутичка, як слуги Беати скерували гінця до згадуваного вже її родича Мартина Зборовського, який сам претендував на одруження сина з Гальшкою. Довідавшись про цей напад, Зборовський по своєму його інтерпретував у листі у Краків до канцлера, вбачивши у цьому інтриги коронного гетьмана Тарновського («пана краківського»), дочка якого була дружиною князя Костянтина Острозького. Цей сигнал Зборовського був використаний антитарновським угрупуванням при

королівському дворі на чолі з маршалком Радзивілом, що надало певного політичного резонансу «драмі», яка сталася в Острозі.

Під час цих подій відбулись певні загадкові справи. Як свідчить «Сумаріуш князів Острозьких», складений на початку XVII ст. (один з його списків зберігається у Кракові в «Архіві Санґушків»), під час вторгнення Острозького і Санґушка в острозький замок була знищена частина архіву князів Острозьких.

Там зазначено, що Беата порвала на три частини один з листів короля Сигізмунда-Августа, писаний у Петрикові. Нами нещодавно виявлений ще один документ у Литовській метриці (архіві канцелярії Великого князівства Литовського) - «видимус» - засвідчена копія, видана Беаті 6 вересня 1564 року королівського привілею на два ярмарки у Янушполі, де зазначено, що пергаментний оригінал цього привілею «был згинул» «при квалтовном наеханью... князя Костянтина Костентиновича Острозского старосты Черкаского и Каневского невошика (тобто - покійного) князя Дмитра Федоровича Санґушковича на замок еє милости Острозский», однак потім «на вежи мурованой под дахом с некоторыми иными прифильми нашими и листы купчыми порезаный через хлопят... найден». (РДАДА.- ф. 389.-Од. зб. 38.-Арк. 526-526-зв)

Як же далі розгортались події після того, як влада в острозькому замку була силовими засобами захоплена князями - В.К.Острозьким та Д.Санґушко? Вони обоє прийшли до Беати і поставили питання про виконання нею обіцянки видати Гальшку заміж за Дмитра Санґушка. Беата гнівно відмовила, заявивши з криком: «Невже таким чином з'являються до приятелів або їздять за дружбою!», після чого втратила свідомість. Коли її привели до чуття, вона знову відмовилась виконати вимогу щодо одруження своєї дочки і Дмитра Санґушка. Адже без згоди короля вона не піде на цей шлюб. Тоді князь Острозький гнівно вигукнув: «А ми і просити більше тебе не будемо». Після цього він схопив Гальшку за одну руку, а Беата за другу, але її відштовхнули. Беата впала на землю і вдруге

втратила свідомість. Князь Острозький підвів Гальшку до Сангушка, говорячи, що віддає її йому у дружину, бо має на це право як дядько. Напівмертву від потрясіння Беату служниці винесли в іншу кімнату, де і замкнули. Тимчасом закликали священика, який на вимогу князя Острозького обвінчав молодих.

Прихильники Беати заявили, що шлюб був насильний і Гальшка під час церемонії шлюбу мовчала, а слова, прийняті при цій процедурі, виголошував за неї її дядько князь Василь-Костянтин. Захисник на кишиньському суді Дмитро Одаховський, навпаки, твердив, що шлюб з обох сторін добровільний. Відправлення здійснювалось за православним обрядом, бо і Василь, і Дмитро були православними.

Потім відбувся весільний прийом в острозькому замку, де гостей частували солодощами і мушкательним вином. Відтак князь Василь-Костянтин відвів молодих у «ложницю», де за свідченням джерел «жінку віддав чоловікові». В нашому розпорядженні (як і в інших дослідників) не має яких-небудь джерельних свідчень про ставлення Гальшки до Дмитра Сангушка, чи вона мала глибоке почуття до нього, це - невідомо. Тут можна лише пропонувати різні гіпотези, і є багато можливостей для цього у авторів художніх творів; такі здогади із позицій історика є неправомірні, і ми не будемо їх висувати.

Незабаром в острозький замок із Дубна, що до цього часу було резиденцією Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, прибула його дружина Софія Тарновська і мати Олександра. Князь Василь-Костянтин почував себе повновласним господарем замку і міста. Князь Дмитро залишався в Острозі і займався своїми сімейними справами. Між тим Беата на цей раз особисто в листі повідомила короля про те, що відбулось в Острозі і заявила скаргу на Сангушка і князя Костянтина. Незабаром їй вдалось залишити Острог і приїхати до Кракова з обвинуваченнями перед королем про насильницькі дії з боку Сангушка та Острозького.

Суд над Дмитром Сангушко та Костянтином Острозьким був призначений на зиму в невеличкому містечку,

королівській маєтності Књишині. Обидва князі на цей суд не з'явилися. Князя Дмитра захищав «не погано навчений» литовський шляхтич Одаховський, а від імені Беати виступав з обвинуваченнями Станіслав Чарнковський, прозваний польським Тулієм (тобто, Цицероном). Перемогла точка зору каліського воєводи, вже неодноразово згадуваного М.Зборовського, канцлера Оцеського і всіх, хто був ворогом Тарновського, в їх числі король і М.Радзивіл. Цікаво відмітити, що Одаховський запропонував допросити саму Гальшку, але без присутності її матері, на що суд, зрештою, не погодився. Судовий вирок був дуже суворий: Дмитра засудили до позбавлення честі, маєтностей та життя, тобто до смертної кари. Беата домоглась негайного розіслання королівського універсалу (20 січня 1554 р.), щоб захопити Сангушка ще в Острозі і повернути їй Гальшку. Князь Острозький був позбавлений опікунських прав, що належали йому за законом як близькому родичеві княжни по чоловічій лінії. Проте згодом князь Острозький зумів позбавитись цієї судової ухвали.

Виконати судовий присуд над Дмитром Сангушком взявся все той же Мартин Зборовський. Проте Дмитра і Гальшки вже на той час в Острозі не було. Попереджений князем Острозьким, він таємно з переодягненою у хлоп'ячий одяг Гальшкою з невеликим загоном відданих йому воїнів, маючи лише один віз, скерувався на південний захід до Чехії, куди вони прибули, долаючи довгу дорогу через Сілезію.

Виникає питання: чому саме у чеські краї від'їхав Дмитро Сангушко, шукаючи волі і збереження свого життя? Напевне, що це йому порекомендував князь Василь-Костянтин. Справа у тому, що батько дружини В.-К.К.Острозького Софії - Ян Тарновський, краківський каштелян, мав свій замок у Чехії; що належала тоді до «Священної Римської імперії німецької нації». Це був - Раудницький (Рудницький) замок. Тому, як значний магнат і політичний діяч, Тарновський був у близьких стосунках з австрійськими королями і імператорами, зокрема, з Фердинандом I, що правив з 1521 р Австрією, а в 1556-1564 рр. був імператором.

Фердинанд, до речі, за посередництвом своїх послів, які вели переговори з польським урядом по зовнішньополітичних питаннях, прибув до Книшина, намагався захистити Сангушка і Острозького, що, проте, не вдалось. У цьому питанні Сигізмунд-Август і його оточення були безкомпромісні.

Ось чому Сангушко з молодою дружиною і скерувався у Чехію, або швидше - в Моравію, прямуючи до замку Я.Тарновського, і, якби їм вдалось досягти кінцевого пункту подорожі, напевне доля молодих, особливо Гальшки, була б зовсім іншою і не такою трагічною. Проте цього не сталось.

У погоню за втікачами вирушило чимало шляхтичів разом із слугами біля 200 чоловік, серед яких верховодили обидва Мартини (батько і син) Зборовські.

Між ними були і Костелецькі, воєвода серадзький Януш та ін. Хитрі Зборовські випередили інших шляхтичів, взявши з собою лише двох слуг і прибули у місто Німбург. Тут вони зупинились у Томаша Мисліка, хазяїна готелю, де кілька днів перед тим зупинився Сангушко з Гальшкою. Решта панів зі слугами, які переслідували втікачів, на той же час ледве переходили кордон з Моравією біля міста Яроміра (Яроміжа). Це були останні дні січня 1554 року.

Від Мисліка воєвода Зборовський докладно довідався про перебування Сангушка з Гальшкою у його господі і куди вони далі скерувались - до міста Лиси - у двох милях від цього міста. З метою знайти собі посібників та помічників серед місцевого чеського населення та виправдати свої протизаконні дії щодо Сангушка Зборовський поширив брехливі чутки відносно Дмитра, розповівши, що ніби-то це - небезпечний розбійник простого походження, здобув замок Острог і повбивав багатьох панів, насильницьки захопив княгиню, назвавши її навіть королевою, а також загарбав разом з нею величезні дорогоцінності, золото і срібло на вигадану суму 300 тисяч золотих. Зборовському вдалось зробити своїм спільником і винуватцем загибелі Дмитра Сангушка вїта Німбурга Адама Кухту. Про ці та подальші події, пов'язані з розправою над Дмитром

Сангушко, його загибеллю свідчать документи судового процесу у Празі в 1555 році над чеськими співучасниками стодійського вбивства - війтом та радниками Німбурга, книга судових признань, що була складена у «Чеській коморі», а потім передана в Національний чеський музей у Празі. Про ці події писав ще наприкінці XVI ст. чеський письменник В.Слават.

Переодягнений у чеський одяг, молодий Зборовський разом з Кухтою і Мисліком таємно прибули до міста Лиси, де перетягли на свій бік замкового старосту Матея Вахтеля, якого налякали присутністю у їх місті Д.Сангушка. староста погодився на спіймання його після того, як йому були показані три латинські грамоти короля, які він, звичайно, не міг прочитати. Проте він застеріг, щоб Дмитро не був підданий жодним фізичним знущанням. У план захоплення Дмитра був втаємничений і хазяїн господи, де зупинився Дмитро з Гальшкою, Мартин Липа. Напередодні у його домі відбулось весілля. В урочистостях брав участь разом з іншими гістьми і Дмитро, який видав себе за канцлера славного міста Мюнстенберга (Зембиці). Після весільних урочистостей Дмитро піднявся на другий поверх, де в окремій кімнаті розмістилась Гальшка зі своєю покоївкою.

Другого дня, коли Дмитро одягнений у покриту оксамитом шубу і золотим ланцюгом на шиї, спустився у світлицю, привітав присутніх і попросив приготувати сніданок, у той момент Мартин Липа викликав свою дружину з світлиці, куди через відкриті двері увірвався натовп озброєних людей. Пролунали з боку напасників рушничні постріли, двоє людей, в тому числі жінка, були поранені, але Сангушко залишився непошкодженим.

Спроба врятуватись втечею йому не вдалась. На дворі він був нещадно і жорстоко побитий: до господи його привели цілого скривавленого і роздягненого. Спливаючий кров'ю Дмитро просив не вбивати його, говорячи, що нічого їм не вчинив. Але Кухта наказав надіти на нього кайдани. Присутні у світлиці жінки і дівчата соромили негідників, що знущались над Дмитром, але їх ніхто не слухав. Особливо

знущався і лаяв Дмитра Мартин Зборовський - старший, який називав його зрадником. Потім княжну звели вниз і посадили на критого воза, а на другий скривавленого Дмитра.

Приїхавши до Німбурга, польські шляхтичі не дозволили оглянути рани і помитись Дмитру, який просив міщан змилостивитись над ним. Молодий Зборовський все допитував Дмитра, де він заховав багатства і клейноди. Подробиць цих допитів не знаємо, але можна, напевне, вважати, що Зборовські піддали і в Німбургу, а потім в останньому місці перебування Дмитра в Яромірі жорстоким тортурам і катуванням з застосуванням різних засобів середньовічних мук.

Після приїзду в Яромір (Яроміж) під вартою Кухти і молодого Зборовського Дмитро був кинутий в стайню, прив'язаний ланцюгом до стовпа, а на ранок наступного дня був знайдений мертвим. Це відбулося 3 лютого 1554 року.

Коли у Празі довідались про самоуправство польських шляхтичів, що збройно проникли на територію імперії, було дано розпорядження місцевій владі затримати їх. Цілий місяць і один день польські пани та їх слуги, а також декілька людей Санґушка перебували у Яромірі. Довідавшись про ці криваві події, польський король в листі до імператора Фердинанда прохав його звільнити Зборовських, польських шляхтичів і Гальшку, затриманих у Яромірі. 3 березня королівські комісари прибули до Яроміра. Після підписання відповідного документу Зборовськими, що ні вони, ні їх нащадки не будуть чинити ніяких протиправних дій відносно Чехії і відвезуть через два місяці Гальшку до короля в такому стані, в якому вона тепер є, з ніким не обвінчана, Зборовський і інші шляхтичі, а також Гальшка від'їхали з чеських земель. Тоді ж від'їхали і окремі люди Санґушка, які його супроводжували з України.

Збереглось одне цікаве джерельне свідчення, що стосується ставлення до Санґушка простих людей його оточення. Один

з них, якому поляки докоряли, як же він міг їхати з таким зрадником, відповів, що не повірять, що будь-хто з них був такий добрий як його господар, і що ні з яким зрадником він не їздив, але з любимим своїм паном і королевичем.

Що стосується останків Дмитра, то і відносно навіть них Зборовські проявили себе як негідники. Коли тіло Дмитра громадяни Яроміра поклали у домовину, зроблену за рахунок міста, Зборовський наказав своїм татарам викинути його з гробу в гній. Навіть мертвий Дмитро був небезпечним цим жорстоким авантюристам і людиноненависникам.

Проте громадяни Яроміра після розмов з Гальшкою та слугами Дмитра поступово змінили своє ставлення до цієї справи і особисто Сангушка. 7 лютого, коли, накінець Зборовські видали міщанам Яроміра останки Дмитра, вони одягли його в погрібальні шати, завезли до дому вїта. В неділю 11 лютого Дмитро був відвезений до костела святого Миколи і після відповідного похоронного обряду був похований під віттарем в окремому гробі.

Потім був споруджений надгробний пам'ятник (репродукція його наводиться нами з оригінального буклету ХІХ ст.), на якому двома мовами - латинською та польською був вміщений майже ідентичний текст. Наводимо польський текст у кириличній трансляції: «Ту лєши (тобто - похований) кнізе Дімітр Сандушкович, староста Чиркавскі (тобто - Черкаський) і Кайновскі (Канівський) роду Велькего кнізе Літевскего Ольгердова, ктгурего замордовал і забіл нешляхетнік Марчін Зборовскі, не мьавши до него жадний пшічіни (тобто - причини). 1554». Термін «нешляхетнік» по відношенні до Зборовського відбиває ставлення широких верств чеської громадськості до цього негідника. Цікаво відмітити, що у тексті латинською мовою щодо Сангушка вжитий вислів «корпус клярі», що означає - «знатний» або «славний чоловік». Між двома написами вирізьблене рельєфне зображення вершника на коні - символу роду князів Сангушків - герб «Погоня». Нами виявлений важливий документ у 251 книзі Литовської метрики, датований 21 березня 1559р. - «Оповеданє князей Ярослав і

Романа Санкґушковичов о забитє брата нх князя Дмитра», де зазначено, що з «посланя и розказаня кнегини Ильиное Острозское кнегини Бияти с Костелца слуга або приятель ее, о чом она лепей ведаєт»... під час нападу «на господу князя Дмитрову непристойне и неотповедне брони (тобто - зброї) емґ в рґках своих немеючому до смерти забили и окрутне замордовали».(РДАДА. - Ф 389. - Од. зб 251. - Арк. 143- зв., 144).

Через декілька століть після цих подій, у 1860 р. до Яроміра прибув далекий нащадок Дмитра - князь Роман Санґушко. У його присутності була відкрита гробниця, де знайдено добре збережений чоловічий скелет зі слідами закривавлених місць на черепі - через 300 років після загибелі Дмитра Санґушка. Його останки були перекладені до нового дубового гробу і перезаховані на тому ж місці у Миколинській церкві у Яромірі. При цьому старий надгробний камінь був вмурований у стіну, а на його місце поставлений новий, у тексті якого вже не згадувалось ім'я вбивці і сам факт вбивства.

Чеська громадськість і правосуддя не залишилися осторонь злочинних дій їхніх співгромадян. Празький прокурор Петро Хотек виступив з клопотанням про притягнення до судової відповідальності чеських громадян - війта А.Кухта та радників міста Німбурга. Було заслухано 80 свідків. Вина Кухти була очевидна, він був присуджений до прилюдного бичування у трьох празьких градах - старому, новому і єврейському та тавруванням розпеченим залізом, після чого був виведений з Праги катом. Вирок виконаний у 1557 році. Таким чином правосуддя восторжествувало, зло було покаране.

Проте трагічна доля чотирнадцятирічної вдови - Гальшки на цьому не закінчилась, її очікували нові життєві випробування.

Видатний український вчений, історик і філолог, перший ректор (у 1834-1835 роках) Київського університету, прогресивний громадський і культурний діяч Михайло Олександрович Максимович (1804-1873) у написаних в 1866

р. «Письмах о князьях Острожских к графине А.Д.Блудовой» поставив питання, хто ж більш всього винен у «трагічній лихій долі» Гальшки і подав цілу низку альтернативних варіантів: «Чи примхлива Беата, якій хотілось як можна довше володіти величезною спадщиною своєї дочки? - Чи молодий князь Костянтин Костянтинович, який допоміг князю Дмитру Сангушку обвінчатись на своїй юній племінниці, щоб і її Острозьке володіння вирвати поскоріш з рук ненависної для нього ляховиці? - Або ж король Жигимонт-Август, так немилостиво засудивший на вигнання Дмитра Сангушка, притримавшись огидного обвинувачення, створеного на замовлення Станіславом Чарнковським? - Знайшовся і інший угідник, Мартин Зборовський, який нагнав втеклу пару вже не на своїй, а в Чеській землі, в Яромірі, і не зупинився умертвити Сангушка (1554 р.) і, разом з його головою, доставити скаредній Беаті її овдовівшу дочку... І для чого ж? Щоб августійший опікун видав її насильно за любимого ним Поляка Гурку, не зважаючи вже й на отчайдушний спротив її матері... бідна Алжбета! Не доставшись люблячому її князю Семену Слуцькому, залишившись удовою, і після немилого їй Лукаша Гурки вона прибула вже безумна до свого дядька в Острог, де і померла». К., 1866. - С. 20 Перек. з рос. мови.

Отакий конспективно лаконічний подальший життєвий шлях Гальшки. Проте події розгортались у часі не так швидко, при різних обставинах, про що варто трохи детальніше розповісти.

Гальшка була повернута матері 18 березня, а вже другого дня 19 березня 1554 року безперечно не без волі і вимоги Беати від імені Гальшки була подана у Познанському гродському суді скарга на її дядька князя В.-К.К.Острозького, який всупереч волі Бога і бажання її матері «силою заставив... обвінчатись з Дмитром». В скарзі говорилось, «Ні мое відмовлення, ні мольби, ні сльози не утримали його від видачі князю» і що над нею було «вчинене насильство». Темер вона «звільнилась завдяки Богу і

допомозі друзів від Дмитра», і стала вільною. Чи то були справжні слова Гальшки, дуже проблематично. Не підлягає сумніву, що у цій скарзі стверджується версія Беати і королівського вироку щодо подій в Острозі, характер одруження Гальшки з Сангушком.

Приблизно у той же час звільнені після Дмитра Сангушка посади Черкаського та Канівського староства за порадою маршалка Радзивіла були передані Богушу Корецькому.

IV Гальшка і Л. Гурко .

Незабаром після повернення Гальшки матері знов почались намагання щодо її одруження, причому у цій діяльності ксроль Сигізмунд-Август зайняв головну роль. Через декілька днів після подання зазначеної скарги на В.-К.К.Острозького у той же Познанський гродський суд під час перебування у Познані Беати та Гальшки туди прибули два представники від короля для внесення королівського розпорядження в актові книги та повідомлення особисто Беати, що Гальшка тепер вільна, мати її переймає знов опіку над нею, проте без права самостійно вирішувати питання про видання її знову заміж. Про це було особисто повідомлено Беату. Вона зовні зробили вигляд про повне підкорення королівській волі, але й не збиралась виконувати такої ухвали, а бажала бути суверенною володаркою, повністю розпоряджатись долею і маєтностями, які достались їй та дочці. Гальшці тоді сповнилось чотирнадцять років.

Серед претендентів на її руку, здавалося б, великі шанси мав Мартин Зборовський-молодший, один з убивць Дмитра Сангушка. Проте його репутація для короля, значно погіршилась, бо останнім часом намітилось зближення його батька з Тарновським, що було дуже небажаним для Сигізмунда-Августа. Останній став всеціло за кандидатуру Лукаша, графа з Гурки, воеводи берестейсько-куявського, кальвініста, що, на думку короля, нейтралізувало б його політичний вплив у Польщі.

Л.Гурка приймав участь у безчесній експедиції польських панів та їх пахолків у Чехію для схоплення Дмитра Сангушка, проте не забруднив свої руки вбивством молодого князя. До речі, він також був у родинних зв'язках з Костелецькими, а, отже, і з Беатою. Слід зазначити, що Лукаш Гурка і його брат Андрій настільки користувались прихильністю з боку Сигізмунда-Августа, що під час його коронації він їм доручив тримати королівські інсигнії - ознаки королівської влади і достоїнства.

Коли навесні 1555 р. Беата з донькою прибула з Познані до Варшави, туди ж заїхав на шляху з Литви на петрківський сейм король. Він довго і наполегливо умовляв Беату видати Гальшку за Л.Гурку, на що вона категорично не погоджувалась під різними приводами. Не вдалось їй умовити і познанському єпископу, родичеві Гурки Андрію Чарнковському. Гальшка ж твердо заявила, що згодиться лише, якщо буде на те воля матері. Коли ж не вдалось жодними зусиллями переконати Беату, король за допомогою своїх людей вчинив обманну дію: з пальця Беати було насильно знято перстень і принесено Гальшці як знак згоди її матері на шлюб з Лукашом Гуркою. Обманута Гальшка тоді (в першій половині 1555 р.) була у Варшаві обвінчана з нелюбимим їй Гуркою. Коли був викритий Беатою цей обман, Гальшка подала заяву до королівської ради, що не хоче бути дружиною Гурки, а в листі йому відверто написала, що скорше помре, ніж буде йому належати.

Хоч у той же час мати короля Бона Сфорца, яка сприяла Беаті, спішно виїжджала до Італії в своїх справах, Беата стійко залишалась на своїх позиціях протидії Гурці.

Одночасно, ще перебуваючи у Варшаві, «княгиня Іліна» - Беата почала переговори з Семеном Юр'евичем, князем Слуцьким, родичем князів Острозьких, щодо видання за нього своєї дочки. Про ці переговори взнав король, писав про них Радзивілу, який сам сприяв Семену, його родичеві. З'явився і ще один претендент на руку Гальшки - чеський князь Ян Подебрад, вдівець.

До кінця 1556 р. Сигізмунд-Август був у Варшаві. Він все вів переговори з Беатою, хотів узяти з собою Гальшку у Вільно. Наказав своїм сестрам їхати у Литву разом з Гальшкою. Проте після від'їзду короля Беата з Гальшкою таємно виїхали з Варшави до Львова, де вже у 1557 р., вони згадуються у джерелах. Поселились вони у Домініканському монастирі. Сюди прибув і Семен Слуцький. За розпорядженням Беати відбувся його шлюб з Гальшкою. Сталось це у квітні 1559 р. (згідно Ю.Вольффу). Це фактично був третій за числом шлюб Гальшки Острозької.

Довідавшись про ці події, король через свого посланця першого історика Гальшки Лукаша Гурницького скерував до Львова свій суворий наказ Беаті - негайно повернути Гальшку її чоловікові - Л.Гурці. У переговори з Беатою вступив і новий львівський староста Петро Барза. Домініканський монастир був підданий справжній військовій облозі з боку загонів Гурки. Припинення подачі в монастир питтєвої води, яка по трубах стікала до монастиря з пагорбів поза монастирем, примусило Беату капітулювати.

Осада Домініканського монастиря, яка привернула увагу сучасників і хроністів, закінчилась.

Коли це сталось, точно невідомо. Головний наш інформатор про ці події - Гурницький вже не був у Львові, коли Гурко забрав Гальшку. Не маємо даних про від'їзд Беати та Семена Слуцького, якого вона називала «зятєм та сином», зі Львова. Здається, у квітні 1559 р. вони поїхали до Кракова, де Беата намагалась як можна швидше розпорядитись своїм майном, щоб воно не попало до рук графа Гурки. Як свідчать документи Львівського гродського суду, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, Беата, від'їжджаючи зі Львова, частину своїх речей залишила в скарбниці Домініканського монастиря. І лише в половині червня через свого довіреного Якова Токарського забрала ці речі у домініканців. Щоб не допустити Гурку до волинських володінь, Беата у Кракові записала князю Семену Слуцькому

велику кількість замків, зокрема Полонне, Красилів, Чуднів, Рівне, половину Степаня, Хлопотин, Сатіїв та ін., а трохи пізніше у тому ж році ще й замок Янушпіль з околицями.

З свого боку князь Семен Слуцький видав у Кракові лист (1559 р.) на пергаменті з вісьмома вислими печатками, згідно з яким дозволяв матері своєї дружини княжни Гальшки до кінця її життя володіти усіма цими замками та маєтностями князів Острозьких. Всі ці акти, як не дивно, підтвердив Сигізмунд-Август у Кракові. І вони були внесені у «Сумаріуш архіву князів Острозьких» у Дубні. Відомо, що в той час, як Гальшка перебувала у володіннях Ґурки, Слуцький з Беатою поселився у Краснику (біля Любліна), маєтності Станіслава графа Тенчинського, краківського воеводи, на дочці якого одружився його брат Юрій Слуцький.

Протягом довшого часу Беата постійно зверталась до короля, щоб визволив її дочку з «вавілонського полону», тобто від ненависного їм обом Л.Ґурки. Тривало нескінчене листування Беати з цього приводу. Накінець наприкінці серпня або на початку вересня ще молодий Семен Слуцький помер. На нього ще якось могла розраховувати Беата у своїх комбінаціях. Через деякий час вона відважилась на відчайдушний крок у своєму житті: щоб зробити прикрість ненависному їй Ґурці і одночасно позбавити його сподівань на острозьку спадщину, Беата у квітні 1564 р., маючи 49 років, віддала свою руку тридцятирічному Ольбрахту Лаському, авантюристу, людині без принципів і жорстокій, який вже розтратив на той час всі засоби покійної дружини Катерини Бучинської.

У 1565 році Беата допустила величезний прорахунок і непередбачливий вчинок у своєму житті і для своїх нащадків: вона передала всі свої права, багатющі і величезні маєтності, включаючи численні волинські замки, які дістались їй в спадок від Іллі, своєму молодому чоловікові - Лаському. У 261-й книзі Литовської метрики, що зберігається в Москві у Російському державному архіві

старовинних актів за 1565 рік, мається ряд «визнань» (юридичних свідчень) про дарування «пані Олбрахтовоє Ласкою Бияти з Костельца... малжонку своєму (тобто - чоловікові.- М.К.) пану Ольбрахту Ласкому», зокрема «замків і іменей», які вона успадкувала від першого чоловіка - «от першого малжонка князя Ільї», а також «именей своїх власных правом приржоним своим». Крім того, вона записала цьому авантюристу «речей рұхомих и певних сұм денежных на некоторых именіях» та ін.

Як тільки такі записи були зроблені, Ласький поспішив позбавитись властолюбної Беати і заточив її у свій родовий замок Кежмарк у свіжській долині на Угорщині, звідки голос ув'язненої не доходив до громадськості. Лише часом їй вдавалось надіслати звістку про себе зовні, зокрема на Волинь. Проте залишена без фінансових, матеріальних засобів та влади, Беата вже не могла реалізувати амбітні задуми, що, напевне, найбільше її пригнічувало.

А між тим Ласький у боротьбі за маєтності, які йому задарма дістались від Беати (володіння Острозьких), почав їх розтринькувати, вступив у численні конфлікти та судові позови з князем Василем-Костянтином Костянтиновичем Острозьким, і навіть вдавався до військових, збройних нападів. Що стосується Беати, то вона вже більше ніколи не побачилась зі своєю дочкою. Інколи доходили її скарги до зовнішнього світу, проте без будь-яких наслідків.

Є лише, можливо останнє, свідчення генерального старости Угорщини Яна Рубера де Пітендорфа, що в липні 1576 р., тобто після понад 11 років ув'язнення гордовитої жінки, за наказом імператора Максимільяна, якого князь Острозький просив визволити братову із в'язниці, що княгиня Острозька (Беата) гостює у нього з дозволу Ласького, але вже не довго їй залишилось жити, і вона прохала відпустити її побачитись з донькою.

Про дальші факти з життя Беати відомості не знайдені. Ми і дотепер не знаємо, коли і як закінчилось її життя, повне інтриг, боротьби за здійснення самолюбних планів та намагання самоутвердження... Як би там не було, хоч Беата

аж ніяк не може викликати до себе позитивного ставлення, а навпаки, проте не має сумніву, що серед галереї жінок, про які залишився який-небудь слід в суспільному житті XVI ст., вона була непересічною особою, що у певній мірі відбивала особливості тієї епохи, спосіб буття та соціальної психології.

Що ж відомо про життя і долю Гальшки після того, як вона була забрана у матері і передана з волі короля Лукашу Гурці? Необхідно підкреслити, що у всій цій історії роль короля Сигізмунда-Августа, останнього з династії Ягеллонів, характеризується дуже негативним чином, і є ще одним свідченням безправності жінки у середньовіччі.

Наведемо певний фактичний матеріал, відомий з джерельних та літературних пам'яток. Лукаш Гурко привіз Гальшку на територію Великої Польщі у Познанське воеводство у маєтність Шамотули. Там ще на початку XVI ст. предком Гурки був побудований у ліску недалеко річки середньовічний замок з двома бастіонами. Тут на детинцю здіймалась угору вежа, яка пов'язується з ім'ям Гальшки. Легенди свідчать, що саме там перебувала в ув'язненні на самоті «чорна княгиня». Цю легенду зафіксував ще в другій половині XIX ст. львівський історик Ізидор (Сидір) Шараневич, який побував у тих краях і відзначав, що серед мешканців Шамотул і до того часу залишалась народна традиція про «чорну княгиню», яка повставала «з того, що Гальшка вбиралась заєдно в чорні довгі сукні, а на голові носила ...чорне жалібне і довге покрите». Як свідчать сучасники, жила вона у шамотульському замку самотньо, лишень маючи контакти з служницями.

Що стосується Гурки, то він бував у замку все рідше і рідше. Це пов'язане з тим, що Гальшка категорично відмовлялась підпорядковуватись його волі і не визнала законним доконаного обманним шляхом її шлюбу з Гуркою. І тут звертає на себе увагу певний феномен.

Із скупих свідчень джерел наприкінці 40-х - середині 50-х років XVI ст. Гальшка видається податливою, без особливої ініціативи, підлеглою своїй матері. У шамотульський же

період - перед нами постає жінка з твердим характером, безкомпромісна та принципова, яка не йде на поступки тирану. Результат цього - фактичне ув'язнення і сепарація від навколишнього світу. Беата протягом п'яти років, навіть і після смерті її «коханого зятя» Семена Слуцького, що наступила 1560 р., добивалася перед королем та Гуркою повернення собі Гальшки, проте все було марним.

Сучасники та очевидці цих подій - хроністи Лукаш Гурницький та Свентослав Ожельський (можливо, Орільський) з почуттям великої симпатії та співчуття розповіли про трагічну долю Гальшки, зокрема про її перебування у Шамотулах. Так тривало довгі чотирнадцять років. Лише смерть Л. Гурки від карбункула (нарива) на початку 1573 р. визволила Гальшку. Їй тоді було 34 роки. Залишатись у Шамотулах для Гальшки не було жодного сенсу, вона безперечно бажала якомога швидше покинути це понуре місце, де у безвісті і безлюдді пройшли її молоді роки.

Як свідчать сучасники (особливо Ожельський), до Познані прибув з світою син Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького Януш, тобто двоюрідний брат Гальшки, з метою повернення її у рідні місця. Родич Лукаша Станіслав Гурко добре і з розумінням цієї місії прийняв представника князя Острозького і дав йому можливість відвезти Гальшку до її дядька Костянтина, який мав резиденцію у Дубні. Після повернення на Волинь почався останній етап життєвого шляху Гальшки.

V   *Останні роки*

У розпорядженні дослідників порівняно небагато джерельних свідчень про останній період життя Гальшки кн. Острозької. Переважно збереглися деякі офіційні актові записи (копії), що стосуються майнових справ та свідчення сучасників-хроністів, які дають лише загальне уявлення про стан Гальшки після повернення її з Познані на рідну Волинь, ту її частину, яку тепер називають Рівненщиною.

Як уже зазначалось вище, переїзд Гальшки на Україну з Польщі відбувся навесні 1573 року. Слід мати на увазі, що юридично вона володіла лише частиною маєтностей, де нещадно експлуатували місцеве населення, селян і міщан, урядники та орендатори різних рангів. Велика частина острозьких володінь, як було сказано у попередньому розділі, належала завдяки необачним діям Беати Ольбрахту Лаському, зокрема навіть замок в Острозі.

Хоч особа Ласького - зразок типового середньовічного шляхтича-авантюриста, проте навіть він під тиском міщанства, а також зрозумівши матеріальну вигоду для себе, добився перед королівським урядом звільнення острозьких купців від оплати торгових мит, а в самому Острозі жодних мит не брати «з міщан острозьких».

Бо, як зазначено у комплексному документі «Конфірмація мит міста Острога» у 199-й книзі, Ф 389 т. зв "Литовська метрика" РДАДА, факт. 9-ої Руської метрики від. 28. IV. 1589 р. «те місто Острог є україна від поганьства татар, від котрих дуже часто люд лицарський так і купецький велике знищення мають, яко ж і так минулого року багато підданих його острозьких з жінками і дітьми, а інших з куплями до неволі поганської забрали». (РДАДА. -Ф. 389.- Од. зб. 199. - Арк. 44-зв.) Датована ця грамота - королівський декрет - на прохання Ласького Сигізмундом-Августом даний на коронному вальному сеймі у червні 1570 р.

Після повернення Гальшки князь Василь-Костянтин Острозький, під опіку якого вона тепер переходила, доклав усіх зусиль, щоб анулювати записи Беати Лаському та повністю позбавити (різними засобами) його влади на маєтності князів Острозьких у різних регіонах. Ці дії були проведені успішно завдяки величезному політичному й моральному авторитету, яким користувався Костянтин Острозький у Речі Посполитій.

Головне його завдання на цьому етапі було повернути до складу острозького домену володіння, роздані Беатою Костелецькою. Для цього незабаром виникли сприятливі умови, щоб не збройною силою, а дипломатичним шляхом,

це здійснити. Як відомо, в результаті першого безкоролів'я (інтеррегнум) у Польщі на престол був обраний у травні 1573 р. 21-річний французький принц Генріх Валуа. Під час коронації у лютому наступного року він видав ряд привілеїв, зокрема Гальщі і Костянтину Острозькому щодо спадщини після Іллі.

Як видно з цього декрету, до Генріха Валуа звернувся особисто Василь-Костянтин Острозький, тоді вже київський воєвода, маршалок землі волинської і староста володимирський, з листом «от вратанки своей ...княжни Галжвети Лукашовое з Кгґрки», просячи повернути її володіння, «бүдүчи власною отчичкою тих именов, никому их не продавала, не заставяла, сүм пенезних не записовала...».

Виходячи з принципів справедливості, незважаючи на те, що Ольбрахт Ласький був його прихильником і сприяв йому, Генріх у своєму декреті присудив Гальщі «ти вси замки, места, двори, волости, кляштори и села», які припадали їй після покійного батька, у тому числі замки Острог, Полонне, Чуднів, Шульжинці, Красилів, Черняхів, Колодно, Жорновно, Сатіїв, Берездів, Рівне, пів-Степаня, Копист, Гольшани та ін., касуючи всі записи, листи і всі права, які Беата зробили Лаському, а останній відступив королю Сигізмунду-Августу. Усі ці володіння переходили княжні «Галжвете и потомствү на веки вечные яко властнїю отчизнү ...зо всяким правом, владностю и вольностю».

Лаському король присудив лише «вено» (придане) Беати і суми, які сплачувались з деяких замків. Крім того, йому лишались маєтності, які належали Беаті після її брата Януша.

На цьому діяльність князя Василя-Костянтина Острозького по відновленню влади над усіма родовими володіннями та витіснення з них Ласького не закінчилась: 7 квітня 1574 р., він уклав з ним угоду, за якою князь розрахувався за Беату з Лаським, сплативши йому беатине «вено» у розмірі 33 тисячі польських злотих і борги готівкою як компенсацію за деякі замки. За певну суму, яку зобов'язався сплатити Ласький, йому віддали Рівне та

Полонне, проте від сплати був потім звільнений Гальшкою. Ці акти занесені зокрема в одну з книг записів Волинської метрики (№ 194, фонду «Литовська метрика» 4 Кн. "Руської метрики» РДАДА у Москві. - Арк. 1-26.- зв.)

Пізніше цей декрет підтвердив і наступник Генріха король Стефан Баторій, який також видав на прохання Василя-Костянтина Острозького 7 червня 1585 року «лист» - грамоту на магдебурзьке самоуправління місту Острогу (також зафіксовану у Волинській (Руський) метриці).

Перехід до Гальшки цих досить великих володінь з важливими опорними, стратегічними та економічними центрами відбувся офіційним шляхом - «увязанням» особливими королівськими урядовцями, що було юридичним актом вступу у повноправне володіння нею цими територіями.

Не викликає сумніву, що після декрету Генріха Валуа щодо повернення всіх маєностей та замків, які дістались Гальшці у спадщину, вона переїхала до Острога, як і князь Василь-Костянтин Острозький. З цього часу це місто знову стає головною резиденцією князів Острозьких та їх нащадків в останній третині XVI - початку XIX ст. Між тим родичі Гальшки по її бабці Тетяні Гольшанській в особі канцлера Воловича заявили свої майнові претензії, виступили з судовим позовом до князя Костянтина Острозького, воеводи київського, маршалка землі волинської, і його племінниці «воеводини познанської Лукашової з Гурчина» княжни Гальшки Іліної Острозької про третину Степаня, Горбатова, Золотієва, Подолян, Романова, Краєва і Житина.

Версія про те, що Гальшка повернулась на батьківщину психічно хворою після перенесених тяжких життєвих випробувань, була не лише висунута польськими хроністами та дослідниками геральдики XVI-XVIII ст. (Гурницьким, Бельським, Гваніні, Папроцьким, Несецьким), і ця думка утвердилась в літературі протягом XIX-XX ст, але і використовувалась і поширювалась деякими родичами Гальшки, з метою взяття під сумнів її юридичну дієвість і право виступати як правова сторона.

Так, численні кривні Гальшки зі сторони бабки по батькові внесли скаргу перед новим королем Стефаном Баторієм, що князь Василь-Костянтин та його син Януш, скориставшись станом здоров'я Гальшки (психічною хворобою), прибрали до своїх рук її спадкові володіння та матеріальні засоби.

Тому ті домагались ще у 1582 році особистого бачення Гальшки перед сеймом та королем, щоб таким чином наочно довести її дієздатність та можливість виступати у якості юридичної сторони. Проте Гальшка доживала вже останні роки свого життя, і незабаром, приблизно у другій половині 1583 року її не стало.

У нашому розпорядженні - дуже цікавий документ, який зафіксований у актовій книзі Луцького ґродського (старостинського) суду, офіційного судово-адміністративного органу державної влади на місцях, за 1583 р. Акт датований 20 вересня 1583 р. Важливість його в тому, що у той час Гальшка ще була живою. Більшість же авторів ХІХ - поч. ХХ ст. (Пшезьдецький, Каро, Шараневич, Вольф та ін.) помилялись, вважаючи, що вона померла у 1582 р.

Проте найбільш важливі з цього документа про передачу всіх своїх повноважень на маєтності та майно князю Острозькому два аспекти. Перший з них полягає у тому, що Гальшка особисто з'явилась до Луцька в ґродський суд і виступала з заявою перед ґродським урядом. У цьому документі читаємо: «передо мною, Богұшем Хведоровичем Корецьким, воеводою земли Волинское, старостою Луцким, Браславским, и Выницьким, постановившися обличне, вельможная пани Лукашова з Кґурки, воеводиная Познанская, Галжефта Илиная княжна Острозская, добровольне оповедала и вызнала...». А в кінці документу зазначено: «Подпис рўки по полску: Галжефта Илиная княжна Острозская (ре(н)ко(м) сво(м)). И просила милость, абы то добровольно оповедане и тот лист до книг был вписан; ям записати казал» (тобто - наказав).

На нашу думку, цей документ спростовує версію про тяжку психічну хворобу Гальшки, яка у неї прогресувала після повернення у рідні місця. Можна, на наш погляд, говорити лише про можливий стан психічної депресії,

меланхолії після пережитого в минулі роки. Як би там не було, Гальшка виконувала певні юридичні дії. І в судово-адміністративних органах не ставили під сумнів можливості виконувати Гальшкою певних юридичних дій.

Другий аспект нам вважається дуже важливим на основі вивчення цього документу. Гальшка підкреслила із вдячністю співчутливе, доброзичливе і справді родинне ставлення до себе з боку Костянтина Острозького, коли вона «зоставши по невожчику малжонку моем от всих кривних, близких и повинных моих опущона, иж и только абы ми ратцнок якни в потребах и в великих недостатках моих чинити мели, але яко вырекшися мене, повинной своєї, запомнели и знати николи не хотели».

У таких екстремальних ситуаціях і умовах, коли Гальшка по суті сама залишалась після Гурки на чужині, ініціативу щодо її подальшої долі виявив Костянтин Острозький та його син Януш. Вони ж потім, особливо старий князь, проявляли турботу про її забезпечення та спокійне життя. Важливо те, що відзначає сама Гальшка в тому останньому документі, який виявлено на даний час. Вона писала: «Толком дознала невымовное милостивое ласки, добродейства, ратцнук и подможеня во всех потребах и недостатках моих от его милости ясновельможного Костентина княжати Острозского, воеводы Киевского, старосты Володимерского, пана стрья и добродей моего милостивого...». Навіть, якщо і вважати, що у цьому тексті є певний панегірик Острозькому, але факти свідчать про те, що дійсно Гальшка була повернена у рідні місця і тут були створені їй умови для дальшого життя.

Якщо прийняти рік смерті Гальшки 1583, то тоді їй було всього 44 роки. Трагічне, повне потрясінь й моральних переживань життя цієї, мабуть, неординарної жінки свого часу закінчилось серед рідних і близьких.

VI *Заповіт Гальшки*

Серед актів Луцького Земського суду у фонді № 26 Центрального державного історичного архіву України у Києві залишилась нащадкам копія заповіту кн. Гальшки, датованого 16 березня 1579 р. Коротка згадка про нього під назвою «Цінний документ» була надрукована київською дослідницею Наталією Яковенко у львівському журналі «Жовтень» в 1985 році (№ 2). Повністю цей заповіт (тестамент) був опублікований у Львові в 1995 р. Людмилою Демченко у першому випуску збірника «Острозька давнина. Дослідження і матеріали» під редакцією Ігоря Мицька, виданою Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (С. 110-111).

Це «облята до луцьких земських книг», вписана до Луцької земської книги 10 січня 1583 р.

Цей заповіт Гальшки нажаль лише в копії, оригінал його ще не віднайдений, має фрагментарний текст, без початку. Проте цей документ надзвичайно інформативний, дозволяє по-новому висвітлити та оцінити діяльність і високі етичні риси, притаманні кн. Гальшці Острозькій.

Текст документу за сучасною архівною нумерацією луцьких земських книг вміщений у 4-й том (за колишньою нумерацією - № 2097), що охоплює період із 3 січня 1583 року по 17 жовтня 1584 р. Документ складає чотири рукописні сторінки. Це - копія «тєстаменту» - заповіту «панее воеводиное познанское княжны Галжки Встрозское». Переписаний він із оригіналу, як значиться в цьому акті «слово в(ъ) слово шт початку и до конца». Він був складений у Турові в 1579 р. «месяца марца шостогонадцать дна».

У заповіті Гальшки є ряд дуже важливих положень. Найбільш істотне із них полягає у матеріальній підтримці кн. Гальшкою Острозької академії: «Досыт (ъ) ..., варункомъ и шевовзкомъ моим(ъ) на шпитал и академию Встрозскую, на монастырь св(а)т(а)го Сп(а)са недалеко Луцка над(ъ) рекою Стыром(ъ) и на село Дорогиню шест(ъ) тысячен копъ грошей личбы литовскон - тыи... и вси листы добровоан с(ъ) печатю

моєю и с(ъ) подписом властное рѹки є под (ъ) печатми люден добрых ... встатнею волею моею ѹтвержам и ѹмоцнам и во всем вцале заховывам” (ФЦДІА України, Київ.- ф. 26. - Оп. 1.- Од. зб. 4.- Арк. 38.- зв)

Отже, маємо документально засвідчений факт про благодійну діяльність Гальшки кн. Острозької і її істотний внесок у фундацію Острозького культурно-освітнього центру. Напрошується паралель - порівняння Острозької Гальшки з іншою Гальшкою - Гулевичівної із Києва, яка на початку XVII ст. надала фінансову підтримку київському братству і його школі.

У цьому ж заповіті є також важливе свідчення доброзичливості та демократизму Гальшки, кн. Острозької, яка все своє рухоме майно заповіла своїм слугам, простим людям, що її оточували: «Речи мое рѹхомые, которых(ъ) всиѹ барзо мало, кгдаже-м дла заведеня и спѹстѹшеня всеє отчизны моеє зобрати ткол не мели, гроши готовые, золото, сребло, кленноты, шаты, цин, мѣдь, возники(? - *М.К.*) и што колвкъ речю рѹхомою названо и меновано быти может, втписѹю и втдавам слѹгам(ъ) моим всем, мѹжчицам и бѣлым головам (тобто жінкам. - *М.К.*), которые мне верне, цнотливе и по мысли моиє слѹжили. Втдалам вт того всего всиѹ крєвных близких и повинных моих...». (Там же. - Арк.39)

Все своє майно кн. Гальшка доручила своєму дядьку кн. Василю-Костянтину Острозькому, про якого в цьому акті із її слів зазначено: «панѹ стрыеви и добродееви моему м(и)л(о)стивому». Він мав «межи тыми то слѹгами моими розделити и ведла заслѹги и годности з них кожного и им роздавати маеть». (Там же).

Цікавим моментом у тестаменті Гальшки є зафіксоване її толерантне ставлення до основних християнських релігій, свідченням чого є її розпорядження «тѣло мое грешное ... веде законѹ хр(е)стланского яко сам годит, ѹв Встрозе в церкви замковоеи або в костеле римском поховати». (Там же - Арк.38) В заповіті згадується князь Костянтин Костянтинович Острозький, київський воєвода, староста володимирський, маршалок землі Волинської, а також його сини - Януш,

Олександр та Костянтин, названі Гальшкою «**брати моєи наближшим в крєвности**», до яких підкреслено доброзичливе ставлення.

Оригінал документу був скріплений «**печатью и подписомъ власностное рѹки**» Гальшки «**по-полску**» (Там же. - Арк 39-зв.). Зазначені були в кінці копії вказано: «**Писан в Тѹрове Бож нарож. АФ(1500) семдесять девятаго м(є)с(а)ца марца шостогонадцат дна**». При цьому вказані юридичні особи: «**Галжвета штровска, княжна рєнкѹ свѹ; Кирилъ, єпископ тѹровскии и пинскии властною рѹкою, Иван Фѹрс вонскии мозырскии а сѹдя земскии пинскии властною рѹкою. А так мы тот тестамент м(н)л(о)сти панєє воеводинное познанское княжны Галшки штровское слово в слово шт початкѹ а до конца до книг справ сѹдовых земских лѹцких записати казалиє**». Названі Гальшкою свідками «**приятєли мои**», хоч два з них, що поставили свої підписи, в кінці тексту цього тестаменту відсутні: «**пан Унофрен Коштѹшкович, а пан Федор Коштѹшкович Жеромскии**», очевидно рідні брати. Отже, в даному документі зазначена група юридичних осіб, близьких кн. Гальшці Острозькій, імена і прізвища яких дійшли до наших днів завдяки заповіту, що є свідченням юридичної дієздатності кн. Гальшки і її істотного внеску у фундацію вищої освіти в Острозі наприкінці XVI ст.

* * *

Залишилось багато невідомого про різні обставини життя Гальшки не лише у Шамотулах, але й в Острозі. Адже вона могла зустрічатись з багатьма історичними особами, діячами, які так часто перебували в Острозі. Ми можемо лише здогадуватись, чи знав про Гальшку князь Андрій Курбський, який був у близьких стосунках з князем Костянтином Острозьким. Це ж стосується і Івана Федорова (Федоровича), Герасима Смотрицького, братів Наливайків, грецьких діячів, українських полемістів і білоруських діячів, серед яких могли бути Михайло Гарабурда, Андрій Римша і Петро Мстиславець. Адже у той час - 70 - поч. 80-х рр., коли в Острозі перебувала Гальшка, культурне і

громадсько-політичне життя вирувало в цьому місті, яке було видатним центром України. Всі ці питання залишаються й тепер відкритими, і невідомо, чи вдасться коли-небудь отримати на них принаймні часткові відповіді... І дана оповідь не може претендувати на повноту. Залишиться ще багато невідомого і навіть загадкового в історії Гальшки.

Закінчуючи нашу розповідь, скажемо, що доля Гальшки об'єктивно відбивала і віддзеркалювала особливості тієї історичної епохи і тих суспільних умов, в яких вона жила, становище жінки, хоча б і представниці привілейованих, аристократичних верств суспільства. У цьому її доля і її трагедія... Не випадково, що образ Гальшки Острозької так довго привертає погляди людей різних поколінь та національностей: істориків, письменників, драматургів, поетів. Серед них, крім вже згаданих на початку нашої розповіді. Слід назвати і видатних польських діячів культури І.Ю.Крашевського, Ю.Шуйського, Г.Войцеховського та інших, які присвятили Гальшці Острозькій свої твори. А ще у 1891 р. у Кракові було опубліковане дослідження Дайхес Ернста «Гальшка з Острога у драмі та історії» (польською мовою). Гадаю, що подальші джерельні пошуки у вітчизняних та зарубіжних архівах (Польщі, Франції, Ватікану та ін.), можливо, дозволять виявити невідомі сторінки життя Гальшки Острозької.

ОСТРОЗЬКІ СТАРОДРУКИ XVI ст.

I Острозька «Азбука» («Буквар») 1578 р.

До початку 60-х рр. XX ст. в науці були відомі три книги видані Іваном Федоровим (Федоровичем) в Острозі. Це - «Новый завет с псалтырю» (1580 р.) із алфавітним покажчиком, складеним Тимофієм Михайловичем, знаменита острозька «Біблія» (1580-1581 рр.) та листівка на двох сторінках т. зв. «Хронологія» Андрія Римші. Першим з цих друків вважався Новий Завіт, про якого І.Федоров (Федорович) у передмові до цієї книги писав: *«Тѣмъ же молимъ вы съ всякимъ смиреніємъ, ...да воспріимци сіє рѹкодѣліє наше отъ насъ благолюбезно яко пръввій оwoць отъ дому печатнаго своего острозского»* (курсив мій.- М.К.).

За минулі роки знання про діяльність Федорова в Україні значно розширились, завдяки знахідкам невідомих до цього часу його друкованих книг та деяких архівних документів.

Після того, як було знайдено надрукований у Львові «Буквар» або «Грамматикѹ» 1574 р., виникло припущення, що існують ще і інші друки Федорова, зокрема шкільні підручники, які могли зберегтись в поодиноких примірниках.

Згодом це припущення цілком підтвердилось. У наступні роки в колишньому Радянському Союзі та за рубежом проведено інтенсивні пошуки стародрукованих книг, виданих кирилицею. У тодішній Державній публічній бібліотеці ім. М.Салтикова-Щедрина у Ленінграді, тепер Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі, в інших книгосховищах, в зарубіжних бібліотеках, наприклад в Оксфорді, знайдено ряд недатованих та неповних примірників книг, близьких або аналогічних до Львівського Букваря Федорова.

Серед таких знахідок особливий інтерес викликав шкільний підручник, виявлений у 1956 р. в королівській

бібліотеці Копенгагена, схожий на Львівський Буквар І.Федорова. але він дуже пошкоджений, некомплектний, без зазначення вихідних даних та авторських текстів друкаря, зокрема післямови, яка є в кінці Львівського Букваря. Російська дослідниця Антоніна Зернова (1883-1964), провівши поліграфічний та текстовий аналіз, віднесла копенгагенський примірник букваря до острозького періоду творчості і діяльності Івана Федорова, вважаючи його другим виданням цієї книги приблизно 1580 р., про це можна прочитати в статті: Зёрнова А.С. Книги кирилловской печати, хранящиеся в зарубежных библиотеках и неизвестные в русской библиографии // Труды (Гос. ордена В.И.Ленина библиотека СССР им. В.И.Ленина). -, М., 1958.- Т. 2.- С. 121.

Найбільш цінне відкриття у вивченні творчості Федорова (Федоровича) після Львівського Букваря зроблене у 60-х рр. ХХ ст. У каталозі слов'янських книг бібліотеки м. Гота-Gotha (Німеччина), який видав у 1961 р. в Берліні слов'янознавець Хельмут Клаус, названо Острозький Буквар 1578 р. Однак ця інформація залишилась в наступні роки фактично поза увагою дослідників аж до 1969 р.

Цей єдиний, майже повний примірник даної книги не має пагінації, складається із 56 нумерованих аркушів (тобто 112 сторінок) і зберігся до нашого часу в Дослідницькій (Земельній) бібліотеці м. Гота (тепер ФРН). Екземпляр цієї книги включений у палітурку не раніше другої половини ХVІІ ст. На другому форзаці томика із Готи є запис його власника - сходознавця Еліаса Хуттера (Elias Hutter), датований 1583 р. Потім цей примірник прийшов до професора Герхарда, після смерті якого його бібліотеку «Герхардину» купив герцог Заксен-Гота-Альтенбурзький Фридрих І. Про належність цієї унікальної книги до бібліотеки Герхарда свідчить наявний екслібрис (книжковий знак) з позначенням: «...Bibliothecae Gerhardinae...». бібліотека була перевезена із Сні до замку Фриденштайн м. Гота, столиці тюрінгських лантграфів. На звороті титульного аркуша зазначено в овальній рамці

латинською мовою «Bibliotheca ducalis Gothana. 1799» («Бібліотека готських князів. 1799»). Про це острозьке видання не було жодних звісток у літературі до 60-х рр. ХХ ст. У 1946 Готська бібліотека була вивезена як військовий трофей з Німеччини до СРСР, знаходилась в Академії наук і була повернена в Готу в тодішню НДР. Каталог слов'янських книг Готської бібліотеки склав учений-бібліолог Хельмут Клаус у 1961 і в додатку фоторепродукцій (№ 2) опублікував титульний аркуш цього, як зазначено, «унікату» (№ 190), якого не знав до цього часу жодний із істориків книги і укладачів каталогів стародруків, зокрема І.Каратаєв, В.Ундольський, Я.Головацький, П.Строев, І.Свенціцький та ін.

Лише в 1968 р. вперше про цей примірник свої студії опублікували двоє вчених - німець Х.Грасхофф і англієць Дж.І.Г.Сіммонс (відомий професор-славист із Бодлеянської наукової бібліотеки в Оксфорді (Англія) - Bodleian Library, Oxford, Охон). У тому ж році український історик і культуролог Я.Ісаєвич помістив у журналі «Україна» статтю про Острозький Буквар. Тоді ж російський дослідник історії друкарства Є.Л.Немировський висловив свої спостереження над текстом Острозького «Букваря». Грасгофф і Сіммонс, Я.Ісаєвич вважали, що це два окремі видання. Детальний опис змісту і архітекτονіки книги подали Є. Немировський в окремій праці як складової частини факсимільного видання «Букваря» у Москві в 1983 р. (видавництво «Книга») і Я.Ісаєвич у двох виданнях монографії про І.Федорова і в роботі (1989 р.) про літературну спадщину цього ж друкаря.

Острозький Буквар був другим виданням Львівського Букваря (Граматики) 1574 р. і завдяки його виданню здійснилась реалізація задуму і обіцянки І.Федорова про наступні видання такого напрямку. як писав І.Федоров (Федорович) у післямові до Львівського Букваря 1574 р. «и аще сн труды мол бл(а)гоугодны будутъ ваши любви примѣте сѣ любовію а љ и о иныхъ писанихъ бл(а)гоугодныхъ(ъ) съ вождленіемъ(ъ) потрудитисѣ хошѣ, аще бл(а)говолитъ(ъ) Б(о)гъ(ъ) вашими с(ва)тymi молитвами аминь». Такою

працею і був Острозький Буквар.

До речі, аналогічна за змістом і навіть формою ця думка друкаря висловлена була ним ще в 1569 р. У передмові від імені князя Григорія Ходкевича у Заблудівському «учительному» Євангелії: «Вы же ...пріимѣте сію книгу с(ъ) любовію, а я Б(о)жією помощію о иныхъ книгахъ ц(є)рквам Б(о)жимъ потребныхъ промышлати вѣдѣ».

Острозький Буквар - перша книга Острозької друкарні вийшла 15 червня 1578 р. і умовно названа дослідниками Букварем або Азбукою.

На титульному аркуші її оригінальна назва вказана таким чином: «Напечатана сіа книжка по гречскій альфа, вита, а по рѣскій азъ, вѣки». Титульний (заголовний) аркуш, оточений прямокутною набірною рамкою, є важливим автентичним джерелом коротко інформуючим про ініціатора видання - князя В.-К.К.Острозького, заснування на той час в Острозі поряд із друкарнею школи, тобто Острозької Академії з залученням до неї викладачів. Початок тексту: «Всесилною десницею, вышнаго Б(о)га, ꙗмышленіємъ и промышленіємъ Бл(а)гочестиваго кн(я)зя Константина, Константиновича князати Острозскаго, воеводы кievъскаго, маршалка земли волинское, старосты володимерскаго». Поєднання відкриття друкарні із школою (Академією) вказано таким чином: «Повелѣвшѹ емѹ, оустронтити домъ на дѣло книгъ печатныхъ. К тому же еще домъ и дѣтѣмъ къ наоученію въ своемъ втчинном, и славномъ градѣ Острозѣ, еже есть лежащій въ земли волинъстені» із зазначенням запрошення до Острога справді когорти вчених-викладачів, богословів, знавців мов: «И избравши мужей, въ в(о)жественномъ писаніи искусныхъ, въ греческомъ языкѣ и в латинскомъ паче же и в рѣском. И пристави ихъ дѣтищному оучилищѹ». Ім'я друкаря вказане в кінці титульного аркуша: «И сѣа ради вины, напечатана сіа книжка... много грѣшнымъ Иоанномъ Феодоровичемъ», а на звороті титула: продовження цього речення «в лѣто отъ сздания мнрѹ ЗПС [7086], а отъ воплощнія Г(оспод)а нашего, І[исѹ]са Хр[ист]а ЛФОИ [1578]. м(є)с(я)ца, июня, III [18] дня». Нижче - герб князів Острозьких з словами вгорі «Константин

Константинович», а під гербом «Княжа Остроское». Два аркуші 31 і 32 цієї книги є в екземплярі копенгагенської бібліотеки.

У передмові говориться про те, що ніхто інший, а тільки Федоров (Федорович) видав цю книгу: «многогрѣшнымъ Іоанномъ Феодоровичемъ». На 16-й сторінці вміщений, як у всіх львівських та острозьких виданнях Федорова, відомий друкарський знак у вигляді вигину річки або зворотнього зображення латинської літери «S» із стрілкою.

За своїм стилем та ідейним задумом і спрямуванням передмова в Острозькій Азбуці близька до відомої раніше післямови Федорова у Львівському Букварі 1574р. Федоров знову постає перед нами не лише як видатний друкар, але як і просвітитель та гуманіст слов'янських народів, один із піонерів передової педагогічної думки в нашій країні початку Нового часу. В цій книжці знову реалізується ідейне кредо Федорова (Федоровича), сформульоване у післямові у Львівському «Апостолі» 1574 р. під назвою «Сіа оубо повѣсть изъясляетъ (ъ) откуду начаса и како съвершиса друкарня сіа: ... имамъ (ъ) оубо вѣмѣсто рала художество наръчныхъ дѣлъ съ суды, вѣмѣсто же житныхъ сѣмень д(у)ховнаа сѣмена по вселенѣи разсѣвати, и всѣмъ (ъ) почину раздавати д(у)ховную сію пищу...».

Структура «Букваря»: перша частина (арк. 1-8) включає титульний аркуш, таблицю грецького алфавіту і молитви, надруковані паралельно двома шпальтами. Друга частина (арк. 9-57) починається дереворитною заставкою і заголовком в'язцю «Начало оученіа дѣтємъ». 9-47 арк. повторюють текст львівського Букваря 1574; третя частина (арк. 48-56) - «Сказаніє како состави с(вя)ты Кирилъ философъ азъбукѣ, по языку словенську и книги преведе, от греческихъ на словенскіи языкъ». - варіант твору «Про письмена» Чорноризьця Храбра.

При порівнянні трьох книг, виданих Федоровим в Україні з навчальною метою, - Львівського Букваря, 1574 р., Острозької Азбуки (Букваря) та копенгагенського примірника - можна зробити висновок, що перший став зразком для наступних, пізніших видань такого ж

призначення. Однак, Острозька Азбука (Буквар) була дальшим кроком вперед порівняно із львівським виданням. Вона не лише більша за кількістю сторінок (у Львівському Букварі їх нараховується 79, в Острозькій Азбуці - 108), але й багатша змістом. В цій книзі зроблена спроба поєднати навчання двох мов - старослов'янської та грецької, що відповідало завданням острозького навчального закладу - Академії. Тепер ми більше знаємо і про обсяг та характер там навчання.

Після виявлення Острозької Азбуки стало можливим уточнити час та місце видання так зв. копенгагенського Букваря, сторінки якого, що збереглися, аналогічні з Острозької Азбукою, але без першої частини та останніх 20 сторінок другої. Тепер є підстави вважати копенгагенський примірник не окремим виданням, а неповним і пошкодженим примірником Острозької Азбуки 1578 р.

Відкриття нової книги, надрукованої Іваном Федоровим (Федоровичем) в Острозі для навчальних потреб, безперечно, - визначна подія в культурному житті нашої країни. Острозька Азбука становить нову сторінку у вивченні творчості Федорова (Федоровича), історії друкарства, освіти та культури України другої половини XVI ст.

Публікації: Азбука Ивана Федорова 1578 / Факс. изд. подг. Е.Л.Немировским.- М., 1983; Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова.- Львів, 1989 (текст титульної сторінки - С. 111), Grasshoff H., Simmons J.S.G. Ivan Fedorovs griechisch-russisch / kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578 / 1580 / Mit einem Beitrag von H. Claus. Zur Geschichte der deutschen Besitzer des Gothaer Bändchens.- Berlin, 1959.- 30 S., 33 Tafeln.

Каталоги: Slavica-Katalog der Landesbibliothek Gotha / Bearb. von Helmut Claus.- Berlin, 1961.- S. 32 (№ 190, - Bukvar); Taf. 2; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні.- Львів, 1981.- Кн. 1 (1574-1700).- С. 25-26.

Література: Ботвинник М.Б. Историография изучения «Азбуки» Ивана Федорова в СССР // Книга, библиотечное дело и библиографии Белорусии. - Минск, 1974.- С. 93-114; Ботвинник М.Б. «Азбука» Ивана Федорова - источник просвещения восточнославянских народов в XVI-XVII вв. / / Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белорусии - Минск, 1970 - С. 150-167; Быкова Т.А. Место «Букваря» Ивана Федорова среди других начальных учебников // Известия АН СССР. Отделения лит. и яз.- 1955.- Т. 14.- Вып. 5.- С. 469-470; Исаевич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова.- Львів, 1989.- С. 110-115, 156-157; Исаевич Я.Д. Острожский Буквар Івана Федорова // Україна.- 1968.- № 9.- С. 8-9; Исаевич Я.Д. Острожская «Азбука» Ивана Федорова // Книга. Исслед. и материалы.- 1968.- Сб. 16.- С. 237-238; Исаевич Я.Д. Невідомий Острожський Буквар Івана Федорова (1578) // Рад. літературознавство.- 1969.- № 1.- С. 83-84; Исаевич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.- Львів, 1975.- С. 76-85; Исаевич Я.Д. Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.- 2-е вид. перероб. доп.- Львів, 1983.- С. 75-83; Ковальський М.П. Острожська «Азбука» - невідома книга Івана Федорова // Пам'ятки України.- 1970. № 1.- С. 21-24; Ковальський Н.П. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине. 1. Острожская „Азбука« 1578 года - неизвестное издание Ивана Федорова // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: Темат. сб. статей проф.-преп. состава кафедры истории СССР и УССР (Днепроп. ун-та) - Днепропетровск, 1970.- С. 189-195; Ковальський М.П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х - на поч. 80-х рр. XVI ст.) - Дніпропетровськ, 1972.- С. 27-30, 67; Немировский Е.Л. Выдающийся памятник русской и украинской культуры // Полиграфия.- 1968.- № 11.- С. 41-44; Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.-К., 1985.- С. 36-44.

II Шедєвр поліграфічного мистецтва, видатна пам'ятка XVI ст. - Острозька «Біблія» 1580-1581рр.

Повна назва цієї книги: «Библіа сирѣч(ъ) книги ветхого и новаго заветѣа по языку словенскѣ». Надрукована вона Іваном Федоровим (Федоровичем) в Острозі в 1580-1581 рр. Це була перша повна слов'янська біблія, видана кирилицею.

Хоч наклад (тираж) цієї книги для свого часу був значним, примірників із вихідними даними 1580 р. удвічі менше, ніж з датою 1581 р. (Зернова А.С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине.- М., 1947.- С.62). Це, можливо, пояснюється тим, що видавці не змогли закінчити друкування всього тексту в 1580 р. і заготовити новий текст колофону (*колофон* - *colophon*, латинське слово, запозичене із грецької мови, означає завершення, кінець, вершину; в книзі - завершальні рядки, в яких автор або друкар подавав цінні відомості про місце та час видання книги). На титульному аркуші усіх відомих тепер примірників Біблії - дата 1581 р.

Острозька Біблія належить до найбільш поширених і наявних до тепер федоровських видань, як зазначено у книзі Я.Д.Ісаєвича (Літературна спадщина Івана Федорова.- Львів, 1989.- С.159-179), примірники цієї книги зберігаються в наш час крім України (у Києві в Національній бібліотеці ім. В.Вернадського НАН України - 15 примірників, Львівській Науковій бібліотеці ім.В.Стефаніка НАН України - 13 примірників та ін.), в Росії, Білорусії, Литві, Естонії, Грузії, Киргизстані, Узбекистані, Польщі, Чехії, Болгарії, Югославії, Греції, Румунії, Угорщині, Німеччині, Італії, Франції, Бельгії, Англії, Фінляндії, Швеції, Мальті, Ірландії (Ейре), США, Канаді.

Вона відіграла виключну роль в історії слов'янської книжності. Острозьку Біблію вважають шедевром і найвидатнішим поліграфічним твором Федорова (Федоровича).

Книга видана форматом *in folio*, тобто - «в аркуш». Нумерація аркушів в Острозькій Біблії 6-ти рахунків

(послідовності): [8; тобто нумерованих], 276, 180, 30, 56 і 78, всього - 628 аркушів. Текст розміщено у два стовпці. Для видрукування Біблії в Острозі були використані 6 різних шрифтів, з них 2 грецькі (грецькомовні). За підрахунками російської дослідниці Антоніни С. Зьорнової (1883-1964) було виготовлено 5 острозьких шрифтів, що використовувались тільки в Острозькій Біблії (Зєрнова А.С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. - С.57).

Художнє оформлення Острозької Біблії представлено дереворитною архітектонічною ксилографічною рамкою титула, дещо схожою з гравюрою німецького ксилографа Ергарда Шена у нюрнберзькому виданні Біблії 1524 р. або чеського видання цієї ж книги 1540 р., при чому за цим зразком, на її основі ґрунтовно переробленій «створено, по суті, новий твір» (Запаско Яким. Мистецька спадщина Івана Федорова.- Львів, 1974.- С. 44 і фотокопії гравюри Е.Шена 1524 р. у цій же книзі - С.40-41). Ця оригінальна гравірувальна рамка спочатку була використана у Московському Апостолі 1564 р., потім із незначними змінами (модифікаціями) особливо у нижній частині рамки у фронтиспісу Львівського Апостола 1574 р.

В Острозькій Біблії використані різні і численні види і форми художнього оформлення книги: заставки, кінцівки, дереворитні ініціали у прямокутних рамках, виливні прикраси (маскарони, зірочки, хрестики, листочки та ін.). Сучасний український дослідник давньої української рукописної і друкованої книги професор Яким Запаско нарахував в Острозькій Біблії 81 заставку, 70 кінцівок, 35 дрібних прикрас в 20-ти комбінаціях, 78 рядків в'язі, 1384 ініціалів (ініціальних літер) (Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст.- Львів, 1971.- С.47; Запаско А.П. Художественное наследие Ивана Федорова.- Львов, 1974.- С.37-39). М.П.Кисельов назвав виливну прикрасу в Острозькій Біблії «херувим - українець» - обличчя із крильцями зліва і справа (Кисельов Н.П. Наборные украшения в изданиях Ивана Федорова // Книга.- 1964.- Сб.2.- С.73).

В Острозькій Біблії, як і в попередньому острозькому виданні «Книга Нового завета», що об'єднувала Псалтир із Новим завітом (Четвероевангеліє, Апостол, Апокаліпсис) 1580 р., на звороті титульного аркуша був вміщений герб кн. В-К.К.Острозького, поділений на 4 поля.

Поряд із художньою вартістю цього геральдичного зображення в Острозькій Біблії надруковані оригінальні вірші видатного острозького освітнього і культурного діяча першого ректора Острозької Академії Герасима Смотрицького, про що видатний сучасний історик і культуролог, автор численних праць про друкарську діяльність І.Федорова в Україні академік Я.Д.Ісаєвич писав: «Вірш Г.Д.Смотрицького на герб К.К.Острозького - перший у східних слов'ян зразок геральдичної поезії...» (Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. - 2-е видання, перероб., доповн.- Львів, 1983.- С.95).

Початок віршованого комплексу опису цього герба славетного роду кн.Острозьких звучить так:

«Зри сіа знаменіа княжате главнаго
иуже съдрѣжитъ домъе его шт вѣка давнаго,
И разумѣи яко нетѣне и небезъ причины,...
Крѣпко повѣждалъ различнѣхъ съпостат(ъ) полки,
и разгоналъ с короны драпѣжныа волки
И еще можетъ
Аще Б(о)гъ поможетъ»

Далі п'ять тематичних груп, в яких (у кожній групі) по 10 стрічок віршів, що складають відповідні описи чотирьох секцій (або полів, частин) гербу князів Острозьких і підсумковий (заключний, узагальнюючий) тематичний комплекс.

Як відомо, в гербі князів Острозьких, що вміщений в Острозькій Біблії 1580-1581 рр., у верхніх двох секторах - два кінних зображення вершників воїнів (лицарів).

Ось так описаний перший (лівий):

«Въоруженъ воинъ зміа поправъ мужественно,
копіем сего посредѣ пронезе явственно

Яко древнаго враждевника ч(є)л(ов)єчскаго рода
понеже злому з добрымъ и бываетъ згода...»

Друге (праворуч) зображення воїна-лицаря - литовський герб Погоня так коментується у Острозькій Біблії:

«Впорый (а повинно бути - «вторий».- *М.К.*) воинъ храбростию
первому подобныи

толко оружіемъ отмѣненъ, и то посел(ъ) гровныи.

Меч(ъ) во обнаженъ в десницы имѣа острии обондѹ
иже крѣпци на враги приѣмлютъ повѣдѹ.

Отсѣкали, Константине, мракъ идолскіа лести,
хощетъ во Б(ог)ъ всѣмъ ч(є)л(ове)ком(ъ) са спасти,
И отгоняи еретиковъ полки ѹмовредныа
пріишоа во вмиръ волки нщадныа

Иже не свыше щепитса
сіе скоренитса».

Дві нижні частини гербу кн.Острозьких, де зображення символічні і стилізовані у вигляді шестираменевої зірки у двох півколах, при чому верхне увінчується стрілкою, і крест - внизу на півколі і завершений стрілкою.

Трете поле (сектор) описаний таким чином:

«Въсіаа звѣзда ясно от(ъ) востока
послѣдѹа превои возвѣщенеи от(ъ) пр(о)рока,

И приводитъ от(ъ) Пресиды (тобто - Персиды.- *М.К.*) грехъ
ц(а)рен съ дары

поклонитиса съ вѣрою ц(а)реви над ц(а)ры.

Твоа звѣзда нынѣ тому же послѣдѹе царевн,
хотѣа всѣх(ъ) сотворити житела раевн...»

Зображення у четвертому секторі (полі) описане віршами:

«Сп(а)сеніе Х(ристов)о Б(ог)ъ съдѣа посредѣ земла
на кр(є)стѣ рѹцѣ прострѣ (має бути -*М.К.*) приѣмла,
На немже рѹкописаніе грѣхъ нашихъ растерзавъ
и з(ъ) ветхаго ч(є)л(ове)ка нетлѣнно новаго создавъ.

И ты кр(є)стное знаменіе не тѹне носиши,
великомѹ Константину им(ъ)ся подобниши.

Внѣ во на не(вє)си сіе видѣвѣ, поведилъ съпостаты,
ты же побеждал еретикъ и вѣсовъ тристаты.

Кр(є)стѣ во похвала ц(а)ремъ,
вѣсомъ же незносныи яремъ».

Останній блок віршів на герб князів Острозьких теж складається із десятих рядків і як би підсумовує роздуми і настанови Герасима Смотрицького про історичну місію князів Острозьких і особливо князя Василя-Костянтина:

«Великоѡ глѣбини в(о)гослова, княже, соименныи,
да сподовитъ тѡ Го(сподь) Б(ог)ъ вѣнецъ пріати нетленныи

.....
.....

Яко всѣмъ по чинѹ представилъ еси в(о)ж(є)ственное писаніе истиннаго Б(ог)а и правды его въ похвалѹ и познаніе

Да всакъ читали в(о)голѣпно бл(а)годаритъ създателю...,
Иже бл(а)гѹю часть избираетъ от него см не отнимаетъ».

Додаткові статті - передмови, силабічні вірші Герасима Даниловича Смотрицького та два варіанти післямови І.Федорова. В цих текстах, яким притаманне релігійне забарвлення та апологія кн.Василя-Костянтина Острозького, маються цінні свідчення із історії видання Острозької Біблії.

Особливий інтерес в цьому відношенні має перша передмова, що займає 2-й зворот - 3-ій аркуш книги. Вона складається із двох частин: перша з них надрукована паралельно двома мовами - церковнослов'янською (кирилицею) і грецькою, друга - лише слов'янською. У передмові повідомляються подробиці про пошуки перед надрукуванням списків Біблії в різних країнах Європи, зокрема на Балканах, Близькому Сході.

Про це читаємо в Острозькій Біблії:

«Убаче ни дѣла зачати ниже дѣлателен еже творити на сіе избобрѣтохомъ, иво и книгъ гл(аго)лемыхъ Библиа, въ зводъ сего дѣла началствомъ не имѣхомъ, дабы нашему изволенію, к(ъ) начальству сего съдѣланіа всемъ была доволна».

І далі надруковані знамениті слова: «Но и въ всѣхъ странахъ роду нашего языка словенскаго ниж(є) єдина обрѣтеса свѣршена въ всѣх(ъ) книгахъ вѣтхаго завѣта».

В цій передмові розповідалося про ті великі зусилля у пошуках списків Біблії острозькими посланцями у різних країнах:

«Сего ради,- читаємо у тексті першої передмови складеної від імені кн. Василя-Константина Острозького,- посланьми и писаньми своими много странъ далекихъ вселенныхъ проходамъ, яко римскіа предѣлы, тако и кандінскіа островы, пачеже много монастырен грецкихъ, сербъскихъ(ъ) и болгарскихъ(ъ), даже и до самаго ап(осто)ломъ(ъ) намѣстника и всеа ц(е)ркве восточныхъ строенію чиноначалника преч(е)стнаго(о) Іереміа архіепископа Константина града новаго Рима вселенныхъ патріарха високо пр(е)стольныхъ ц(е)ркв(е) доидохъ, требуа съ тщаніемъ и моленіемъ прилежнымъ тако людіи наказаныхъ(ъ) въ писаніахъ(ъ) с(ва)тыхъ еллинскихъ, словенскихъ(ъ), якоже и зводовъ добрѣ исправленыхъ, и порока всякаго кромѣ свѣдѣтельствованыхъ. И сицевымъ всесильный Б(ог)ъ по обычній своен бл(а)гости сподобитимиса бл(а)го изволи».

Були звичайно труднощі і з кваліфікованими перекладачами і редакторами: «...Книгъ гл(аго)емыхъ библіа въ зводъ сего дѣла начальствомъ не имѣхомъ...». «... Книгъ бо и книгочию якоже предречеса настоящему дѣлу пре(ва)т(о)му по достоанію изобрѣтохъ(ъ)». Не лише збирались рукописи, але й одержувалися поради із редакційних питань, як вказано у цій же передмові в Біблії: «... с ними же кѣпно и съ инѣми многими наказными доб(р)ѣ вписаніахъ(ъ) в(о)ж(е)ственыхъ(ъ) доволно совѣтовав(ъ), и съ общимъ совѣтомъ(ъ) і изволеніемъ єдиномыслимымъ(ъ)».

Серед слов'янських рукописів особливу вартість для видавців і редакторів Острозької Біблії мала так звана Геннадієвська Біблія (1499 р.), рукописний кодекс складений за розпорядженням новгородського єпископа Геннадія. Про одержання цього рукопису (про подальшу його долю не маю відомостей) повідомляється у цій же передмові в Острозькій Біблії: «Токмо отъ(ъ) бл(а)гочестива и въ православіи израдно сіателна г(о)с(у)д(а)р(а) и великаго кн(я)з(а) Іоанна Василіевича московскаго и прочаа в(о)гоизбраннымъ мужемъ(ъ) Михаиломъ Гарабурдою, писаремъ великаго кн(я)ж(е)ства Литовскаго, съ прилежнымъ моленіемъ испрошенію сподобихомса приати сѣврѣшенію библію з гречскаго языка седмь десатъ и двѣма преводники множае патисотъ

лѣтъ на словенскіи преведеню еше за великаго Владимира, кр(е)стившаго землю рускую».

Саме Михайлу Богдановичу Гарабурді, відомому білоруському політичному діячу і дипломату другої половини XVI ст., і належить заслуга у придбанні для острозької друкарні геннадіївського зводу біблії. М.Б.Гарабурда, що займав ряд визначних і впливових посад у Великому князівстві Литовському, згадується в документах як «гінець» (1559 р.), «дяк» (в 1560-1563 рр.), писар Сигізмунда-Августа (в 1566-1575 рр.). В 1585-1586 рр. він - мінський каштелян, остання дата - рік його кончини. Про це зібрані фактичні і документальні дані у праці польського історика і дослідника другої половини XIX ст. Литовської метрики Юзефа Вольффа (1854-1900) (Wolff J, Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795.- Kraków, 1885.- S. 110, 266, 270).

Як писар Великого князівства Литовського, Гарабурда протягом майже тридцяти років - в 50-початку 80-х рр. приймав діяльну участь у литовсько-польських посольствах і переговорах із російськими дипломатами, неодноразово приїздив до Москви в 1558, 1560, 1566, 1572, 1573, 1586 рр. (Російський державний архів давніх актів.- Ф.79.- Оп.1.- Сношения России с Польшей («Польские дела») Посольські книги: Т.4 (1549-1558 рр.); Т.5 (1558-1560 рр.); Т.6 (1568 р.); Historiae Russiae Monumenta.- СПб., 1841.- Т.1.- № 161, 168, 170; Бантыш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России до 1800 г.- М., 1897.- Ч.3.- С. 98, 100-102; Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.- К., 1926.- С.36).

В передмові Острозької Біблії не вказана конкретна дата одержання М.Гарабурдою в Росії рукописного кодексу Біблії, можна лише припустити, що це могло відбутись у 1572 або в 1573 рр. (Гарабурда Михайло. Донесение посланника, отправляемого чинами великого Литовского княжества в Москву в 1573 г. // Вестник Европы.- 1815.- Ч.83.- № 19), бо не маємо відомостей про його приїзд в Росію в другій половині 70-х або на початку 80-х рр.

Одержаний в Росії примірник рукописного перекладу Біблії на церковнослов'янську мову дійсно був покладений в основу виданої в Острозі в 1580-1581 рр. повної слов'янської Біблії, що відмітив І.Франко, зокрема в науковій розвідці «Причинок до студій над Острозькою біблією», вперше опублікованої в «ЗНТШ» («Записках Наукового Товариства ім. Т.Шевченка») у Львові у 1907 р. (Т.80.- Кн.6.- С. 6-18) і передрукованого у 37-му томі Зібрання творів І.Франка.-К., 1982.- С. 388-404) (цьому присвячена наша стаття: Ковальський М. Острогіана Івана Франка (Остріг та його письмові історичні пам'ятки XV-XVII ст. у творчій спадщині Великого Каменяра) // Матеріали VI острозької науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя» 1995 р.- Остріг (1996).- С.92-97). Про це писали І.Євсєєв (Євсєєв И.Е. Очерки по истории славянского перевода библии.- Петроград, 1916.- С.18), Я.Ісаєвич (Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.- 2-е видання, перероб., допов.- Львів, 1983.- С. 98-99).

Автором другої передмови в Острозькій Біблії був Г.Смотрицький, перший ректор Острозької Академії, вірші якого на герб князів Острозьких у Острозькій Біблії вже вище подавались. Ця передмова має заголовок «Предсловіє къ бл(а)г(о)вѣрномуу и православному... читателеви». В кінці цього тексту вказано: «Сіа предсловнаа сказаніа и двострочное съгласіє много грѣшнымъ Герасимомъ Даниловичемъ съставлено бѣ».

Передмова Г.Смотрицького за своїм змістом складається переважно з порад та вказівок читачам із питань релігійної літератури. Про значення видання Біблії і місії В.-К.К.Острозького Г.Смотрицький у цій передмові писав: «... Яко внастоашее время, сен бл(а)гочестивын князь, его же имаа горѣ и долѣ, по достоаінію вѣзвѣстиса иже вса бл(о)ж(ес)твеннаа писаніа обоего завѣта всѣм(ъ) повсюду православнымъ хр(и)стіаномъ предаде, такоже і иныа книги иуже напечата и о нихже еще попеченіє имаа, молитиса Б(о)гу прилѣжно доспойнѣ». М.К.

У порівнянні з першою передмовою, в другій передмові мало відомостей про видання в Острозі Біблії. Однак, деякі, хоч дуже лаконічні, дані біографічного характеру про її автора знаходимо в цьому тексті. Наприкінці передмови Г.Смотрицький писав: «Сіє предсловінце прозрѣвъ мои господине читателю бл(а)гочестивыи пріемли якоже хощеши, токмо молю, мене недостоннаго ненаоученіа ради, невъзнавиди, ни поноси, но паче яко праведникъ, покажи м(н)л(о)стію и обличи, готовъ есмь пріати паче нежели грѣшникъ елеом(ъ) главу мою мастаща, вѣмъ оубо вѣистиннѹ вѣмъ, яко сіа вса превъсходащаа вещь, тревоваше кратшихъ гл(ав)ъ, множаншаж(е) разумѹ. Аз же съставихъ елико могохъ оумаленіемъ си смысла *нбо оучилища николи же видѣхъ*» (курсив наш - М.К.).

Далі Г.Смотрицький розкрив ідейні мотиви своєї діяльності та повідомив про запрошення його до резиденції князів Острозьких - Острога для просвітницької і редакційної роботи: «...Но понеже людіе молчатъ, каменіе вопити понудисѹ, и аще своєю волею дръзнулъ выхъ на сіе, везъотвѣтенъ оубо выль выхъ, и о повеленіа бл(а)гочестиваго князѹ отрещисѹ отнудъ невъзмогохъ(,) овач(е) же сицеваа вещь искүсныхъ понүждаетъ показати образъ лүчшаго...».

Після другої передмови в Острозькій Біблії надруковані 60 рядків віршів Г.Д.Смотрицького, які разом із його цитованими вже віршами на герб кн.Острозького, вміщених на звороті титульного аркуша Острозької Біблії, належать до перших спроб силабічного віршування в Україні.

Наведемо деякі із них, що починаються словами:

«Всѹкаго чина православныи читателю
Г(оспод)ѹ Б(ог)ѹ бл(а)годареніе
въздаймо яко бл(а)годателю
Сподобилъ ѹбо насъ аще и напослѣдокъ лѣтомъ
познати волю свою съ бл(а)гимъ отвѣтомъ...
Восточнаѹ ц(е)рквев(ъ) рүсінскомъ народѣ
Сѹ же свѣтлостъ сіаетъ в(ъ) поганскон незгодѣ...
Восточнаѹ ц(е)ркве яко днєви начало,
И дѣйстви б(о)гоподобными израднo сіамо,

Западныя же ц(є)ркве яко начало ноци,
И поразумѣли древо по его овощи.
Н(ы)нѣ же Константинъ Острозское кн(я)жа
его же Б(ог)ъ самъ избра яко вѣрна стража...
Нам(ъ) же преславно явися всемирная радость
всесвѣтлыхъ писаніи незгла(агол)анная сладость».

Г.Смотрицький порівнював В.-К.К.Острозького із великим київським князем Володимирем Святославичем такими словами:

«Владимеръ во свои народ(ъ) кр(є)щеніємъ просвѣтил(ъ)
Конъстантинъ же в(о)горазуміа писаніємъ освѣтил(ъ)...

Ярославъ зиданіємъ церковным(ъ) Кієвъ и Черниговъ
оукраси,

Константинъ же єдину съборную ц(є)рковь и писаніємъ
възвыси...».

Після цих рядків Г.Смотрицький засвідчив особисте знання джерел, насамперед наративів - літописних творів, про роль острозьких князів:

«Паче же польска кронинка и рѣскии лѣтописецъ

Свѣдательствують домъ сен яко повѣдоносець...».

Крім цих двох передмов в Біблії є два варіанти післямови І.Федорова, які відрізняються між собою розміром та змістом. В одних примірниках коротка післямова на 78-му аркуші 6-го рахунку, де зазначено: «... повелѣнієм(ъ) вл(а)гочестиваго кн(я)зя Василіа Конъстантиновича Острозьскаго, воеводи киевскаго, маршалка земли волинскіа, старосты владимирскаго, и проча. Напечатана высть сіа книга гл(а)големаа бібліа еже ес(ть) ветхїи и новын Заветъ въ в(о)госп(а)саємом(ъ) градѣ его отчизномъ Острозѣ многогрѣшным(ъ) и недостойным(ъ) рабом(ъ) Иваном(ъ) Феодоровым(ъ) с(ы)номъ москвитинном(ъ) в лѣто от(ъ) созданіа миру зпн, а отъ воплощеніа Г(оспод)а Б(ог)а и Сп(а)са нашего Ис(уса) Х(рист)а афп (1580) м(є)с(я)ца іюля ві (12) д(є)нь».

Інший текст - в остаточному варіанті післямови з вихідною датою колофону - 12 серпня 1581 р. Ця післямова значно більша розміром (займає весь 78-й арк.) і надрукована двома

шрифтами - кирилицею і грецьким. В ній зазначено, що І.Федоров (Федорович) видав Біблію «всѣмъ повсюдѣ тисненіємъ) печатнымъ)»..., працюючи «кѣпно съ) поспѣшники и єдиномысленики...», тобто це була праця колективу видавців.

Цілковито унікальними є примірники Острозької Біблії, в яких вміщені тексти обох післямов із двома варіантами - вихідних даних колофонів 1580 і 1581 рр.

За даними Я.Д.Ісаєвича на кінець 80-х рр ХХ ст. в бібліотеках різних держав зберігалось 10 таких примірників, а саме - в Україні 2: у Львові (Науковій бібліотеці ім. В.Стефаника НАН України) і Києві (ЦНБ ім.Вернадського НАН України), і 8 у закордонних бібліотеках (в Кракові - Національному музеї ім.Чарторийських, Британській бібліотеці в Лондоні, у м.Файф (в Шотландії), два примірники в Державній бібліотеці Росії в Москві, Російській Науковій бібліотеці у Санкт-Петербурзі, Науковій бібліотеці Томського університету) (Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова.- Львів, 1989.- С.162, 163, 164, 165, 166, 172, 173).

Дослідження Острозької Біблії розпочалось ще в середині ХVІІІ ст. і продовжується і по нині. Найбільший внесок до цих студій зробили П.Строев, І.Каратаєв, В.Ундольський, А.Родоський, І.Франко, І.Свенціцький, А.Зьорнова, А.Сидоров, в наш час Я.Ісаєвич, Є.Немировський, Я.Запаско. Восени 1981 р. у Львові і в Острозі відбулась спеціальна сесія «Федорівських читань», присвячена 400-річчю острозьких стародруків і насамперед Острозької Біблії за участю провідних вчених-федорознавців, а в 1985 р. був виданий окремий том «Федоровские чтения. 1981», в якому опубліковані виголошені тоді окремі доповіді, які відредаговані в формі наукови статей. В 1989 р. вийшла у Львові книга Я.Д.Ісаєвича «Літературна спадщина Івана Федорова», де вміщені факсиміле передмови і післямов з колофонами Острозької Біблії та фіксовані примірники цієї книги з маргіналіями (розділ «Каталог збережених друків Івана Федорова та читацькі записи на них»).

III *Острозькі стародруки 1598 року* .

В 1998 р. минуло 400 років від часу безпрецедентного в історії двох століть від зародження в Європі друкарства піднесення, можна сказати, апогею (кульмінації) славетної друкарні у метрополії князів Острозьких - місті Острозі. Тепер це - невеличке містечко, райцентр Рівненської області в Україні, де в 1994 р. був відроджений вищий навчальний заклад, що зараз має назву, як і в XVI ст. - Острозька Академія. Саме видатному політичному, державному, релігійному і культурному діячу України Василю-Костянтину Острозькому (1526-1608) належить заслуга та ініціатива у заснуванні у другій половині 70-х рр. XVI ст. першої вищої школи в Східній Європі взагалі і поряд з нею, і для неї, в першу чергу, друкарні в Острозі. То був час, коли Острог по-праву вважався сучасним «Волинськими Афінами» (або Атенами).

Нагадаймо назви острозьких книжкових видань 2 пол. XVI - поч. XVIIст. Це - «Азбука» («Буквар») 1578 р. - друге видання після першодрукованого львівського 1574 р., «Новий Заповіт» або «Євангелієє» з «Псалтирем» 1580 р., славнозвісна перша повна друкована кирилична «Біблія» 1580-1581 рр. (у всіх цих виданнях зазначена участь Івана Федоровича-Федорова як друкаря), т.зв. «Хронологія» Андрія Римші 1581 р., «Ключ царства небесного» і «Календар римский новий» першого ректора Острозької Академії Герасима Смотрицького 1587 р., «Книжиця» у 6-ти розділах 1588 р., «Книга о постничестві» Василя Великого 1594 р., «Маргарит» Іоана Златоуста 1595 р., «Апокрисис» Христофора Филалета 1598-1599 рр., «Лѣкарство на вспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна (Даміана) Наливайка 1607 р., «Мѣсяцесловъ» та «Часословъ» 1612 р., мабуть, останнє видання острозької кириличної друкарні . Це - справді величний і визначний комплекс кириличних першодруків не лише острозьких, але і таких, що репрезентують взагалі раннє українське друкарство і притаманні історії української культури початків Нового Часу.

Ось на цьому фоні можна вважати справжнім феноменом унікальну інтенсивність друкарської продукції в Острозі в 1598 році.

За нашими відомостями, в 1598 році в острозькій друкарні вийшло 5 найменувань оригінальних кириличних стародруків майже однакового формату - у 8 частину (долю) аркуша (8^о), крім «Отпису на лист» володимирського і берестейського єпископа Іпатія Поцея (Потєя), що мав розмір 1/4 аркуша (4^о). Об'єм цих видань коливався від 496 нумерованих аркушів («Правило истиннаго живота христіанского» («Псалтир з восслідуванням») до «Букваря» («Книжка словенская рекома грамматики») - 52 нумер. арк. і його «Софійський фрагмент».

Можна скласифікувати ці видання на такі групи: 1) навчальні підручники («Буквар» або «Грамматика»); 2) збірки творів полемічної літератури («Книжица» у 10-х відділах, «Отпис на лист ...» І.Поцея); 3) конфесійні церковно-службові твори («Правило истиннаго живота христіанского», «Часослов»).

Саме в 1598 р. в Острозі було здійснене перевидання «Букваря» 1578 р. Примірники цієї книжки зберігаються поза межами України - повний примірник під назвою «Книжка словенская рекома грамматики» - в Англії, в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді. Ксерокопії його зворота і трьох сторінок, а також повний позитивний мікрофільм усіх 52-х нумерованих сторінок цієї книги надісланий на наш запит і замовлення до Острозької Академії за посередництвом сина останнього польського бургомістра Острога Ст.Жураковського (1886-1940), також Станіслава, завдяки підтримці і допомозі керівника департаменту друківаних книг Бодлеянської бібліотеки доктора Г.Р.Уолкера.

На титульному аркуші книги зазначена кирилицею дата «АФЧІ», тобто 1598 р. вгорі її написано від руки «Russia primer abc...», а внизу - «Ostrog, 1518». Це помилково прочитана дата; повинно бути, як значиться кирилицею - 1598. На звороті титульного аркуша вміщений герб князів

Острозьких з переміщенням по діагоналям чотирьохчлених зображень - литовської «Погоні» (вершник з піднятим над головою мечем) і вершника, що зображував св. Юрія - Змієборця з німбом над головою, а навкоси переміщених місцями зображень притаманних для герба «Острозький» символічних стріл, дуг, або півмісяців та шестипроменевої зірки.

Не вдаючись в пояснення і інтерпретацію такої перестановки в розташуванні елементів в геральдичних полях лише констатуємо це поліграфічне і симптоматичне геральдичне явище.

У порівнянні з першим виданням Острозького «Букваря» («Азбуки») 1578 р. на першому аркуші «Граматики» 1598р., тобто його другого видання, відсутня передмова, фактично це вже більш досконала поліграфічна форма. Від першого видання залишилась сама ідея атрибуції шляхом використання в більш розкішній модернізованій рамці герба князів Острозьких з переміщеними по верхньому і нижньому полях чотирьохсекторного картушу - гербу. Вгорі над новим варіантом гербу вміщений напис: «**Константин Константинович въ св(я)томъ крещеніи Василіе, кн(я)жа Устрозское**», а під зображенням: «**воевода кіевскіи, маршалок земли волинское, староста влодімерскіи, и првочаа**». По лівій стороні від зображення герба великі літери «КК» справа «КО». На наступній сторінці у порівнянні з «Букварем» 1578 р. відсутнє зображення великими і малими літерами грецького алфавіту у чіткій послідовності з назвами кирилицею грецьких літер. Також відсутні - не вміщені 12 сторінок грецького тексту і одна сторінка з друкованим знаком (маркою) І.Федорова з ініціалами «ІВАН», який вперше вміщений в кінці львівського «Букваря» 1574 р.

Зразу ж після зображення нової версії в овальній рамці гербу кн. Острозьких замість грецького тексту розділ з заголовком «**Начало оученія дѣтемъ хотящимъ разумѣти писаніе**», причому гравірувальна рамка над цим текстом відмінна від рамки Острозького «Букваря» 1578 р.

Вже зазначалось, що перша частина (так би мовити, грецько-слов'янська) цілком відсутня у 2-му виданні Острозького «Букваря» 1598 р. Немає там і закінчення цього тексту із друкарським знаком (маркою) Ів.Федоровича (Федорова), який є в Острозькому «Букварі» 1578 р. і, природньо, не міг бути в «Букварі» 1598 р., бо ж цей друкар вже помер в 1583 р., хоч його еталонний друкарський набір цієї книги все ще використовувався.

Спільний текст для обох острозьких видань «Букваря» починається із розділу «Начало оученіа дѣтемъ». Після 7-ої сторінки цього розділу, в якому текст аналогічний в обох виданнях «Букваря», замість пустої сторінки у виданні 1578 р. у новому виданні подані три зведені таблиці, що використовувались для позначення цифр і наголосів - під такими рубриками: «Прозодіа верхнаа», «Строчнаа», «Числа ц(є)рковные» з іншою гравірувальною заставкою. «А сіа азвѣка шт книги осмочастныа, сирѣчь грамматикии». Останній розділ, як і в першому виданні, і в другому має назву «Сказаніе како состави св(я)тын Кирилъ Философъ азвѣкѣ» (т. зв. «Сказаніє» Чорноризця Храбра).

В Софійській національній бібліотеці святих Кирила і Мефодія - «Народна Библиотека «Св.св. Кирил и Методий» (Болгария) зберігаються фрагменти «Букваря», про якого ще у 1971 р. болгарський вчений Петро Атанасов опублікував дуже змістовне на 17 сторінках дослідження під назвою «Унікален паметник на руската средновековна култура в Народната библиотека «Кирил и Методий». Славянската граматика от Иван Фьодоров в България» // Известия на Народна библиотека «Кирил и Методий».- 1971.- Т. XII (XVIII).- С. 61-77. Фактично мова йде, як свідчить порівняння текстів Бодлеянського примірника із «Софійським фрагментом» (так його назвав П.Атанасов), про ще один примірник другого видання Острозького «Букваря» 1598 р., тобто виданого в Україні вже після кончини І.Федоровича (Федорова), а його особиста участь у цьому виданні, як і у «Содійському фрагменті», ніде не зазначена, що цілком природньо.

Завдяки цінному подарунку для сучасної Острозької Академії ксерокопій цього некомплектного стародруку, надісланому нам на наше прохання директором Софійської національної бібліотеки «Св.св. Кирил и Методий» професором доктором Кирилом Топаловим у червні 1997 року, була змога порівняти екземпляр Бодлеянської бібліотеки із «Софійським фрагментом» (38 друкованих сторінок кінця XVI ст, плюс 10 сторінок каліграфічного рукопису).

При посторінковому зіставленні і здійсненні пагінації (нумерації) бодлеянського примірника із «Софійським фрагментом» (обидва примірники другого видання Острозького Букваря (Азбуки, Граматики), які не мають тогочасної друкарської посторінкової нумерації, вдалось встановити, що у бодлеянському (еталонному) примірнику 96 сторінок, а у «Софійському фрагменті» - 38, а саме 21-28, 31, 32, 35-46, 51-54, 67-78. Відсутні в «Софійському фрагменті» сторінки 1-20, 29, 30, 33-34, 47-50, 55-66 і від 79 до кінця. Серед сторінок, що дійшли до нас у «Софійському фрагменті» 24 сторінки деформовані, 10 - відірвані частини сторінок, у 7-ми нечитабельні верхні рядки, 5 мають часткові дефекти (32, 33, 36, 40, 62) і 2 - незначні дефекти (73, 77).

Проведене посторінкове зіставлення Оксфордського і Софійського примірників переконливо свідчить про ідентичність цих стародруків. Особливо це помітне у розділі, що починається із слів «По орфографіи». Якщо у виданні Острозького «Букваря» 1578 р. вжиті слова «По орфографіи», то в Бодлеянському примірнику «По орфографіи» і аналогічно в «Софійському фрагменті».

Шляхом порівняння також встановлена ідентичність початку розділу «За м(о)л(и)твѣ с(вя)тыхъ ѿт(є)ць нашихъ». Тотожня художня прикраса - орнаментальна заставка, а втрачені літери і слова тексту із-за деформації і втрат її частини реставруються з добре збереженого до нашого часу тексту Оксфордського (Бодлеянського) примірника «Букваря» 1598 р. Попередньо висловлюємо

думку, що було лише друге видання Острозької «Букваря» 1598 р., а «Софійський фрагмент» є лише одним з його примірників, що дійшов до нашого часу в дефектному, некомплектному вигляді, або формі.

В «Букварі» 1598 р., як і в попередньому острозькому виданні 1578 р. цієї ж книги, поданий алфавіт, зразки (комбінації) складів, приклади слів та речень для читання, моралізаційні сентенції, звернені до дітей («чад») і батьків, молитовні тексти, притчі з повчань Давида, розповідь про історію створення слов'янської кириличної абетки (азбуки) Кирилом Філософом.

Нове (друге) 1598 р. видання Острозького «Букваря» («Азбуки» або «Граматики») було свідченням намагання продовжити (здійснити континуацію) просвітницькі і гуманістичні традиції та здобутки, вже досягнені наприкінці 70-х рр. XVI ст. острозькими культурно-освітніми діячами в час правління Василя-Костянтина князя Острозького.

В тому ж 1598 р. був виданий в Острозі монументальний твір під назвою «Правило истинаго живота христіанского» («Псалтир слідування» або «Псалтир з востлідванням»). Оригінальний його заголовок: «**Сія книга, правило истинаго живота хр(и)стіанского нарицатиса достоина**». Нижче заголовка на цьому ж титульному аркуші дрібнішим шрифтом зазначена роль у виданні цієї книги Василя-Костянтина кн. Острозького і, як тоді було прийнято, з перерахуванням його урядово-адміністративних посад та повелінням друку її в Острозі (подібно, до речі, як і в передмові до Острозького «Букваря» («Азбуки») 1578 р.): «**Б(о)жією помощію повелѣніемъ же и всѣмъ накладомъ вл(а)гочестиваго и хр(и)столюбиваго кн(я)зѣ Константина, вѣ св(я)томъ кр(є)щеніи нареченаго Василіа, кн(я)жати Острозского, воеводи Кіевского, маршалка земли Волинское, старосты Владимерскаго и проча, з друкарни его острозское видана естъ**».

Такий же оригінальний заголовок цієї книги знову проставлений (продубльований) на 438-му аркуші цієї книги

«... книга сіа правило истиннаго живота хр(и)стіанскаго названаа». Видавець або укладач книги зазначив на цьому ж 438 -му її аркуші : «**Ѣ**нисканіємъ же въ св(я)тыхъ в(о)ж(є)ствєныхъ писаніи и трудомъ многогрѣшнаго хоуджьшаго въ хр(и)стіанехъ оубогаго **Василіа**...».

Ім'я анонімного українського полеміста Василя зазначене і в іншому більш ранньому від цього виданні острозької друкарні - т.зв. «Книжиці» у 6-ти відділах (розділах) 1588 р. Українські дослідники (К.Копержинський, І.Мицько) запропонували ідентифікувати цього діяча з Василієм (Василем) Суразьким-Малюшицьким (див. Копержинський К. Український письменник XVI ст. Василь Суразький // Записки українського наукового товариства в Києві. Науковий збірник за рік 1926.- К., 1926.- С.38.- 72).

У книжці наявні прикраси: заставки, ініціали, рамка на титулі. На звороті титульного аркуша - зображення на всю сторінку повного герба князів Острозьких з переміщенням (зсуненням) геральдичних елементів по діагоналі, як і в «Букварі »1598 р. По боках зображення гербу вміщені заголовні літери КККЮ. Вгорі над гербом поданий такий текст: «**К**остантинъ **К**остантинович **кн(я)жа** **В**строзское, **в**оевода **К**иевскіи», а під низом зображення герба - «**м**аршалокъ **з**емли **В**олинское, **с**тароста **В**ладимерскіи и проча».

Структура книги: 1) святці «... **д(є)**нникъ, сирѣчь святцы... с показаніємъ доволнымъ како водити и правити ихъ имама...»; 2) про нововведений (григоріанський) календар; 3) пасхалії; 4) Псалтир («**П**салтырьъ **в**лаженнаго **д(а)в(и)да**»); 5) Часослов; 6) додаткові статті. Ця книга може розглядатись як складова частина аналогічних конфесійних видань православної церкви, опублікованих в 2-й пол. XVI ст. у Східній Європі.

Богослужбовий характер мав виданий у тому ж році (8 червня) в Острозі «Часослов», єдиний примірник якого зберігається тепер в Російській Національній Бібліотеці в Санкт-Петербурзі (колишня Імператорська публічна бібліотека, що мала назву в радянські часи - Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедрина),

переплетений до неповного екземпляра книги «Правило истинаго живота хр(и)стіанского». Примірник РНБ починається із першого аркуша і має заголовок «Начало вечерни». Назва книги вказана в тексті самого видання: «Часослов с Богом(ъ), имѣян слѹжбѹ нощнѹю и дневнѹю по уставѹ святое соборное восточное церкви» (арк. 112-167 - 2-га част. книги).

У тому ж 1598 р. в Острозі ще надруковані дві книги, що за характером є зразками української православної полемічної літератури.

Більша з них за обсягом (144 нenum. арк.) - т. зв. «Книжиця» у 10-ти відділах (або частинах) (так назвали її бібліографи ХІХ ст., бо складається із 10 окремих творів). Оригінальний заголовок цього збірника : «З друкарни острозское в лѣто от созданія мира зрѣ (тобто, 7106, а при перерахунку дат на християнську еру шляхом віднімання кодової цифри «5508» одержуємо цифру «1598». - *М.К.*), □а от по плоти рожества Г(оспо)да Б(ог)а и Сп(а)са нашего Ис(уса) Х(рист)а, лета афчи (тобто, 1598.- *М.К.*), м(є)с(я)ца июня аі (тобто, 11.- *М.К.*) сіа к н и ж и ц а (розрядка моя. - *М.К.*) выдана». На звороті другого аркуша читаємо «Чинъ, или углавленіе, еже съдержи в собѣ сіа к н и ж и ц а» (розрядка моя. - *М.К.*).

«Книжиця» - збірник, що містить 8 послань Мелетія Пігаса, послання Костянтина кн. Острозького і єдину прижиттєву публікацію твору славетного українського публіциста-полеміста Івана Вишенського «Благочестиваму княжати Василию (тобто, князю Василю-Костянтину Острозькому - *М.К.*) и всем христіаном православным ...от св(я)тоє афонское горы скитствѹющих». І.Малишевський в 1876 р. у 2-му томі своєї монографії «Александрійский патриарх Милетий Пигас и его участие в делах русской церкви» передрукував четвертий лист М.Пігаса.

На аркушах 2, 4, 5, 6, 8 наведені дати відправлення послань, що відносяться до 1594-97 рр. Весь цей збірник спрямований проти католицизму, церковної унії і рішень Берестейського релігійного собору, який проголосив

об'єднання (унію) православної церкви з католицькою під фактичною егідою другої.

Ще один твір української православної полемічної літератури був виданий в острозькій друкарні в 1598 р. Це - «Отписъ на листъ ... штца Ипатіа володимерского і верестейского епископа. До яснесвещеного кн(я)жати Костентина Остроцкого, воеводы Кіевского о залицанію и прехваланью восточной церкви, з заходным костеломъ, ѹнѣи або згоды в року афчи (тобто 1598 .- М.К.) писанни. Через одного найменшого канрика церкви wzстрозкой в том ж року отписаныи».

Цей твір надрукований на 57-ми нумерованих аркушах в 1/4 частину аркуша, тобто (4^о), без кіноварі. На 2-3 арк. текст «До чительника». В кінці - знаменні слова : «Писан оу **W**строгѹ, ѹо школѣ кгрецкой wстрозской», тобто в Острозькій Академії.

До цього часу продовжуються в літературі дискусії і здогадки, відносно того, хто скривався під псевдонімом «Клірика», який став називатись «Кліриком Острозьким». Претендентами на авторство цього твору були в літературі відомі українські діячі того часу: Гаврило Дорофейович, Василь Суразький (Малюшицький), Мелетій Смотрицький, Іов Борецький, Кирило Лукаріс. Сучасний український історик І.Мицько вважає, що під цим псевдонімом приховувався острозький протопоп Ігнатій (Гнат).

Принаймі в літературі вже відмічалось добре знання автором цього твору Святого Письма, вільного володіння церковними текстами. Головна увага приділялась церковній унії та її генезі, особливо у четвертій частині листа - «История о листрикійском то □естъ о развойническом ферарском або флоренском синодѣ вкратцѣ правдиве описаная» (нумер. арк. 33-57).

Отже, 1598 рік - вершина по кількості і різноманітності видавничої продукції острозької кириличної друкарні, був знаменним взагалі в історії поліграфії в Україні, розширенні та збагаченні культурного потенціалу України, феноменом цього культурно-освітнього центру цього часу, що заслуговує на більшу популяризацію та дослідження.

**IV Унікальний екземпляр 2-го видання (1598р.)
Острозької Азбуки (Граматики) у Софійській
національній книгозбірні: Острог, Україна
(Острозька Академія) – Софія, Болгарія
(Національна бібліотека
«Св. св. Кирило і Методій»).**

Підготовка до першого енциклопедичного видання «Острозька Академія XVI-XVII ст» у 1997 р. призвела до нав'язання творчих контактів і зв'язків між українськими істориками і культурологами із Острога та іноземними бібліологами, зокрема болгарськими.

Саме факт збереження болгарськими бібліологами, вченими примірника одного острозького раритету - 2-го видання (1598 р.) – Острозької «Азбуки» («Граматики»), оригінальна назва якої - «Книжка словенскаа рекомаа грамматика ...» (цей титульний аркуш відсутній у «Софійському фрагменті») – важливе свідчення болгарсько-українських взаємозв'язків не лише XVI, але й XX ст.

XX століття, особливо його друга половина, призвело до цілої низки справді сенсаційних відкриттів в історії друкарства на Західній Україні – у Львові і в Острозі. Спочатку це був Львівський «Буквар» (1574 р.), повний примірник якого виявили американці в Італії наприкінці II світової війни і доставили в бібліотеку Гарвардського університету; потім т. зв. Готська «Азбука» («Буквар») – першодрук Івана Федорова в Острозі 1578 р., що зберігається у Земельній (Дослідницькій) бібліотеці міста Гота (Gotha) (виявлена в 60-х рр.), і, нарешті, у 70-х рр. Болгарії у Софійській національній бібліотеці «Святих Кирила і Методія» названий «Софійським фрагментом» сучасним болгарським дослідником слов'янських стародруків П.Атанасовим, про що він опублікував у 1971 р. статтю на болгарській мові у науковому часописі «Известия на народна библиотека «Кирил и Методий» (том XII (XVIII) під назвою «Унікален пам'ятник на руската

средньовековна культура в Народній бібліотеці «Кирил і Методій». Славянська граматика от Иван Фьодоров в България» (тобто : «Унікальна пам'ятка руської середньовічної культури в Народній бібліотеці «Кирило і Методій». Слов'янська граматика Івана Федорова у Болгарії»).

Звернення в 1997 р. ректорату (в нашій особі) відновленої Острозької Академії (в 1994 р. спочатку під назвою «Острозький Вищий Колегіум», а з 1996 р. - «Острозька Академія» у складі Національного університету «Києво-Могилянська Академія») до дирекції Софійської Народної (Національної) бібліотеки ім. Святих Кирила і Методія (Болгарія) дозволило встановити наші контакти шляхом листування. Директор Національної бібліотеки в Софії професор доктор Кирило Топалов надіслав 9 червня 1997 р. як дар Острозькій Академії ксерокопії 23 аркуші (тобто 46 сторінок) «Софійського фрагменту» та названої вище статті про цю стародруковану пам'ятку П.Атанасова. Таким чином, відновились творчі контакти між Острогом і Софією, відновленою Острозькою Академією і Національною болгарською бібліотекою у Софії.

Порівняльний аналіз текстів острозьких стародруків XVI ст. - початкових навчальних підручників, дозволило автору даного повідомлення здійснити завдяки цьому безцінному подарунку директора Софійської Національної бібліотеки професора Кирила Топалова, та примірника з Бодлеянської бібліотеки в Оксфорді «Книжка словенскаа рекомаа грамматика» (1598р) і текстувально встановити, що «Софійський фрагмент» не є прижиттєвим виданням славнозвісного першодрукаря Івана Федорова, а одним із примірників другого видання Острозького «Букваря», або «Азбуки» 1598 р. Це друге видання вийшло в Острозі у 1598 р. вже після кончини Івана Федорова (помер у Львові у 1583р.)

В неповному (некомплектному) примірнику цього видання 1598 р. - «Софійському фрагменті» при звірці з оксфордським (бодлеянським) примірником встановлена

наявність декількох спільних розділів: початок розділу «За м(о)л(н)твъ с(вя)тыхъ шт(є)ць нашихъ», значні частини розділу «По орфографіи» із зразками слів на літери **А** (повністю, як в бодлеянському примірнику.- далі - б. п.), **Б** (тільки початок, як в б.п.), **Д** (друга половина, як в б. п.), **Є** (повністю, як в б. п.; зрізаний верх аркуша), **Ж** (повністю, як в б. п.), **С** (повністю, як в б.п.), **З** (повністю, як в б.п.), **Л** (друга частина, як в б. п.; зрізаний верх сторінки), **М** (повністю, як в б.п.; зрізаний верх сторінки), **Н** (повністю, як в б.п.), **П** (повністю, як в б.п.; зрізаний верх), **Р** (повністю, як в б.п.), **Є** (повністю, як в б.п.; зрізаний верх), **Т** (повністю, як в б.п.), **ѠѴ** (повністю, як в б.п.), **Ф** (повністю, як в б.п.), **Х** (повністю, як в б.п.), **ШТ** (повністю, як в б.п.), **Ц** (повністю, як в б.п.; перша сторінка справа дефект зріз. верх на початку), **Ч** (повністю, як в б.п.; перша сторінка зліва дефект зріз. верх на початку). Ці сторінки ідентичні відповідним місцям у бодлеянському примірнику.

Наявність в Острозі ксерокопії «Софійського фрагменту» дозволить встановити різні джерелознавчі, текстологічні, дидактичні, культурологічні аспекти шляхом вивчення острозьких стародруків 2-ї половини XVI ст. та їх генетичного співвідношення.

АКТ ПОДІЛУ ВОЛОДІНЬ КН.В.- К.К.ОСТРОЗЬКОГО МІЖ ЙОГО СИНАМИ ЯНУШЕМ І ОЛЕКСАНДРОМ 1603 Р.

Це - один із найважливіших документів історії Острога періоду діяльності Острозької Академії поч. XVII ст. Ще за життя її фундатора В.-К.К. кн. Острозького (1526-1608) між його нащадками - синами Янушем (1554-1620) і Олександром (1571-1603) - відбувся поділ усього батьківського нерухомого майна - земельних володінь князів Острозьких. Цей документ був занесений до гродської книги міста Нового Корчина біля Сандомира (Польща) 20 берез. 1603, а сам опис володінь розпочався 10 берез. того ж року і тривав до 17 числа. Збереглося ряд копій цього опису в архівах України, Польщі, Росії.

Вперше на цей акт в літературі звернув увагу один із дослідників в історії і етнографії Волині, учитель Острозького дворянського училища Яким (Аким) Перлштейн, який у 1845 р. був членом-кореспондентом Київської археографічної комісії (Київської комісії для розбору старовинних актів). На основі дослідження даного документу Перлштейн здійснив оригінальну реконструкцію топографії середньовічного Острога і склав його план початку XVII ст. Цей акт поділу Острога був ним використаний для написання статті «Описание города Острога», що була вміщена в органі «Общества истории и древности российских» (ОИДР) при Московському університеті - «Чтениях» за 1847 р., том 4,- С. 137-142. Через п'ять років він же у статті «Несколько слов о княжестве Острогском» надрукованій у «Временнике» ОИДР (1852.- Кн.14.- С.33-48) опублікував, в основному на латинській мові, початкову частину і окремі фрагменти цього документу, проте без зазначення місця його зберігання. Здійснене порівняння цих текстів з відомими в на́ш час списками акта 1603 р. поділу острозьких володінь дозволяє встановити, що Перлштейн користувався латинсько-польським текстом акта із

Славутського архіва кн. Сангушко, що тепер зберігається в Краківському воєводському архіві на Вавелі. Той же Перлштейн розкрив і структуру акта 1603 р.

Польський історик Антоній Ролле (1829-1894), що видавав свої твори під псевдонімом «Др. Антоні Й.», в нарисі про кн.В.К.К.Острозького і його володіння (Wielka prywata // Trzy opowiadania historyczne.- Lwów, 1890.- S.67-68, 127) і відомий український джерелознавець і історик Орест Іванович Левицький (1848-1922) у статті (Анна-Алоїза, княжна острожская // Киевская старина.- К.1883.-Т.7, ноябрь,- С.329-373) про останню із роду князів Острозьких молодшу дочку Олександра Костянтиновича Анну-Алоїзу (1600-1654) використали інвентарі Острозьких володінь XVII пост.

Автор першого монографічного дослідження історії Острога, написаного у 80-х рр. XIX ст. і посмертно виданого в 1913 р. за допомогою і ініціативою польських істориків Александра Яблоновського (1829-1913) і Генрика Мосціцького (1881-1952) Станіслав Кардашевич (1826-1887) широко використав зміст акту поділу володінь кн. Острозьких 1603 р., зокрема при описі князівського замку і вулиць м.Острога.

Текст акту 1603 р. поділу Острозьких володінь складається із трьох структурно-сміслових частин. Перша - вступна, що включає юридичну формулу і традиційний для такого роду ділових записів того часу, відомості про осіб, уповноважених юридичними сторонами для складання акту. Ними були подстароста Ян Харчовський і писар Ян Готовський з міста Корчина. Вони виступали від імені і за дорученням князів Острозьких - Януша і Олександра.

Копії акта, що зберігаються в фонді Архіва Сангушко у Кракові, починаються короткими (один абзац) повідомленням про прибуття до Люблінського Генерального королівського трибуналу кн.Олександра Острозького, волинського воеводи, на прохання якого було зроблено запис акта з Корчинського гродського суда.

Далі текст і зміст всіх рукописів в основному співпадає. Друга, основна частина акту, складає собою докладний опис

двох частин острозьких латифундій, поділених між двома синами кн. В.-К.К.Острозького: спочатку описана частина Януша, наступно - Олександра.

У третій заключній частині документу фіксувались юридичні майнові і фінансові питання, що стосувались відношення між двома нащадками кн.В.К.К.Острозького. Рукопис, який знаходиться в ЦДІА України в Києві є неповним. В ньому відсутні заключні сторінки про розділ материнських володінь князівства.

В акті зафіксована тогочасна топографія Острога, яка формувалась ще у минулих століттях, тобто XIV-XV. Засвідчується розташування вулиць і будівель, оборонних, культових, замкових, публічних і приватних (міщанських і шляхетських) споруд, імена власників будинків, професії мешканців міста, їх повинності і обов'язки, розмір податей міського населення. Перераховані села і фільварки великої території не тільки цього, але й сусідніх регіонів.

Відомості з цього акту поділу Острозького князівства дозволяють чітко визначити розміри і території, що належали кн.Острозьким на початку XVII ст. на час поділу їх володінь.

Місто Острог поділялось на дві частини, решта латифундій були розподілені таким чином: Януш одержав у власність володіння батька по лівому березі р. Вілії і Горині зі сторони Луцька, Олександр - по праву сторону цих річок зі сторони Заслава і Поділля.

До складу володінь кн. Острозьких входили такі населені пункти - міста, села, волості, головна резиденція Острозьких - м.Острог (поділене між двома братами) і Острозький замок, містечко Межирич, фільварки в Острозі «під замком», Гульча (Гільча), Мізоч, Глинськ, Здовбиця, Довбанів (мабуть, сучасне м. Здолбунів), Бродів (переходили до Януша), фільварок і село Мощаниця, фільварок Плужне (у володіннях Олександра), села: Завидів, Древениця, Білашів, Грозів, Грем'яче, Лебеді, Урвена, Ледава, Уеще, Малий Мізоч (одна частина), Цурків, Конюхи, Вільбарів, Омеляна, Новосілки, Новоставці, Хорів, Розваж, Зозульниці (володіння Януша), Могиляни, Кургани, Мишківці,

Волосківці, Приволока, Уляшиновка, Коняків, Нараївка, Охрімівка, Капустин, Ледавка, Ровки, Скнит Бореївків, Салетники, Скнит Павловичів, Довжок, Клепачі, Котовка, Плоска, Красносілки, Глинники, Дятилівка, Понора, Кореш, Голавка, Хотичин, Лисиче, Детилівка, Домбровно, Убеличе, Бараньє, Крупець, Колимка, Вельбівне, Нетішин, Кривин, Борисів, Білотин, Волиця, Більчин, Калетинці, Гнійниця, М'якоти, Добрине, Секерничі, Ратобощ, Ігрище, Долоче, Вілія, Велика Боровиця і Мала Боровиця (переходили до складу володінь Олександра).

Таким чином в острозькому ключі (тобто населених пунктах, розташованих недалеко від Острога) князям Острозьким належали 72 села і 9 фільварків.

Великі земельні володіння на Волині належали православної церкві: «*Маєтності духовные, до єпископии, до монастирей, до шпиталов также инших духовенств до Острога належачих*». Так, острозькому єпископу належало 5 сіл: Точивики, Буца, Борщівка, Будараж (або Будераж), Півча, архімандриту Чернецькому також 5: Дерманський монастир і села Дермань, Корчів, половина Малого Мізоча «половица», Білашів. Крім того до його володінь належали м.Сураж з 8 селами: Сураж Старий, Оношківці, Туровіці, Зеленки, Зеленкі другі, Ходаки, Тетеровка і Ісерно (Єзерно або Озерно). Чеснохристинський монастир володів селом Монастирок, Степанський митрополит - с. Жовковцями.

Після перерахування сіл острозького ключа, які ставали власністю Януша, докладно перераховуються його володіння в інших повітах Волині і на Поділлі: м.Дубно, 7 фільварків і 43 села, 3 з яких належали духовенству і Дубнівському монастирю, м.Степань, в якому і в 3-х селах були фільварки; м.Деражня із 65 селами; м.Костянтинів з двома фільварками і 66 селами; м.Кузьмин з фільварком і селом, що йому належало, м.Красилів з 20 селами; Сульжинці «город и заставье» з замком і фільварком «у замка за ставом», далі називається міста Базалія, Чуднів з Романовим, П'ятки, Янушпіль, Кам'янка, Краснопіль (Краснополье), місто ж Тарнув (в Польщі), так як і Острог, поділявся на дві частини між братами. Ростоки, Коблін і Корець повинні були

перобувати у сумісному володінні.

В акті перераховані також села, що належали окремим представникам нижчої, але, напевне, впливової церковної ієрархії: «попа **Наливайка Игната**» села Кропилівка (Карпилівка), Плоска, Юсковці, Захорче (Загірці); «попа Пятницького и ксендза полского село Лучин» (Лючин), «попа Пречистенского село Поповцы» (ЦДІА України в Києві, Ф.223, Колекція серія "Б" - Од. зб. 332, Арк. 5, 11).

Села, що належали церкві двічі названі в акті поділу, поскільки вони перебували в сумісній юрисдикції обох нових сюзеренів. Про залежних від православної церкви острозьких селян довідуємось із тексту цієї частини поділу міста, яка переходила до Януша, де названі 44 імен селян: «**хлопи попа Пятницького, попа Пречистого, попа Наливайка, попа Криловского**», а на Більмажі (тоді село, а тепер окраїнна вулиця Острога) - 23 імені селян - «**хлопи архієпископа**», крім того серед слуг архієпископського палацу названі три залежні чоловіки (Там же.- Арк. 4).

Олександрю переходили також значні володіння: Турів зі Смідинем і Пшеровім, Болозоничами, «и со всеми именнями, которые находились на Полесьи». Турову належав фільварок «под замком», крім того ще 8 фільварків і 49 сіл, серед яких трое тримав «владика». Далі назване білоруське м.Здесель (Здетель) на Слонимівщині з Охунівською волостю, де мались 3 фільварки і 37 сіл, 2 з яких були у «здесьского плевана (тобто католицького священника.- М.К.) «римской религии», на Житомирщині - м. Звягіль з містечками Несолоним і Барашами, містечко Несолоне було «с пущами», які придбав «его милость господин отец» (тобто В.К.К.Острозький.- М.К.). Йому ж стали належати міста Полонне, Любартів, Рівне, Остропіль, Олександрів, Дорогобуж, Козлин, Сатиїв і декілька містечок, в тому числі Демір або Ходиків на Київщині.

До складу поділених володінь входили «материнські маєтності», тобто Софії Тарнавської, дружини В.К.К.Острозького. Територіально ці володіння знаходились на Львівщині, Прикарпатті, частково в Польщі і складались із таких волостей: Старосільська (біля Львова) з замком і

селом Старе Село, якому належало 2 фільварки і 7 сіл, на Прикарпатті - Тухольська з фільварком і 23 селами, серед яких було і с.Сколе. Тарнавський ключ в Польщі включав волості Опатівську та Пшеворську та інші. Крім того князі Острозькі володіли кам'яницями (кам'яними будинками) у Кракові, Вільно (Вільнюсі), Мінську, Луцьку.

Якщо провести підрахунки кількості місцевостей, вказаних в акті 1603 р., що належали сім'ї князів Острозьких у час кульмінаційного розвитку їх володінь, політичного і економічного значення серед магнатів України отримаємо такі сумарні дані: містечок і замків було у них 57, сіл - 857, фільварків - 111. Напевно, ця кількість дещо занижена, бо не всі населені пункти могли бути взяті на облік, проте цей акт 1603 р. дозволяє більш точно, ніж у попередніх джерелах, встановити територію, що знаходилась у сфері залежності князів Острозьких.

В цьому акті найбільш докладно описана територія і топографія основної резиденції кн.Острозьких - м.Острога. Відомості ці знаходяться у двох місцях акта поділу, позаяк місто було поділене між двома синами «старого князя» Василя-Костянтина Острозького. Одна частина Острога із заходу на північ оточена муром, рвом і земляним валом, переходила до Януша, а друга - південна і східна з Новим Містечком, яку оточувала стіна і дерев'яний «паркан» (палісада) - до Олександра.

Акт 1603 р. повідомляє докладні відомості про місто Острог і князівський замок із зазначенням системи оборонних споруд («вежі» - башти, «мұры» - стіни, вали та ін.), розташування вулиць, прізвищ (або прізвиськ - «согнопен»'ів) міщан, які тут проживали.

На замковій горі розміщався «детинець» («детинець»), оточений «мұром». Мабуть, найзначнішою оборонною спорудою на «детинці» була так звана «вежа мұрована» або «Будинок Мұрований», детально описаний у давній люстрації: «издевка мұрована, подле ней саля, с той саля издевка склеписта, издевка на вежи, пред нею сюнка малая и саля на верху» (ЦДІА України. Київ.- Ф. 223.- Колекція серія "Б".-Од. зб. 332.- Арк 2-зв.).

У цьому будинку розміщалась князівська скарбниця: «склеп, который ест при той вежи, в котором ест скарбница княжати его милости старого (В.-К.К.Острозького.- М.К) и пивница мурованая под тым склепом» (Там же).

Недалеко від «вежи мурованої» була розташована замкова споруда, що не збереглась вже до XVIII ст., - «дом увес деревяный, который подле вежи мурованої стоит зо всим схованем долным, що под тым домом деревяным и городни деревянные в той же сѣне» (Арк. 8-зв.).

На протилежному боці від «вежі» в куті замкової гори височіла «нова башта мурована». Це споруда XVI ст., яка і нині є немов би визитівкою сучасного Острога і унікальною колоритною і величною будівлею, без якої, як і Будинку Мурованого важко собі навіть уявити Замкову гору в Острозі і її величний вигляд від Нового Містечка.

Між цими двома будівлями простяглась кам'яна (скорше, - цегляна) стіна - «мур», залишки якого ще і тепер зберіглись. Її конфігурація була відновлена по периметру Замкової гори вже на початку XX ст., коли реконструювалась вся територія «детинця», а в 1905 р. на місці в'їзду до нього була побудована велична соборна дзвіниця, перед якою згодом була встановлена металева арка із трьох півкіл з хрестами на кожному, знищена вже місцевою компартійною владою в 70-х роках XX ст.

В центрі «детинця» знаходилась «мурованная церква», тобто Богоявленський собор в готичному стилі, що при невідомих донині, не з'ясованих обставинах перетворився в руїни вже в середині XVII ст., від яких збереглись після відбудови в 80-х рр. XIX ст. амбразури для гармат з північної сторони і тепер добре помітні - свідчення оборонного значення Собору у системі міських фортифікацій XVI - першої половини XVII ст.

Біля церкви малась ще одна, дерев'яна «вежа». В'їзд на територію замка можливий був через ворота «детинця», залишки яких зберіглись на гравюрах зображень Замкової гори із півночі кінця XVIII - початку XIX ст.

Згідно з актом поділу володінь кн. Василя-Костянтина

Острозького 1603 р. Острозький замок відділявся від міста із західної і північної сторін штучним глибоким ровом, а із південно-східної омивався річкою Вілією, що доходила до основ Замкової гори.

У цьому напрямку, до р. Вілії у підніжжя замкових будівель розміщались важливі промислові підприємства того часу - по переробці сільськогосподарських продуктів - злаків - млини, винокурні, папірня. У частині поділу Острога, що переходила до Януша, читаємо: «Млыннок, там же солодовня, бровар, до того млын под самым замком острозским (у рукописі цього акту поділу в Архіві Сангушко у Кракові читаємо: “pod basta murowana do tego stawu, który jest pod zamkiem Ostroskiem (Archiwum Sanguszków.- № 63.- S. 7), а в кириличному рукописі цього ж акту поділу зазначено: “сполно ўживани водаўг давнаго звычайу без спўстў, который никогда спўсчаныи быти не мает». (ЦДІА України, м.Київ.- Ф.223. Колекція документів серія «Б».- Од. зб. 332.- Арк. 4-зв.).

Відомості про ці ж будівлі маються також у інвентарному описі 1603 р. Острога, що становилась власністю Олександра: «До того ставу, который ест под замком Острозским сполное ўживание веде давнаго звычайу без спўстў, который никгда (нігди, тобто ніколи.- М.К.) спўсчаныи быти не мает... Капсчизны, солодовни, бровары, а такж корчмы медовые, пивовые и кгорѣлчаные тые выд сполне наименованые мают быть, теж каждый своего арендаря меть вўдет» (Там же.- Арк. 10-зв.). Таким чином, ці промислові заклади перебували у спільному користуванні обох власників Острога.

Старе місто з'єднувалось із Новим містом греблею з мостом, де розміщувались папірня - папіроробне підприємство. У цьому ж документі в кириличній транскрипції читаємо: «Гревя кў Заставю. Дома на ней вси кў Новому Месту, идучи почавши од шпиталья, которые ест при мосте аж до папирни, на которой гребле тые мешкают подданые...» (Там же.- Арк. 10) - перераховані 23 імені і прізвища, серед них «Войцех Папірник».

Далі в акті записано: «До того папірня, пороховня на той же

гребле и млыны под Новом Местом... До того Новое Место все ис Заставьем зо всеми улицами и околичностями места того» (Там же).

Наявність в Острозі «папірні» (паперового млина) слід пов'язувати із потребами друкарні в Острозі та друкарні Києво-Печерської Лаври.

Вивчали історію Острозької папірні Іван Каманін (1850-1921), учень проф. університету св. Володимира у Києві В.Б. Антоновича і О. Вітвіцька (Каманін І, Вітвіцька О. Водяні знаки на папері України датовані XVI і XVIII ст. (1566-1651).- К., 1923.- С.100, 132-133), особливо львівський вчений Орест Мацюк (Мацюк О. Історія українського паперу.- К., 1994.- С.54-56, 71; Він же. Острозька папірня (кін. XVI - поч. XVII ст.) // Острозька давнина.- Львів, 1995.- В.1.- С.37-39; Мацюк О.Я. К истории острожской бумажной мельницы // Федоровские чтения, 1981.- М., 1985.- С.144-148; Він же. Папір та філіграні на українських землях (XVI - початок XX ст.)_- К., 1974.- С.60-61; Він же. Історія паперу в Україні та його філіграні (джерелознавче дослідження): Доповідь про друк. праці на здобуття вченого ступеня доктора іст. наук.- К., 1995.- С.16) і визначний польський історик культури, мистецтвознавець Мечислав Гембарович (1893-1984) (Gębarowicz M. Z. dziejów papiernictwa XVI-XVIII w.// Roczniki biblioteczne.- 1966.- Т. 6.- S. 55-62). За М. Гембаровичем, з яким солідаризується О.Мацюк (1974, 1981 та ін.), на основі аналізу філіграней (водяних знаків) виявлено марку (знак) Острозької папірні у виданому в Острозі 1595-1596 рр. Маргариті Іоана Златоустого. Саме ця дата умовно вважається точкою відрахунку функціонування Острозької папірні. Саме в акті поділу володінь кн. В.-К.К.Острозького між його двома синами Янушем і Олександром зафіксована перша документальна згадка про острозьку папірню. Пізніше ця папірня в Острозі згадується також разом із порохівнею в інвентарі Острозьких маєтностей 1620 р.

Видатний український історик, учень В.Антоновича Орест Левицький (1848-1922), як і І.Каманін, належав до перших

академіків Української Академії наук, ввів до наукового обігу джерельне свідчення, що прибутки від Острозької папірні у 1636 р. йшли на заснований кн.Анною-Алоїзою шпиталь (Левицкий О. Анна-Алоиза - княжна Острожская // Киевская старина - 1885.- Т.7.- С.343-354). Припинення діяльності Острозької папірні відбулось, мабуть, в середині 50-х рр. XVII ст.

О. Мацюк виділив 17 типів та різновидностей філіграней цієї папірні, що датуються 1596-1647 рр. Він же стверджує, що острозький папір - низької якості, грубий, темно-сірого кольору. Ним виділені такі варіанти схем герба кн.Острозьких: Конча, Леліва і Конча, Огончик і Леліва. Крім того, два малюнки герба кн.Острозьких - зі щитами тридільним (на ньому зображені Юрій-Змієборець і герби Огончик, Леліва і Конча) і чотиридільним (Юрій Змієборець, Огончик, Леліва і Конча). В актових книгах 1646 і 1677 рр. в Київському архіві давніх актів (тепер - ЦДІА України в Києві) виявлений герб Острога, вміщений в альбомі філіграней (1923) І. Каманіна і О. Вітвіцької.

Територія перед Замковою горою із замковими будівлями мала назву «Пригородок» (“Przygródek”), сполучений «мүром» з «новою баштою» замка і оточеним «парканом» (палісадою), по рогах якого стояли дерев'яні башти, з них одна велика дерев'яна, що була «в рогу Пригородку над ставом» (ЦДІА Україна м. Київ. - ф.223.-Од. зб. 332 Арк. 8-зв.), друга - «башта без верху», яка стояла «в рогу Пригородку над местским парканом» (Там же.-Арк. 2-зв., 8-зв.) і «башта деревяна, которая стоит под мостом против шпиталевы» (Там же.- Арк. 2-зв.).

Шлях із «Пригородка» в замок і місто проходив через декілька «врат» (воріт), одна з них стояла «в рові», яким в'їжджають «до млинів», друга, якою «с Пригородку в Ринок» в'їжджають, а через третю «с Пригородку на Заградє» в'їжджають; між «дединцем» і «Пригородком» були також ворота (Там же.- Арк. 8-зв.).

В «Пригородку» було 27 шляхетських дворів (досить значна кількість для такої порівняно невеликої площі), прізвища власників яких перераховані у цьому акті. Серед них названі

«двор, где Лятош мешкает» (Там же.). мова йшла про відомого краківського вченого, доктора медицини, астронома Яна Лятоша, що виступив із критикою григоріянського календаря, був звільнений від викладання у Краківському університеті і переїхав в Острог на запрошення князя В.-К.К.Острозького. В актах Ради м. Кракова нами виявлено влітку 1970 р. згадку про Лятоша в 1583 р. В Острозі Лятош володів не лише будинком, але і залежними селянами, про яких в акті говориться: «хлопи панські, що Лятош держит: Єремія, Тишко, Процько, Прокоп, Микита, Сачко, Юшко, Максим, Третянка, Масюта» (Арк.4), наступно при описі острозьких передмість, зокрема Бельмажа, в акті вказано «хлопи, которые Лятос держит на Холюсе» (Там же) (а у других списках - «на Хорноци» (Архів Сангушко у Кракові.- №63.- С.7; Львівська Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН. Рукоп. відділ-Ф.Радзимінських - № 181.- Арк.7). В реєстрі податків, зібраних в 1583 р. недалеко від Острога названо «село Горноца» (Zrodla dziejowe.- Warszawa, 1889.- Т.ХІХ, S.80).

В «Пригородку» розташовувались важливі культурні заклади Острога - «друкарня» і «школа», тобто Острозька Академія, які не підлягали поділу і перебували «в сполним подаваню зверхности і послүшенстві» (ЦДІА Україна м. Київ. - ф. 223.-Од. зб. 332 Арк. 2-зв. і арк. 8-зв.), сумісній юрисдикції обох адміністрацій.

Завдяки даному акту стало можливим встановити місце розташування друкарні і Академії в Острозі другої половини XVI- поч. XVII ст. Вона була на «Пригородку», тут же знаходились князівські, двірцеві служби, «дом кұхмістровский» (кухня), «спіжарня», «лазня».

Замкова гора разом з «Пригородком» складала єдиний оборонний, адміністративний і службовий комплекс.

На жаль, від цих визначних будинків культуно-освітніх закладів Острога як друкарня і «школа» - Академія XVI - першої половини XVII ст. в Острозі вже навіть з початку XX ст. не зберіглось жодних залишків. Здійснені в 50-х рр. XX ст. археологічні пошуки (розкопки) на «Пригородку» не дали помітних результатів. Можливо, тому, що проводились

не суцільно і несистемно. Питання це і по сьогодні лишається відкритим, а археологічні пошуки треба наново провести, мабуть вже в ХХІ столітті.

В описі поділу Острога 1603 р. перераховані і названі вулиці. Перша без назви, але її розміщення визначене таким чином - «улица першая перед замком... аж до паркану» (Арк.-2-зв.). Центром міста був Ринок. Будинок цей зберігся протягом майже 300 років до II світової війни, під час якої був пошкоджений і розібраний. Ще у 1938 р. у публікації острозького вченого історика, краєзнавця і археолога, Йосифа Новицького (1878-1964) «Osiałość miasta Ostroga a(nno) D(omini) 1708» вміщена унікальна світлина будинку острозької Ратуші (Rocznik Wołyński.- Równie, 1938.- Т.VII.- S.10).

З Ринку виходило декілька вулиць, що мали такі тодішні назви: «Низька», «Згнила» (Згнила», тобто «Гнила»), «Стара Жидовська», «Нова Жидовська» (ЦДІА Україна м.Київ.-ф. 223.- Од. зб. 332.- Арк. 9), що доходила «до брами жидовскої» (тобто,- жидівської.- М.К.) або зарецкої (тобто.- заріцької, значить - «за річкою» - М.К.) (Арк.3) і Луцька, яка простягалась до Луцької брами. Від Луцької вулиці по праву сторону відходила «двома пежеями» (сторонами) вулиця, що мала назву «Красная Кгора» («гора» - «Красногірка» (Арк. 2-зв.), а назва ця зберіглась ще після II світової війни серед корінних острожан.

Від вулиці «Красна гора» уверх «в гору ку парканові (палісаді.- М.К.) по подпарканю» простяглась вулиця, названа «Пречниця» (Арк. 3). На північ від Ринка була Зарванська (Зарванська) вулиця, що закінчувалась Зарванською (Зарванською) або Татарською брамою (Арк. 3).

В Острозі, згідно з актом поділу 1603 р. острозьких володінь, було декілька передмість. Зарванське - простягалось від Татарської брами і башти до «Плескачєвого» моста і річища Стара Вілія, межувало з іншим передмістям - Заріччям. На Зарванському передмісті («на Зарванах») проживали татари («татарове острозци на зарванском предместю» (Арк. 3-зв.) і «хизники» (бійці татарської кінноти,

що складали особисту придвірну хоругву кн.Острозького). Взяті у полон в XV-XVI ст. татари поселились в Острозі, завели тут сім'ї, мали своє управління, побудували мечеть («мецит татарска» - Арк. 3-зв.). В цьому ж акті 1603 р. значиться «Галеї» (Алі) - «гетман татарській» (Арк. 3-зв.), перераховані імена із слов'янськими прізвищами, які, можливо, прийняли полонені: Богдан Субанович, Миса Демкевич, Яско Гродинський і ін. Ще одне передмістя називалось «Губина Воля за мостом Плєскочовым в тыл Зарванов за брамоу» (Арк. 3-зв.).

В східній частини міста знаходилось передмістя Заріччя («Зарочье»), що починалось від річища Стара Вілія, і слугувало границею між «тим же Заречем і Зарванським предместьям» (Арк. 9-зв.), двоє Тиновців, «Зарече і Залуже за монастиром і ятками» (Арк. 10).

Із південно-західної сторони замка було розташоване ще одне передмістя - «Загородье» (Загороддя), про яке писалось «предместе үсе названо Загороде». В частині, що перейшла до Януша, зазначалось, що «починает от долини што ест з брамы Луцкой», вийшовши по ліву сторону, котрою під «парканом в място вхажает вода весенная, названа Невестка» і йде «своім трактом мимо замок аж на дол к҃у ставом» (Арк. 3-зв.).

Загороддя простягалось до Загородських воріт, звідти до Бельмажу, Хорнощі і аж до самого Межиріча «местичка нового» (Арк. 3-зв.). Тут мешкали замкові слуги: пекар, садівник, пушкар, кухар, два «вротных замковых» (від слова «ворота», можливо ті, що обслуговували підйомні ворота), князівський візник, а також православні священики - Онуфрієвський, Богоявленський (Замкової церкви), Борисоглібівської, П'ятицької церкви, «попи» Івановський і Микулинський (Миколаївської церкви) (Арк. 3-зв.- 4). На Загородді «перед замком» знаходилась «стайня», при ній пекарня (Арк. 8-зв.).

Поряд із територіальним поділом міста і замка на дві частини (за винятком окремих закладів, як «школа» - Академія, друкарня, культові будинки і володіння, що не підлягали поділу), згідно цього акту обидва власники -

отримували половину від міських прибутків, ярмаркової торгівлі та ін.

«До того торгового мыга вшеякого в месте Острогу половица, - значитья у частині акту, що віддається до володінь Януша.- Также лопатек от выдла, которые на сохачки з села привозят, половица, лоев от резников половица и от иных пожитки половица... До того з костелов всех так католицкой, яко и грецкой релии и монастыр(а) алво шпиталя в месте Острогу над рекою Вилнею лежачого и добр до них належачих дүховных, сполне подаванне зверхности розказоване с послушенством. Капщизны и солодовни, бровары, также корчмы медовые и пивовые и горелчаные, тые аво сполне мают быти наймованы бұдь теж каждый своего аредаря мети» (Арк. 4-зв.).

Аналогічний текст у частині Олександра закінчується реченням: «До того костелов всих так католицкие, яко и кгрецкие (тобто «грецкие».- М.К.) релингие и монастыра алво шпиталя в месте Острогу над рекою Вилнею лежачого и добр до них належачих и дүховных сполне подаване и розказоване с послушенством» (Арк. 10).

Значну вартість має перерахування в даному акті 1603 р. поділу Острога імен, звичайно і прізвищ (або прізвицьк, тобто “сognoмен”’ів) міщан, що населяли окремі вулиці і передмістя. При цьому з фіскальною метою вказувались лише імена дорослого чоловічого населення і вдів. Діти і жіноча частина міського населення, що не підлягала податковому обкладанню, не фіксувались у цьому акті. Здійснені мною підрахунки показують, що в даному акті названі 804 імен міщан, хоч ця цифра навряд чи є абсолютно точною. Для того, щоб приблизно визначити реальну кількість населення Острога на той час (1603 рік) слід збільшити цю цифру у 4 рази, і тоді отримаємо понад 3 тисячі. Найбільш густо було заселене Заріччя, Зерванське передмістя, Завалля.

Про зайняття і професії острозьких міщан деякі відомості подають їх прізвища або прізвицька. В 143 випадках ці прізвища пов’язані із їх професіями: 19 чоловік названі кравцями, 11 гарбарями, 9 - ковалями, 8 - кушнірами,

7 - римарами, 6 - різниками, 5 - слюсарями, по 4 - кожумяками, «тартичниками», бубличниками, пивоварами та ін. Особливо важливо, зо 3 особи названі «Друкарями»: «Іван Друкар», що проживав на Зарванській вулиці (Арк. 3), «Тишко Друкар» - «на Заваллі» (Арк. 4) і «Федір Друкар» у тій частині міста, що названа «Зар'бччя и Залужжя за монастирем и ятками» (Арк. 10). Вони були як на частині Януша - два «Іван Друкар» і «Тишко Друкар», так і Олександра - один «Федір Друкар».

Всього в цьому акті 43 найменування ремісничих професій у прізвищах або прізвиськах.

В цілому, слід відмітити, що інвентарний поділ Острога як володіння кн.Острозьких 1603 р є одним із важливих, ще малодослідженим джерелом із історії Волині, особливо, Острога XVII ст., що дозволяє вивчити окремі питання соціального і економічного розвитку, демографії і топографії. Це унікальне історичне джерело, яке ще чекає своєї повної публікації на сучасному археографічному рівні. Вперше лише частково, фрагментарно видав і вивчив острозький історик Яким Перлштейн, використав у своїх студіях Юзеф Ролле (1829-1894) і Станіслав Кардашевич (1826-1887).

Вперше в літературі видав фрагмент тексту цього акту поділу володінь кн. В.-К.К.Острозького Я. Перлштейн, учитель острозького дворянського училища, а на початку 40-х - в 50-х рр. редактор «Вольнских губернских вѣдомостей», що виходили у Житомирі, опублікував в Москві в органі «Общества истории и древностей российских при Московском университете» - «Временнике» за 1852 р. (Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском // Временник ОИДР.- 1852.- Кн.14.- С.38-47), при чому початок акта 1603 р. подав латинською мовою, а російською лише зміст тексту обох частин, перерахування спадкових володінь (назв місцевостей), власників з числа духовенства, перелік податей та ін.

Джерела і література.

Джерела:

Центральний державний історичний архів України.- Київ.- Ф. 223. Колекція серія "Б".- Од. зб. 332; Ф. 20072. Дерманський чоловічий монастир.- Од. зб. 64; Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург).- Ф. 823. Оп. 1.- Канцелярія митрополитів греко-уніатських церков.- Од. зб. 262; Львівська Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.- Відділ рукописів.- Ф. Радзимицького.- № 181, VI, 4; Panstwowe archiwum m. Krakowa i województwa Krakowskiego. Sekcja I (na Wawelu). Archiwum Sanguszków.- № 63.

Література:

Ковальський М.П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – поч. XVII ст.) // Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету (Дніпропетровського університету).- Кривий Ріг, 1965.- С. 31-33; Він же. Акт 1603 раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения.- Днепропетровск, 1975.- Вып. 2.- С. 113-137; Він же. Острог как политико-административный, экономический и политический центр XVI в. // Федоровские чтения. 1981.- М., 1985.- С. 48-56; Матеріали до історії Острозької Академії (1576-1636): Бібліограф. довідник / Упор. І.З.Мицько.-К., 1990.- С.28, 83, 84; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576-1636).- К., 1990.- С.75, 76, 91, 114; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских при Московском университете (ОИДР).- 1847.- №4.- С.137-139; Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острожском // Временник ОИДР.- 1852.- Кн.14.- С.33-48; Тучемский М. Город Острог.- Почаев, 1913.- С.12-16; Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.- Warszawa; Kraków, 1913.- S. 43, 44, 96-100.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ 1635 Р. ПРО ОСТРОЗЬКИХ РЕМІСНИКІВ.

В XVI - першій половині XVII ст. місто Острог було значним ремісничим центром на терені історичної Великої Волині. Про це зберіглися численні свідчення у документальних джерелах - у волинських гродських книгах, актах Литовської і Волинської (Руської) метрик, тобто офіційних документах того часу, що мали юридичну вагу. Завдяки цим свідченням перед нами, нащадками українців доби Середньовіччя і Нового Часу XV-XVIII ст., повстають предки сучасних острожан - міщани, ремісники, прості люди, руками і хистом яких створювались знаряддя праці і необхідні предмети побуту і вжитку, а їх виробничі навички, професіоналізм, кваліфікація і досвід передавались поколіннями острожан. Так, завдяки цим острозьким ремісникам і формувалась століттями народна матеріальна культура нашого краю.

Серед багаточисленних документів XVI-XVII ст. привернув нашу увагу один із записів у Луцькій гродській книзі від 24 жовтня 1635 р. збірки ф.25 «Луцький гродський суд» в актовій книзі (одиниці зберігання) №197 (згідно нумерації колишнього Київського Центрального архіву давніх актів № 2468), теперішнього Центрального державного історичного архіву України у Києві. На аркушах 552-зв. - 553-зв. вміщений документ про тодішніх острозьких ремісників «Юрамент» (тобто свідчення під присягою) острозького бурмистра Онисима («Ониська») Романовича. Заголовок цього акту: **«Юрамент мешчанина єє милости паніє воеводине Виленское з местечка Острога в справе скарбовой».**

На тій частині міста, що була під юрисдикцією (владою) внучки князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького Анни-Алоїзи (1600-1654), вдови гетьмана Короля Ходкевича, О.Романович, бурмистр Острозький,

дав офіційне свідчення про кількість ремісників «в месте Старом Острогу в муре на части ясне велможное еє милости панее воеводиное Виленское», тобто Анні-Алоїзи, «также и на Новом месте, на Заставю и на Каролине воли справедливое сполне с цехмистрами цехов тамошних вси ремесници каждого зособна ремесла и коморников», яких він «водлуг их реестру» зафіксував. Знаменита фраза у цьому документі висловлена острозьким бурмістром, що він усіх цих ремісників порахував - «полчилием и пораховалем никому не фолкгуючи», тобто нікому не роблячи винятків і без жодного виключення.

Із цього офіційного свідчення бурмістра тієї частини Острога, що належала кн. Анні-Алоїзі «в тых менованых трох местечках» (Старому Острозі і Новому місті Острозі, в Кароліні), поданий перелік 32-х ремісничих спеціальностей та їх кількість: «пекаров, што хлєб питльованный пшеничний пекут» - 21, «пекаров, што хлєб разовый пекут» - 79, «дзвонников» (можливо виробників дзвонів-людвисарів) - 3, «котляров» - 2, «мечников» - 11, «шихтиров» (не можу ідентифікувати) - 3, «слусар» (тобто, слюсар) - 1, «ковалюв» - 12, «слусарчиков» - 2, што свонх варстатов не мают, за товарицы робят», «стелмахов» - 2, «колодий» - 1, «токар» - 1, «бондаров» - 5, «күшнеров» - 25, «шевцов, што софяном робят» - 22, «шевцов, што с простых скур робят» - 123, «резников, што видло бют» - 15, «резников, што вебри бют» - 14, «кгарбаров» (гарбарів) - 41, «тєслив» - 21, «кганчаров» (гончарів) - 16, «римаров» - 30, «шаповалов» - 15, «олеяров» - 7, «пивоваров» - 10, «кравец, што блаватные (тобто, з шовку - *М.К.*) шаты робит» - 1, «кравцов посполитых» - 12, «мүзыкав» - 22, «аптыкаров, што не бавят лекарскими речами, только кореня продают» - 2, «интроликгатор» (інтролігатор) - 1, «картовник, што стримена малюет» - 1, «сєдлярв» (тобто, сідлярів) - 6.

Окремо зазначено, що було «коморников», «коморничок» - 91, «перекүпцев, што солью торгют», «кривоүсцов» - 2, «траги того ж ремесла». Зазначені були ще і такі ремісники: «ткачов, которые не сүт (тобто, які не є. - *М.К.*) в цеху» - 2, «балвир» (по-польськи - «balwierz» - цирюльник) - 1.

Як засвідчує цей документ, на території, яка належала кн. Анні-Алоїзі і була під її юрисдикцією (управлінням) у жовтні 1635 року була зафіксована досить значна диференціація ремісничих спеціальностей, хоч деякі не вказані у цьому переліку: сідлярі, пивовари, тартичники, муляри (згадки про них є в акті поділу Острога між Янушем і Олександром кн.Острозькими в 1603 р.), не фіксовані друкарі, хоч є інтролігатор (палітурник), золотарі, годинникарі та ін.

Найбільш поширеними ремісничими професіями острожан у володінні кн. Анни-Алоїзи були і шевці, що виробляли взуття з простих шкір (123), пекарі, які випікали «разовий» хліб (79), гарбари (41), кушніри (25), музики «посполиті» (22), стільки ж шевців, що шили сап'янове взуття. Окремі професії були рідкими і предствлені 1-2 ремісниками: токар, кравець, що шив одяг із шовкової тканини, палітурник («інтролігатор»), «балвір» (цирульник), «картовник». Всього за моїми підрахунками - 527 ремісників.

Наступні пошуки у волинських актових книгах і порівняння відомостей XVI-XVIII ст. дозволять більш детально виявити динаміку та склад ремісничого населення Острога.

ЯКИМ ПЕРЛШТЕЙН - ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ОСТРОГА XVI - ПОЧАТКУ XVII СТ.

Серед когорти краєзнавців-дослідників Волині і міста Острога одним із піонерів цієї справи у XIX ст. був Яким Перлштейн, який залишив помітний і вагомий слід у волиніані і острогіані. Пам'ятаю, як інший острозький історик, краєзнавець, археолог, блискучий знавець джерел, палеографії Йосиф Новицький в бесідах зі мною у 50-60-х рр. XX ст. високо оцінював відомі нам праці Перлштейна, відмічав їх вірогідність і справді його скрупульозне ставлення до документальних джерел.

На жаль, ми ще мало знаємо про Я.Перлштейна, поки що нам не відомі ні рік його народження, ні дата смерті і де його місце поховання. Тут потрібні дальші пошуки. Думаю, що не всі канали (джерел) інформації вже вичерпані. Наше повідомлення має за свою мету засигналізувати нашим землякам, науковцям, історіографам про наші спостереження щодо доробку цієї людини-ентузіаста, безперечно людини не лише освіченої, але й кмітливого дослідника, непересічної особистості, відомого в наукових колах України і Росії, Києва і Москви.

Про Перлштейна відомо, що він був учителем острозького дворянського училища, напевно, на початку 40-х рр XIX ст., бо так він занотований в 1845 р. коли був обраний членом-кореспондентом Київської Археографічної комісії - «Временной (Киевской) комиссии для разбора древних актов».

Це - знаменний факт, що острожанин удостоївся такої високої честі бути членом найвизначнішого наукового закладу в Україні (тоді в нашій Батьківщині не було академії наук, жодного наукового інституту чи іституції). Серед членів цієї комісії, її співробітниками у 40-50-х рр. XIX ст. були професори М.О.Максимович, М.А.Іванішев, В.П.Чехович, А.Л.Метлинський, С.С.Гогоцький, голови комісії - М.Є.Писарев і М.Й.Судієнко, віцеголовою С.І. де

Шодуар. І не лише Перлштейн був членом цієї комісії з нашого краю, з Острога. Не випадково в 1843 р. почесним членом комісії був єпископ Острозький Анатолій, з Волині був тоді ж в 1843 р. і ще один представник іншої конфесії - Луцький католицький єпископ М.Пивницький, знаменитий збирач рукописів, краєзнавець граф Костянтин (Кастан) Свидзинський.

Відзначимо ще один цікавий аспект. Як відмітив дослідник історії київської археографічної комісії, наш колишній аспірант, доцент Дніпропетровського державного університету Олег Іванович Журба в монографії «Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності (до 150-річчя утворення Комісії)». К., 1993, вибори почесних членів Комісії з 1851 р. практично припинились до 1880-х років. «Така сама доля спіткала інститут членів-кореспондентів Комісії. З початку 1850-х років їх вибори не провадилися. На той час було обрано лише 4 кореспонденти, серед яких такі активні діячі як К.Сивицький та острозький вчитель, краєзнавець А. Перлштейн» (С.43).

Членство Перлштейна в комісії не було формальним. Як виявив О.Журба, документи ЦДІА України у Києві (Ф.442, Оп. 152, Од. зб. 232, ч.1), Микола Іванішев (1811-1874) подав на засідання археографічної комісії 1 вересня 1844 р. підтверджуючу грамоту Сигізмунда I, датовану 1544 р., яку надіслав в комісію Перлштейн, Комісія доручила Іванішеву як, діловоду комісії, звернутись до нього з пропозицією продовжувати надсилати матеріали.

Як зазначено в протоколі засідання № 10 (10 вересня 1844 р.), Тимчасової комісії для розбору давніх актів на цьому засіданні “правитель справ” цієї комісії Микола Іванішев подав підтверджуючу грамоту Сигізмунда I 1544 року дружині острозького князя Іллі Костянтиновича, тобто Беаті Костелецькій, матері відомої пізніше кн. Гальщки Острозької. Ця грамота була доставлена комісії “*учителем острожского дворянского училища Перлштейном*”, який “вместе с тем изъявил совершенную готовность исполнять

безвозмездно все поручения, какие только Комиссия заблагорасудит возложить на него” (ЦДІА України в Києві.- Ф.442.- Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.- Оп.152.- Од. зб. 232 в, ч.1.- Арк.303). При цьому цікаво відмітити, що комісія висловила подяку Перлштейну за надання їй цього рукопису і прохання зайнятись збором відомостей про древні акти, що зберігаються в архівах приватних осіб і “присутственных мест”. Поряд з цим в протоколі комісії зазначено, що “она не оставит ходатайствовать о доставлении Перлштейну средств, какие он найдет необходимым для успешного исполнения принимаемого им на себя поручения” (Там же).

Того ж року 15 вересня з канцелярії губернатора була передана наступна записка Я.Перлштейна з новими історичними джерелами.

Одночасно у 40-х рр. ХІХ ст. Перлштейн встановив творчі, наукові зв’язки з іншим археографічним, науково-історичним центром - «Обществом истории и древностей российских» при Московському університеті (ОИДР), що виникло в 1804 р., і робота якого поживалась, стала масштабною завдяки українцю Осипу Максимовичу Бодянському (1808-1877), обраному секретарем ОИДР у 1845 р. Саме період 1845-1848 рр. ОИДР можна називати «періодом Бодянського». В цей час Бодянський встановив творчі контакти з багатьма іногородніми вченими, зокрема з тими, хто жив і працював в Україні. До них належав і острожанин Яким (Аким) Перлштейн. Спочатку він був кореспондентом товариства, а в 1850 р. був обраний «сореvнователем» ОИДР і під таким своїм титулом підписувався не лише у виданнях ОИДР, але і у «Волынских Губернских Вѣдомостях», зокрема під статтею «Очерк истории типографий на Волыни» (1855.- № 4).

Згаданий вище доц. О.І.Журба на наше прохання повідомив номери справ у рукописному відділі Російської державної бібліотеки в Москві (колишня Державна бібліотека СРСР ім.В.Леніна), а подружжя кандидатів історичних наук з Москви Олена Білоконь, доцента

Московського державного гуманітарного університету (колишній Московський державний історико-архівний інститут), спеціалістки в галузі слов'яно-руської палеографії і Бориса Морозова, ст. наук. співробітника Інституту історії Росії РАН, спеціаліста з історії Росії і джерелознавства XVI-XVII ст., в жовтні 1995 р. повідомили мені зміст документальних свідчень, що зберігаються у фонді № 203 ОИДР про Я.Перлштейна за 1850-1856 рр.

Ці повідомлення з епістоляріїв Якіма (Акіма) Перлштейна в ОИДР складають 5 позицій, які вдалось виявити (хоч, можливо, є ще потенційні перспективи таких пошуків і знахідок). Ці листи Я.Перлштейна за 1850-1856 рр. збереглись у фонді 203 ОИДР.

1) Лист 18 квітня 1850 р. з подякою за виявлену йому (Перлштейну) честь - видання в 1847 р. його опису м.Острога «Описание г.Острога» // Чтения ОИДР.- 1847.- №4.- С.137-142) і повідомляє про скерування до ОИДР «записки» (тобто статті) «Луцк и его древности», надрукованій у «Временнике» ОИДР, 1851.-Т.9.- С. 30-45 (Російська державна бібліотека. Відділ рукописів.- Ф.203.- ОИДР.- Кн. 10.- Арк. 233).

2) Лист від 16 квітня 1851 р. про подання в ОИДР «Древних привилегий литовско-волинских козаков» і обіцяє незабаром надіслати в ОИДР записку «Территория княжества Острожского». (Там же.- Кн. 11.- № 6.- Арк. 82);

3) Лист від 17 листопада 1851 р. з повідомленням про скерування до ОИДР записки «Несколько слов о княжестве Острогском». (публ. Временник ОИДР.-1852.-Кн.14.-С.33-48) (Там же.- Кн. 11.- № 6.- Арк. 145);

4) Лист 1852 р. з повідомленням про подання в ОИДР щоденника (дневника) якогось польського дипломата (?) під заголовком «Свидание Петра Великого с Августом II в Биржах» (надруковано під назвою «Свидание Петра I с Августом II в Биржах. Рукопись-дневник польского дипломата-очевидца этого события/ А.Перлштейн// Временник ОИДР.-1853.-Кн.17.-С.10-17) (Там же.- Кн. 12.- № 10.- Арк. 18);

5) Лист від 29 липня 1856 р., в якому повідомляється про подання статті «Полтавский вой, описанный современником

польським писателем Петром Болесте» (публ.: Полтавский бой, описанный современником-очевидцем Петром Болесте, служившего в канцелярии гетмана Сенявского, бывшего тогда воеводою Бельским, а впоследствии кастеляном Краковским / Перевод с польского А.Перлштейна // Чтения ОИДР.- 1871.- Кн. III.- С. 1-9) (Там же.- Кн. 13.- № 7.- Арк. 269).

На третій Острозькій науково-краєзнавчій конференції (1992 р.), у етюді, присвяченому Михайлу Олександровичу Максимовичу (1804-1873), нами відмічалось зацікавлення великого українського вченого-енциклопедиста історика, фольклориста, ботаніка (засновника ботанічного саду при Московському університеті), першого ректора Київського університету, саме Острогом, його минулою величию і значінням в історії української культури і науки, особливо XVI- початку XX ст., діяльності в той час славетних князів Острозьких, особливо Костянтина Івановича і Василя-Костянтина Костянтиновича. І, що знаменно, що Перлштейн особисто знав Максимовича і саме Максимович дав письмову рекомендацію Перлштейну на публікацію його першого твору про Острог початку XVII ст. «Описание города Острога», заснованого на унікальному документі - актові поділу володінь князів Острозьких 1603 р., який, на превеликий жаль, і понині залишається неопублікованим.

Відомі вісім наукових публікацій Я.Перлштейна у виданнях ОИДР.

Перша з них - "Описание города Острога"(Чтения ОИДР.- 1847.- № 4.- С.137-142), заснована на свідченнях різних документальних джерел, особливо акту 1603р. поділу острозьких володінь, а також власних спостережень сучасних архітектурних пам'яток в Острозі, які ще тоді (у 40-х роках) існували, та їх залишків.

На початку цієї першої статті (1847 р.) Я. Перлштейн подав свої студії як продовження і розвиток існуючих публікацій про Острог, насамперед статті у київському журналі «Киевлянин» 1840 р. Він писав: «В *Острожской Старине*, помещенной в 1-й книжке Киевлянина, представлен

очерк современного состояния Острога. Мы прибавим к нему план и топографию этого города в древнем виде, почерпнутую из Акта о разделе сего города между Александром и Янушем, сыновьями знаменитого Острожского князя Константина Василия». (Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения ОИДР.- 1847.- № 4.- С. 137; при даному и наступному цитуванні російський текст поданий у модернізованому, сучасному правописі із заміною архаїчних літер і зворотів типу «аго» на «ого» та ін.).

Далі Перлштейн розкрив найважливіші параметри, притаманні топографії міської забудови Острога згідно з актом 1603 р. поділу острозьких володінь: «В этом разделе (курсив Я. Перлштейна. - М.К.) 1603 г. подробно описаны Княжеские замок и крепость, исчислены церкви, улицы, даже хозяева домов и показаны именья, принадлежавшие в то время Острожским церквям и богадельням» (Там же). Спеціально Перлштейн зупинився на князівському замку (мова йшла про Будинок Мурований, де тепер адміністрація і основна експозиція Острозького державного історико-культурного заповідника - тепер ОДІ-КЗ): «Но в начале XVII ст. он (тобто, замок.- М.К.) был не о четырех ярусах, как теперь (тобто, в 40-х рр. XIX ст.- М.К.), но о пяти, и притом оканчивался высоким шпилем, под которым находились огромные боевые часы (йшлося про годинник з боєм.- М.К.). По уверению старожилов верхний ярус замка был за ветхостью сврошен при вышем владельце Острога Малаховском. Подвалы замка в XVII ст.,- продовжував Перлштейн,- служили скарбницею княжеской. Можно сказать, что Острожский замок с того времени испытал не много перемен. Некоторые из них последовали уже в новейшие времена, отчасти при помещении в нем Архирейской Библиотеки, отчасти же (в 1809 г.) при занятии его под Острожский Вездный Суд» (Там же), де до речі пізніше працював Станіслав Кардашевич, відомий своєю посмертно виданою монографією про історію Острога.

До статті була долучена схема-план - "Чертежъ Острога в древнемъ видѣ", на якій та у легенді до неї зазначено 23 об'єкти, серед яких розрізняємо світські - "Замокъ

Кн.Острог.около 1349 или 1450г.”(№ 1), “Башня замковая, 1349 или 1450г.”(№ 3), “Остат.Крѣпост.стѣны,1349, 1450г.” (№7), “Врата Луцкія.ок.1349, или 1450г.”(№ 8), “Врата Татарскія 1349, или 1450” (№ 9), “ Мѣсто Типографіи и Школа 1581г.”(№ 10), “Жидовская Школа.ок. 1400 г.”(№ 12), “Жидов.кладвище памят.14 вѣка” (№13), “Место дерев.башни”(№ 14), “Szpital”(№ 15), “Коллегіумъ Іезуитскій, 1624г.”(№ 16), “Collegium Nobilium, 1624г.”(№ 17), “Замковыя строе. Ворота и Мостъ”(№ 18), “Мѣсто Замковой мельницы”(№ 19), “Крѣпостной валъ”(№ 20) і духовні - Успенський собор (№ 21), церкви, що колись існували - Богоявленська (“1321, или около 1450г.”) (№ 2) і місце Глібоборисівської церкви (“г.низвест.”) (№ 11), та ті, що функціонували тоді, хоч це і не зазначене, - св. Миколи (“ок.1349г. Дерев.”) (№ 4), Пречистенська, нині (тобто- у сер. ХІХ ст.) - «нинѣ» костел (№ 5), П’ятницька (“г.построен.неизвст.”) (№6), Воскресенська 1672р. (№ 23), Капуцинський монастир (№ 22).

Такий метод ілюстрування положень статті є досить новаційним і оригінальним. Він унаочнює текст статті, особливо важливим є фіксація тих об’єктів, яких не стало в наступному-ХХ столітті - після страшного Острозького пожару у 90-х рр.ХІХ ст. і військового лихоліття влітку 1941 р. Особливо важливою була також ідентифікація таких пам’яток Острога як друкарня і академія (школа) другої половини ХVІ-початку ХVІІ ст. Саме завдяки публікації цієї статті Я. Перлштейн привернув увагу до старовинного Острога.

Вже у цій першій науковій статті Я. Перлштейн посприяв і розширенню джерельної бази з історії Острога, впровадивши до наукового обігу із книг луцького гродського суду трьох архівних документів 1592, 1597 і 1634 рр., що стосувались острозької замкової церкви св. Миколи («церкви св. Николы Острозькаго») - свідчення її підтримки князями Острозькими - два перші надання цій церкві князя Василя-Костянтина Костянтиновича, третій - свідчення дарунку (данини) «певныхъ грѣнтовъ названыхъ Чепель» від князя Данила

і його дружини Василиси Острозьких «малжуків» (Чтения ОИДР.- 1847.- № 4.- С. 140). Цією публікацією Перлштейн розпочав свою діяльність у галузі археографії.

Не менш важливою в острозькій історіографії є друга стаття цього ж автора на сторінках органу ОИДР - "Временник" (що видавався замість «Чтений» в 1849-1857 рр.) - "Несколько слов о княжестве Острогском"(1852.- Кн.14.- С.33-48). Автор статті називає князя Костянтина-Василя епітетом - "знаменитый", співчуває йому, тому що його старший син Януш (його Перлштейн називає Іваном), одружившись у 1582 році з католичкою, сам став католиком. Перлштейн підкреслює, що вчення єзуїтів глибоко вкоренилось у серце сина старого князя, і "у мирному домі князів Острозьких зародився релігійний розбрат, який перетворився згодом в сімейну ворожнечу"(Там же.- С.34). Тобто, політичне кредо автора цієї розвідки позначене цілком виразно.

Цінність цієї статті полягає в її археографічному внеску до "Острогiани": головна питома вага об'єму статті займає публікація (головно, на латинській мові) копії списку акту поділу Острозького князівства 1603р. між синами В.-К.К. Острозького Янушем та Олександром з документів Люблінського трибуналу. Перлштейн фактично здійснив першу, хоча й часткову, публікацію цього акта. Таким чином, він поєднав функції історика, джерелознавця і археографа. Адже саме він запропонував цей "Поділ" вважати як такий, що складається із двох окремих актів. Він також підкреслив, що "це останній письмовий документ, в якому збереглись відомості про часи процвітання Острозького князівства під управлінням православних своїх власників"(Там же.- С.35). Перлштейн також зазначив, що "такі ґрунтовні відомості дають нам цілковиту можливість представити загальний нарис земель, що входили до Острозького князівства, яке займало значну частину сучасної Волинської і деякі частини Київської та Подільської губерній..."(Там же.- С.38.- Переклад на укр. мову мій.- М.К.). За підрахунками Перлштейна, це князівство

включало до себе 35 міст та містечок та 671 поселення, за винятком духовних(Там же).

Значний інтерес саме тепер, коли після понад 350-ти років небуття відродився в умовах незалежної України вищий навчальний заклад в Острозі під назвою Острозька Академія, має звернення Перлштейна до оцінки ролі Острога і князів Острозьких у XVI-першій половині XVII ст. у розвитку освіти та культури. Саме Я.Перлштейн у своїй другій статті, опублікованій у Москві на початку 50-х років минулого століття, підкреслив значення Острога у поширенні й розвитку культури й освіти. Він писав: “Острог в древние времена был средоточием мудрости Евангельской и житейской; в нем находились типография, где в 1581г. напечатана Библия на славянском языке, и Славяно-Греко-Латинская школа (-) первое и главное учебное заведение в целом княжестве Острогском и на целой Волыни”(Там же.- С.39). Із свого боку ми могли б додати до цього, що цей заклад був першим такого типу в усій Східній Європі.

Дуже цінною є тогочасна інформація Перлштейна та надрукування даної його статті, мешканцем Острога і очевидцем, причому надзвичайно спостережливим і кмітливим, про місце розташування славетної у минулому Острозької Академії. Проаналізувавши свідчення акта 1603р., а це було саме Перлштейном здійснене першим, про друкарню і вищу школу в Острозі, визнав слушною думку якогось острозького старожила, який вказав професору з Києва археографу, архівісту і історику Василю Федоровичу Домбровському (1810-1845)(Див. Журба О.І., Ковальський М.П. Значення діяльності В.Ф.Домбровського у становленні Київської археографічної комісії // Вісник Київського ун-ту. Історичні науки.- К., 1989.- Вип. 31.- С.48-55) місце цього закладу у далекому минулому, де на початку XIX ст. було розміщене дворянське училище (в ньому, до речі, працював сам Перлштейн).

Саме Перлштейн вперше відчитав у документі поділу острозьких володінь і Острога 1603р. таке знаменне речення (воно стало хрестоматійним) - “стайня на Пригородку з

подвір'ям при ній друкарня і школа” - “stainia na przógródku z podwórzem przy niej Drukarnia i szkoła” (розрядка Перлштейна. - *М.К.*) (Перлштейн А. Несколько слов... - С.39); саме так значиться без знаків пунктуації), які мали бути у спільній юрисдикції (“подаванню послушенства”) обох князів та їх нащадків. Перлштейн на основі наведеного ним документа вказав, що в Острозі діяло на початку XVII ст. п'ять православних церков: був тут шпиталь, порохівня та папірня. Він також зазначив, що у містах Дубно, Заславі, Рівному, Чуднові і Берездові були розташовані князівські замки.

Продуктивною була думка Перлштейна про те, що “обширными этими наследственными землями князя Острогские владели самовластно, несмотря на то, что они наравне с прочими князьями волынскими, с половины XIV века, признавали над собою верховную власть Литвы, а с 1569 г. господство Польши. Они строили и укрепляли свои замки и города, собирали и содержали разноплеменную дружину и распорядились в своих помѣстьях с неограниченною властью (ю)”(Там же. - С.39-40).

В цілому слід відмітити, що дані статті Перлштейна становлять помітний внесок до “Острогіани”, а цикл його інших публікацій не лише в органі ОИДР (приміром, “Луцк и его древности”, “Луцкое братство”), але й у виданні Волинської Губернської адміністрації - “**Волинские Губернские Вѣдомости**” (зокрема у № 4 за 1855р. в “неофіційній частині” цього часопису - “Очерк истории типографий на Волыни”) зайняв певне місце і у Волиніані.

Дві статті Перлштейна присвячені волинським містам: «Луцк и его древности» (1851- Кн.9) і «Гали» (1852.- Кн. 14).

Поряд з публікаціями в органах київського і московського історичних товариств Я.Перлштейн, який працював приблизно з 1854 р. редактором неофіційної частини Волинских Губернских Вѣдомостей (про це див. в бібліографічному огляді «**Волинския Губернския Вѣдомости в 1838-1887 гг.**» Аркадія Ляценка // Живая старина.- 1893.- Вып. II.-С.265) даному губернському органі, а в 1855 р. в четвертому номері цього часопису опублікував «як

соревнователь императорского Московского общества истории и древности Российских» статтю «Очерк истории типографии на Волини». В цій статті він відмітив історичні заслуги князя Костянтина-Василя Острозького, “которому край наш обязан учреждению первой типографии в стольном его градѣ Остроге... для охранения православныхъ волинян от ереси...”. При цьому були названі славетна Острозька Біблія, “Лѣкарство на ospалый ұмысл...” (1607) (Волинские Губернские Вѣдомости.- 1855.- №4.- Часть неофициальная.- С.10-11).

У 50-х рр. Я.Перлштейн надрукував цілий цикл історико-краєзнавчих, етнографічних і фольклорних статей в цьому журналі нерідко під криптонімом А.П.: «Полѣсская коляда», «Чудотворная икона в Боромаѣ», «Древнейшій монастырь в с.Ставкахъ, близь м.Түрійска» (1854), “Волинское Полесье (Экономич. и этнографич. заметки) (1855), “Отрывок из сочин. «Опыт истории общественного воспитанія на Волини», «Кременецъ и его замокъ», «Мѣстное повѣрье о предохранении скота во время епидеміи», «Люстрация Овручского замка 1852 г.», «Фабрики и заводы на Волини», і «Хронологич. овозрѣніе русскихъ князей, господствовавшихъ на Волини...» (1856), «Охота на Волини и в Полесье», «Ярмарочная торговля на Волини в 1856 г.», «Рѣчное судоходство на Волини» (1857).

В наступних 60-х – 80-х рр. ХІХ ст. в цьому часописі було вміщено чимало статей, що стосувались Острога і Острожчини. (Див.: Живая старина.- 1893.- Выпуск II.- С.269-278).

Безперечно, вільне володіння латинською і польською мовами дало змогу Перлштейну здійснити публікацію названих вище статей про Острог і належну інтерпретацію текстів ХVІІ-ХVІІІ ст.

Таким чином, Перлштейн повстає перед нами через 150 років після його публікацій в авторитетних наукових виданнях як один із перших у ХІХ ст. волинських краєзнавців і дослідників джерел з історії Острога, творчий спадок якого безперечно заслуговує спеціальних студій. Даний нарис може послужити імпульсом в подальшій евристиці у цьому напрямку.

Джерела і література:

Джерела: Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, Москва (колишня державна бібліотека СРСР ім. В. Леніна).- Ф. 203. ОИДР.- Кн. 10.- Арк. 233; Кн. 11.- Арк. 82, 145; Кн. 12.- Арк. 13; Кн. 13.- Арк. 269; ЦДІА України, Київ.- Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.- оп. 152; Од. зб. 232 в.- Ч. 1.- Арк. 303, 329. Твори Перлштейна про Острог: Описание города Острога // Чтения ОИДР.- 1847.- № 4.- С. 137-142; Несколько слов о княжестве Острогском // Временник ОИДР.- 1852.- Кн. 14.- С. 33-48.

Література: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності.- К.: Наука, 1993.- С. 41, 46, 73, 177; Ковальський М.П. Яким Перлштейн - дослідник Острога і Волині // Матеріали V наук.-краєзн. конф. «Острог на порозі 900-річчя.- Острог, 1994.- С. 64-67; Лященко А. **Волинскія Губернскія Вѣдомости въ 1838-1887 гг.** [бібліографія ВГВ за роки 1838-1887 рр.] // Живая старина.- Спб., 1893.- Вып. II.- С. 265-266 (вступна стаття), 266-278 (перелік назв публікацій).

ОПИС ОСТРОГА СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Численна група документальних джерел з історії одного із визначних історичних центрів України - Острога зберігається в Російському Державному Історичному Архіві в Санкт-Петербурзі. Вони відклались там у фондах вищих державних установ Російської імперії ХІХ - початку ХХ ст. : Міністерстві внутрішніх справ, Департаменті загальних справ (Ф. 1284), Господарському департаменті (Ф. 1287), Державній Раді, Департаменті економії (Ф. 1158), Міністерстві імператорського двору, Департаменті уділів (Ф. 1159), особливо у фондах Міністерства народної освіти, зокрема Департаменті народної освіти (Ф. 733) та ін.

У фонді 1287, опис 39 мається одиниця зберігання (справа) за 1847 р. під № 151. Вона має заголовок «Дѣло по отношению Киевского военного, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора об утверждении проектного плана для владельческого города Острога, Волынской губернии (начато 28.IV. 1845, окончено 27. VI. 1847 г.)». Хоч ця справа нараховує всього 16 сторінок, але є унікальною за своєю інформативністю. Структура цього документу: I) «Описание города Острога» (Арк. 3-зв.); II) «Вѣдомость о числе зданий и домовъ с пристройками, жители, состоящим в городе Остроге» (складена 31.VII. 1843) (Арк. 4-15); III) «Вѣдомость о числе жителей города Острога» (складена 25.II.1845) (Арк. 16).

Найбільш цікава частина цієї архівної справи складає «Описание города Острога». Цей опис був складений острозьким повітовим землеміром, титулярним радником («советникомъ») Антоном Лагоцьким (або «Латоцьким».- М.К.) і датований 31 липня 1843 року.

Початок опису - преамбула складає вступний текст, стосовно природно-географічного положення і розташування міста Острога, подається його демографічна характеристика. В перекладі з російської на українську мову цей текст

звучить таким чином: «Місцеположення міста Острога розташоване частково на узвишші, а частково в низині з обох боків річки Вілії. Властивість ґрунту, на якому воно (місто.- *М.К.*) розміщене - суміш чернозему із глиною і малою частиною піска. Дворів у ньому 730, мешканців чоловічої статі - 4420, жіночої - 4970, а всього 9400 душ. (Дані цифри суперечать загальній таблиці, яка подана на арк. 16, де по нашим підрахункам чоловіків у місці було 4430, а жінок - 4485, тобто всього 9415.- *М.К.*); на будівництво використовується переважно соснове дерево, рідше - дубове і іншого роду, що знаходиться в околицях міста в значній кількості; крім того, в деяких місцях повіту мається трохи каміння, піщаної та вапняної порід на віддалі десяти верств від міста.

Суміжні (тобто, прилеглі.-*М.К.*) до міста землі, що належать частково власнику міста князю Карлу Яблоновському і частково ... власнику графу Іллїнському, в деяких місцях (розташовані.- *М.К.*) на узвишсях («в некоторых местах возвышенные»), а в інших (- *М.К.*) в низинах («низменные») та болотисті».

Окреслені перспективи подальшого будівництва будинків і розширення міста: якщо б була така необхідність з часом, то було б зручніше такі забудови проводити «із західної сторони володінь графа Іллїнського при поштової дорозі із міста Острога у місто Дубно». Ця околиця Острога в ХІХ-поч.ХХ ст. і до останнього часу і дотепер ще називається «Кідрами», а траса на захід тепер має назву Проспект Незалежності; вулиця ця або головна міська магістраль, протягом ХІХ - поч. ХХ ст. називалась «Дубенська», а при польській і гітлерівській окупації та советській владі іменувалась за прізвищами керівників і політичних лідерів окупаційних держав, в орбіту і під владу яких потрапляв Острог.

Далі продовжуємо огляд цього документу не з другої, а з третьої частини, де за підписом п. Лотоцького даються сумарні дані про склад і кількість населення Острога в лютому 1845 року.

Ось - ці офіційні дані:

Категорії мешканців	Чол.	Жін.	Всього
Дворяни	62	56	118
Особисті "личные" дворяни	41	52	93
Духовенство	16	10	26
Почесні громадяни	4	2	6
Просто громадяни	25	22	47
Євреї а) купці	134	130	264
б) міщани	3633	4177	7810
Міщани-християни	269	364	633
Відставні. солдати, їх жін.і діти	58	61	119
Перебуваючі у безстр. відпустці	11	--	11
Дворові люди	11	9	20
Поміщицькі селяни	18	20	38
Ординацькі	61	77	138
Учителі	8	5	13
Учні	79	--	79
ВСЬОГО:	4430	4485	9415

Складена Антоном Лагоцьким (або Латоцьким) 31 липня 1843 р. «Вѣдомость» про Острог на цей же час зафіксувала в певній послідовності за 818-ти номерами громадські і приватні будівлі із зазначенням прізвищ власників. Цінність цього офіційного документу полягає в тому, що він дає нам вперше за ХІХ ст. досить детальний і автентичний образ міста, його топографії з переліком громадських і приватних (особистих) забудовань, промислових об'єктів, культових освітніх і адміністративних будинків. Спочатку описані будинки в Новому місті («в Новомъ городе»), а далі подана топографія і будинки в Старому місті.

Вказані застави на околицях міста (тут і надалі в круглих дужках позначаємо порядковий номер у послідовному переліку будинків і інших споруд) - Заславська (№1), Бельмазька (№754), Новоград-Волинська (№266), Дубенська (№467), застава Татарської вулиці (№ 593).

Занесені до опису різні культові споруди або їх залишки (руїни): каплиця на Воскресенському кладовищі (№26), Воскресенська церква (№147) і дзвінниця («колокольня») при ній (№148), «камінні стіни після пожежі єпископського кафедрального монастиря» (№287), кам'яні стіни, що залишились після пожежі Кармелітського монастиря (№147), Соборна церква (№659), мабуть, Успенська, що дотепер не зберіглась, Миколаївська церква (№663); Римокатолицький фарний костел (№667), який, як і православні церкви та прогімназія, згорів під час велетенської пожежі в Острозі 14 червня 1889 р.; П'ятницька церква (№693) і дзвінниця при ній (№694), кам'яні стіни, що залишились після пожежі Богоявленського собору (№708), який стояв в руїнах з середини XVII ст. і до початку 90-х рр. XIX ст.; скасований Капуцинський монастир із прибудовами (№788), каплиця на католицькому кладовищі, що належала Острозькому фарному костелу (№789), (нині цієї каплиці нема, бо вона по-варварськи, як і саме кладовище XVIII ст. в Острозі, була знищена вже після II світової війни за розпорядженням місцевих компартійних острозьких властей); православне кладовище П'ятницької церкви (№800); православне кладовище Миколаївської церкви (№808).

За цим же описом міста 1843 р. були зафіксовані десять єврейських «шкіл або синагог», з них дві на Новому місті (№13 і 14) і вісім в Старому місті (№№ 324, 355, 356, 365, 385, 523, 710 і 729). Крім того, в Острозі ще був будинок «єврейського товариства» (№ 459), а також єврейська «богодільня» (№226), тобто будинок для людей похилого віку, що залишилися без близьких.

В цьому ж описі зазначені місцеві архітектурні особливості: залишки старовинної фортеці - кам'яна башта або вежа, чомусь зафіксована одна і то без назви (№ 707), а також «кам'яні ворота» (№ 610).

Опис подає різні громадські, господарські і промислові підприємства і об'єкти: шкіряні («кожевенные»), заводи із зазначенням прізвищ їх власників - міщанина Віктора Опанащука (№ 52), міщан Гната і Трофима Климковських

(№55,61), декілька таких заводів, яких власниками були євреї (№№ 267, 604, 607, 720, 733). Зазначений також медовий завод (№711). В описі перераховані підприємства, що належали власнику міста князю Карлу Яблоновському: свічковий завод (№229), водяні мучні млини (№155,156) і цегляний завод (№796), кузня, бровар, льох (№715, 717, 718). В описі перераховані такі заклади, як банк (№295), «казначейство» (скарбниця) (№689), бійня («скотобойня») (№211), «казённый провиантский магазей» (№804), «гаубтвахта старая, негодная к исправлению» (№513), «дома казённые», в яких розміщувалась лікарня («больница») (№565), «дом и сарай казённые, занимаемые почтовой станцією» (№567). Виділені також кузні, зокрема будинок і кузня селянина Адама Журавського (№277) та ін.

Окремо зафіксовані будинок князя Карла Яблоновського, в якому розміщувалось Острозьке повітове училище (№657), недалеко біля «кам'яних воріт», Острозьке приходське училище (№795), що знаходилось серед будинків, що стояли за Більмазькою заставою, а також князівська оранжерея (№699), і приміщення повітового суду (№709). Це, мабуть, приміщення Будинку Мурованого, де пізніше був заснований Краєзнавчий музей, а тепер Острозький державний музей-заповідник. Окремим пунктом записане приміщення стайні («конюшня») князя Карла Яблоновського (№674).

В Острозі було ряд харчових і питних закладів: «Лавки» (№625), «Обжорные ряды» (№632), «Кашерные... ряды» (№340), «Трафные мясные ряды...» (№345), «Корчма Белая» графа Іллінського (№816).

В цьому ж акті є цікаве і варте уваги свідчення про існування в Острозі на той час «Корчми Кидер Видер» (№790). Цей лаконічний запис дозволяє пояснити походження назви Острозького передмістя «Кідри». До речі, серед справ РЦДІА у Петербурзі у фонді «Міністерства імператорського двору. Трете діловодство Головного управління уділів» за 1896 -1900 рр. мається документ про «розбивку ділянки у місті Острозі в урочищі Кідер-Відер на 94 присадибних ділянки та здача їх в оренду на 36-

річний строк під будівництво будинків» (РІЦЦА.- Ф 515.- Оп. 32.- Спр. 3579). І все ж, і понині ще залишається відкритим питання про час і обставини походження назви «Кідер».

Окремо виділено в Острозі «городи острозької інвалідної команди» (№791).

В Острозі була така категорія мешканців, як селяни, що склалися з 19 сімей (№№ 60, 67, 76, 82, 93, 94, 96, 184, 273, 274, 277, 594, 750, 767, 768, 777, 799, 805, 811, 816, 817), що є дуже цікавим фактом. Адже то був час ще до селянської реформи і скасування кріпацтва 1861 р. До тих селян, належали такі, які осіли та оселились у Острозі; прізвища їх названі такі: Козловський, Пудиус, Мулевич, Рудницький, Галинський, Коновальський, Журавський, Пудловський, Симонович, Баланчук, Карпушка, Мізоцький, Перепелиця, Шумбарський, Кирилович.

Серед мешканців міста зустрічаються т.зв. однодворці, а саме Стефан Турчинський (№274) і Яким (Іоакім) Доманський (№579).

У складі міських жителів був тоді один почесний громадянин Острога, це - аптекар Карл Гоффман (№ 595, 673).

Певну, хоч і незначну частину в міському населенні міста Острога склали відставні солдати, унтер-офіцери та офіцери, зокрема, підпоручики, відставний поручик, капітани, майор у відставці.

Цікава інформація і про наявність тоді в Острозі урядовців різних чинів та класів, серед яких: колежський реєстратор, колежський асесор, колежський секретар, титулярний радник і надвірний радник, зокрема, відставний аудитор 14 класу Василь Ларічев (№572), колежські реєстратори Михайло Охещинський (№550) і Феофан Должанський (№776), «відставний кандидат» Григорій Абаліхін (№807), колежський секретар Викентій Котковський (№743), колежський асесор Микола Невмиваков (№683), губернський секретар Гілярій Опозький (№752), титулярний радник Андрій Кочуржевський (№551).

Значний інтерес мають прізвища острозьких міщан серед яких: Борецький, Вруцький, Віруцький, Веруцький, Вертелецький, Врублевський, Калиновський, Ковецький, Климовський, Малецький, Мартинович, Мацієвський, Мервіцька, Новицький, Опанащук, Пугач, Симонович, Руцький, Рудницький, Хамратович, Хицинський, Хохоленко, Швиткий, Шепельчук, Ярмолук.

Перелік цих прізвищ у порівнянні з сучасним складом прізвищ острозьких старожилів - корінних острожан, яких не тільки батьки, але й діди проживали в Острозі, дозволяє звернути увагу на те, що ряд прізвищ сучасних острожан мають давнє місцеве походження. Про це можуть наші земляки переконатись з поданого вище списку. Тобто можна говорити про роди або династії острозьких міщан. Це має важливе значення для дослідження міської генеалогії.

В цілому опис Острога середини XIX ст. - унікальна письмова пам'ятка того часу і важливе інформативне джерело до історії цього міста та краю.

Дане джерело має не лише локальне значення відносно саме міста Острога. Документальний інвентар Острога зафіксував і дав типову картину щодо тих численних міст України, які в XIX ст. втратили свої економічні і демографічні потенції в процесі військових і соціальних лихоліть XVII-XVIII ст. в умовах Російської імперії все більше занепадали, позбавлялися своєї колишньої слави і потенції, перетворювались у глухі і глибокі провінційні окраїни великої Російської монархічної багатонаціональної держави.

НА УЗВИШШІ КАМ'ЯНИМ...

Нездійснені проекти перебудови споруд Замкової гори в Острозі (XIX ст.)

Окрасою старовинного українського міста Острога, як і всієї Волинської землі, є широко відомий комплекс архітектурних споруд Замкової (Судової) гори. Своєрідною візитною карткою й символом Острога є Кругла башта, Богоявленський собор та Будинок Мурований (Вежа мурована), де тепер розміщена основна експозиція Острозького Державного історико-культурного заповідника (музею). Острожани та гості нашого міста звикли до сучасного вигляду Замкової гори. Але не так вона виглядала завжди.

Наведені в кінці цієї книги різні зображення Замкової гори із півдня від р. Вілії – репродукції гравюр і малюнків кінця XVIII і першої пол. XIX ст. і фото (світлини) зокрема острозьких фотографів Рудольфа Мартвіха і В'ячеслава Пашкевича 2-ої половини XIX ст., які зафіксували зміни її вигляду перед, в процесі відбудови (закінчилась в 1891 р.) Богоявленського Собору і після цього, спорудження дзвіниці (1905 р.). Ряд унікальних гравюр, малюнків і фото XIX ст. – поч. XX ст. залишили нам зображення Замкової гори.

Спорудження кам'яних будівель Замкової гори відбувалося поступово. Будинок Мурований почав зводитись у XIV ст., Кругла (або Нова) башта – у XVI ст. Мурований Богоявленський собор був побудований у першій половині XVI ст. на місці дерев'яної замкової цекрви, що існувала ще у XV ст. Залишився вирізьблений на кам'яній плиті собору з північної сторони напис, датований 1521 роком. Проте сучасний Богоявленський собор майже зовсім нова споруда: після відбудови наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. від старої будівлі залишилась тільки частина північної сторони з бійницями.

Значення Богоявленського собору в середньовічному Острозі було надзвичайно важливим: не випадково князь Костянтин Іванович Острозький затвердив герб міста у вигляді зображення на червоному тлі Богоявленського собору в стилізованому вигляді: у центрі - вищий соборний купол з хрестом і мурованою брамою, а по обидва боки – симетрично розміщені по два церковні куполи–“бані” з хрестами. У нашому розпорядженні є фотокопія відливу печатки міста Острога з острозького документу, датованого 1620 роком, з колекції експонатів кабінету допоміжних історичних дисциплін Львівського державного університету ім. І.Франка. Ця фотокопія була виготовлена з оригіналу в 1961 році і зберігається в моєму особистому архіві. Розмір печатки в радіусі – 35 мм, довкола зображення стилізованого собору напис латинською мовою: “Печатка міста ОСТРОГА”.

Майже 240 років Замкова гора в Острозі перебувала в стані деградації. Унікальні кам’яні оборонні споруди лишились, а неповторний у своїй архітектурі Богоявленський собор височів у вигляді гігантських руїн.

Власники Острога у другій половині XVII – першій половині XIX ст., представники переважно аристократичних родин польського походження, не збиралися докладати зусиль та знаходити кошти для реконструкції та збереження Богоявленського собору. Як відомо, у 1603 році острозькі володіння були поділені між двома синами князя Костянтина Костянтиновича Острозького – Олександром (помер незабаром у тому ж році) і Янушем (помер у 1620 році), на яких і припинилась чоловіча лінія цього роду. На початку XIX ст. (1801 і 1802 роки) частину Острога (колишню спадщину Януша) придбав у Т.Чацького князь Кароль Яблоновський, який незабаром сконцентрував більшість острозьких володінь у своїх руках. Друга частина маєтностей, що колись належали Острозьким, опинилась в руках графа Йосипа Іллінського. Після смерті К. Яблоновського (батька) його спадкоємці продали острозькі володіння у 1875 році статс-секретареві Танєєву, який незабаром (у 1879 році) продав їх “удільному відомству”,

тобто державі, згідно свідчення архівного документу, за 350 тисяч рублів.(РЦДІА.- Ф. 515.- Оп. 35.- Од. зб. 3308.- Арк. 6).

До нашого часу збереглися багаточисленні документи про відбудову та реконструкцію острозьких архітектурних пам'яток середньовічної доби. Вони розпорошені по різних архівних фондах Російського Центрального Державного історичного архіву (РЦДІА) у Санкт-Петербурзі.

У справах цих фондів мається багато цікавих і до цього часу не лише серед широких кіл громадськості, але й серед спеціалістів, у спеціальній літературі невідомих фактів про історію відбудови острозьких історико-культурних пам'яток та проекти кардинальних змін їх аж до планового знищення.

Цікаві дані збереглися про грошову оцінку в шкалі середини ХІХ ст. знаменитих острозьких кам'яних башт, які, на щастя, збереглися до наших днів і є окрасою міста.

Так, у рапорті архітектора Резанова у департаменті уділів (частина архітекторська) від 23 грудня 1882 р. зазначено, що “згідно технічної розцінки і за існуючими на той час цінами, колишній власник маєтку Танеев цинив башту на Красній горі в 13 396 руб., на Татарській вулиці в - 4 797 руб. і Замкову - в 9 229 руб., а всі разом в 27 - 422 руб. (РЦДІА.- Ф. 515. Міністерство імператорського двору департамент уділів. 4-е діловодство.-Оп. 35.- Од. зб. 2484. “Дѣло по Киевской конторѣ о ремонтѣ древнихъ вѣшенъ в г. Острогѣ. Начато 18.IX.1881, кончено 15.V.1888”).- Арк. 17-зв.).

В іншій справі (№ 3308) цього ж фонду (№ 515.- Оп. 35) «Дѣло по Бѣловежскому Управлению о передачѣ духовному вѣдомству Судовой горы в г. Острогѣ» (розпочата 27.XI.1892 і закінчена 23.IV.1893) є довідка про купівлю в 1879 р. у статс-секретаря Танеева “Острозького маєтку” і про ремонт старовинних башт. Зазначено: “Из памятников старины сохранились в г. Острогѣ относящиеся к XV столетию развалины Богоявленского собора на Замковой горе, вблизи его часть замка князей Острожских (в котором уцелевшие нижние этажи сдавались тогда военному ведомству под склады и цейхаузы за 400 руб. в год), угловая Замковая

башня и две крепостные башни на Красной горе и на Татарской улице. Розвалины Богоявленского собора принадлежат казне, а крепостная и замковая башни – владельцу города. Замковая башня при покупке имения ценилась в 9 229 руб., а две прочие в 18 193 руб., цена эта вошла в общую покупную цену в 350 т. руб.» (РЦДА.- Ф. 515, Оп. 35.- Од. зб. 3308.- Арк. 6).

Отже, дані про оціночну вартість острозьких оборонних споруд того часу в обох документах збігаються.

У цьому ж документі мається ще цікава інформація про виробничі об'єкти, зв'язані із Замковою горою, що продовжували виробничі традиції XVI-XVII ст.: «Устроенный под горою каменный пивоваренный и деревянный медоваренный заводы, с флигелем и ледником, оценены были в 32 т. руб.» (Там же).

Нижче у даній справі підкреслюється необхідність здійснення реставраційних робіт замкових споруд в Острозі з визначенням їх вартості: «В видах поддержания и сохранения, как памятников старины, трех крепостных башен, согласно представлению Управляющего Киевскою конторою, 13 октября 1881 г. Департаментом было разрешено произвести ремонт их с расходом до 1 319 руб. 2 к.; в действительности же израсходовано 686 руб. 35 к...» (Там же).

Документи свідчать про етапи, кошториси та ступінь їх освоєння щодо реставрації острозьких історико-архітектурних пам'яток, реліктових споруд, особливо середньовічних башт. Рішенням Київської контори удільного відомства від 13 жовтня 1881 року на відбудову острозьких башт було асигновано 1319 рублів, фактично ж протягом наступного (1882) року було витрачено лише 686 рублів. (Там же.- Од. зб. 2484.- Арк. 100). У 1886 році на ремонт цих пам'яток старовини, які, як зазначалось, “складають цінність в археологічному відношенні” (в археологическом отношении памятники древности”) удільне відомство дозволило витратити 5455 рублів 36 копійок. І цей ремонт був виконаний у наступному 1887 році. (Там

же.- Од. зб. 3308.- Арк. 5). Як бачимо, на відбудову острозьких пам'яток архітектури в дореволюційні часи виділялись досить значні кошти.

Ремонтні роботи в Острозі проводились і пізніше – наприкінці XIX – початку XX ст. аж до початку першої світової війни. Перед війною здійснювалась реконструкція Будинку (або Вежі) Мурованого, про що розповідалось у періодичному виданні «Волинския Епархиальныя Вѣдомости» (№ 4 за 1914 рік) в статті “Реставрация замка князей Острожских”.

Тепер же зробимо спробу відкрити завісу над невідомими сучасним острожанам “білими плямами” в історії Острога та пам'яток острозької старовини, коли у 80-х рр. минулого сторіччя були зроблені спроби під час і після відбудови Богоявленського собору докорінно змінити в Острозі панораму Замкової гори, що, на щастя, не було реалізоване. Бо, уявіть собі, наші сучасники, як і попередники, вигляд Замкової гори з добудовою на башті XVI ст. нефункціонального для неї завершення з штучною конструкцією кінця XIX ст. та з пустирем на місці Будинку Мурованого, резиденції князів Острозьких. Це був би не просто незвичний, але дегенеративний і спотворений вигляд, не кажучи вже про саме спотворення старовинного комплексу. Але таке могло б статись, якби були реалізовані задуми в особах некомпетентних архітекторів та урядовців... Давайте звернемось до архівних документів: рукописних текстів та геодезичних креслень, що збереглись до нашого часу в РЦДІА у Санкт-Петербурзі.

1. Ганебна спроба у 80-х рр. XIX ст. знищення перлини острозького замку – Вежі мурованої (або Будинку Мурованого).

Величезна загроза для архітектурних споруд Замкової гори стала у середині 80-х рр. XIX ст. під час підготовки відбудови Богоявленського собору та ремонту трьох острозьких башт. В згадуваних вже вище двох комплексних справах (№2484 та 3308) Департаменту уділів (ф. 515) РЦДІА у Санкт-Петербурзі збереглись документи, що

дозволяють нам, нащадкам поколінь острожан другої половини ХІХ ст., із відстані ста років за сухими стрічками урядових “довідок”, “рапортів” та листуванням між департаментами і місцевою царською адміністрацією, розкрити повні драматизму події довкола острозьких замкових споруд і ставлення до них чиновницько-бюрократичних кіл, цілком байдужих до долі та збереження для людства шедеврів світової культури. Це нам, сучасникам, треба знати, щоб не впадати в ейфорію та не ставати на позиції будь-якої ідеалізації політики урядових кіл та їх представників на місцях у дореволюційний період.

Ще на початку 80-х рр. ХІХ ст., здавалось, нічого не загрозувало острозькому замку (Будинку Мурованому). Так, у рапорті архітектора Резанова департаменту уділів від 23 грудня 1882 р. підтверджувався висновок, зроблений ще у 1879 р. про те, що “замок князей Острожских представляет любопытнейший и драгоценный памятник крепостной архитектуры в нашем отечестве в XVI и XVII столетиях”. (РЦДІА.- Ф. 515.- Оп.35.- Од. зб. 2484.- Арк. 14 – зв.)

Проте минуло лише два роки і наглядач (“надзиратель”) 9-ї округи Київської удільної контори князь Волконський 5 грудня 1884 р. у складеному акті про огляд ним “старовинного замку у м.Острозі на Судовій горі” зробив категоричний висновок про необхідність знищення його повністю або принаймі до половини, а підпираючі його контрофорси, які частково “вигнили і випали”, а один навіть відійшов від стіни, повністю розібрати, як такі, що становлять небезпеку для оточення, а ремонт їх неможливий із-за нібито відсутності добрих майстрів і належного матеріалу в Острозі (Там же.- Арк. 55). Цей поспішний і непродуманий акт став імпульсом у драматичних подіях (добре, що хоча б на папері) довкола цього історичного забудування.

В наступному, 1885 р. з’являється нова “діюча особа” в ганебній метушні відносно долі острозького замку. Це був помічник архітектора Департаменту уділів, очевидно, досить довірена особа царської адміністрації, якийсь Толстой,

навіть ім'я якого нам не вдалось відшукати в тодішніх офіційних документах, які були ним складені або в яких на нього посилались. Відряджений 29 січня 1885 р. для огляду острозьких башт та “залишків від замку князів Острозьких” він 2 березня того ж року склав рапорт, де твердив у категоричній формі, що замок *“не представляє своєї архітектурою і конструкцією рівно ні малейшого пам'ятника старини* (курсив наш.- М.К.) (всей штукатурки і украшений не має, а крыша, рамы и входная галлерей приделаны в познейшее время), но в тоже время, угрожая ежеминутным разрушением, руину эту нельзя не признать весьма опасной, как для едущих и идущих мимо нея, так равно для обывателей, живущих под горою и требующей за невозможностью ремонта *немедленного сноса*» (курсив наш.- М.К.) (Там же.- Арк. 57-57 зв.).

Цей ганебний документ некомпетентного невігласа, байдужого до пам'яток старовини волинського краю, був взятий охоче «на озброєння» царськими чиновниками різних рангів і до того ж дуже високих. На підставі заключень Волконського та Толстого і, посилаючись на них протягом 1885-1886 рр., керуючий (управляющий) Київською удільною конторою Коновалов подав декілька рапортів до Петербургу, що стосувались долі острозького замку. Зокрема, у першому з них від 4 квітня 1885 р, який мав заголовок «О продаже на снос остатка от замка князей Острожских в г.Остроге», він просив дозволу на продаж «и на снос с торгов остатков от замка князей Острожских в г.Остроге на так называемой «Судовой горе» в виду опасности, которая угрожает это строение окрестным жителям от разрушения и *малого интереса представляемого этими развалинами в историческом и художественном отношениях*» (курсив наш.- М.К.) (Там же.- Арк. 57 -зв.).

При цьому той же Коновалов зазначав, що за підрахунками відомого вже Толстого виручених від продажу під знесення названої будівлі коштів буде достатньо для ремонту старовинних башт в м.Острозі. Через місяць той

же Коновалов в листі до Департаменту уділів (23 квітня 1885 р.) просив дозволу взяти для ремонту острозьких башт “кирпич из предложенного к разломке и продаже замка...”. (Там же.- Арк. 60-зв.)

На такій же позиції щодо долі цієї будівлі став і Київський губернатор генерал-ад'ютант Дрентельн, який в листі до керуючого Департаментом уділів 17 травня 1885 року, посилаючись на зазначені висновки “експертів”, зокрема будівельного відділу Волинського губернського правління (“уцелевшие остатки замка князей Острожских не представляют по своей безобразной архитектуре памятники древнего зодчества”), заявив, що з його боку “не встречается препятствий к сносу развалины замка князей Острожских”, проте застрахував себе згодою Міністерства внутрішніх справ. І знову у зверненні (27 травня 1885 р.) Міністерства імператорського двору та уділів до міністра внутрішніх справ про дозвіл знесення “развалин замка князей Острожских в Остроге” повторювалась стереотипна фраза, що замок цей нібито є “не представляющий по своей безобразной наружности памятника древнего зодчества”. (Там же.- Арк. 65-68).

Єдина установа, яка стала на захист цієї архітектурної пам'ятки нашої старовини, була Петербурзька Імператорська Археологічна Комісія. У цій справі саме до Комісії, яка була в Російській імперії єдиною авторитетною, компетентною і вірогідною установою щодо експертизи пам'яток старовини, звернулось Міністерство внутрішніх справ. Згідно існуючого тоді законодавства (“Устав строительный” 1857 р. та його продовження в 1876 р.) “суворо заборонялось руйнувати рештки старовинних замків, фортець, пам'ятників та інших будівель древності” (стаття 181), а витрати на їх ремонт та підтримання проводились за рахунок міст, на території яких була розташована дана архітектурна пам'ятка (стаття 183).

І ось перед нами виклад заключення (“отзыва”) Археологічної Комісії щодо острозького замку (січень, 1886 р.). В ньому зазначено, що тріщини у цій будівлі та

деформовані контрофорси були з давніх часів, саме вони є гарантією того, що будинок не може впасти в протилежний бік, а за останні часи не спостерігається будь-якого погіршення стану будівлі. Підкреслено, що ця будівля не складає жодної небезпеки і її легко можна відремонтувати шляхом проведення підмуровок. Висновок авторитетної наукової установи був однозначним: у зв'язку з тим, що ця будівля має великий історичний інтерес “Императорская Археологическая Комиссия, согласно с мнением Свиты Его Величества Генерал-майора фон-Валя находит крайне желательным сохранить замок князей Острожских, не допуская его до уничтожения” (Там же.- Арк. 78). Цей висновок і врятував Будинок Мурований від загибелі. Цікаво зазначити, що після цього Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору не залишалось нічого іншого, як круто змінити свою точку зору: “ввиду придаваемого Комиссиею развалинам замка князей Острожских важного исторического значения, он не встречает препятствий к сохранению означенного замка”. (Там же.- Арк. 78-зв.)

На цьому можна було б поставити крапку і задовольнитись тим, що справедливість і праве діло восторжествували. Проте все треба назвати своїми іменами. Вороги острожського замку не складали зброї. Навіть після цього Коновалов і Толстой не здавались. Той же Толстой був знову посланий до Острога для організації ремонту башт, а також Будинку Мурованого (“замку”). Це було в лютому 1886 року. Толстой доносить Коновалову: “нельзя все-таки ручаться за дальнейшую прочность замка, а потому приспособить его к какому-либо жилью по меньшей мере рискованно”. (Там же.- Арк. 90). Що стосується Коновалова, то, як видно з його послання від 4 березня 1886 року, до свого петербурзького “начальства”, він не тільки продовжував вперто підтримувати свого клеврета Толстого (“о нецелесообразности этого ремонта (замку – М.К.), так как здание должно разрушиться и опасность будет существовать и после ремонта”), але довів до закономірного абсурду свою аргументацію про збереження

цієї споруди: “...Здание замка, заслоняя собой вновь строящийся собор, своим безобразным видом в значительной степени портит грандиозную картину этого собора для окрестных местностей”. (Там же.- Од. зб.- 3308.- Арк. 8). Тут, як кажуть коментарі зайві.

Незважаючи на таку масовану протидію з боку місцевої адміністрації, Будинок Мурований в Острозі уцілів і зберігся до нищих днів завдяки втручанням петербурзьких вчених, шанувальників пам’яток старовини, які не допустили його руйнування.

Навпаки, шанувальники старовини вже на початку ХХ ст. вирішили використовувати Будинок Мурований, як одну із старовинних острозьких башт, для створення тут історичного музею. Як відзначалось у “Журналі 2-го зібрання Товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва київського відділення військово-історичного товариства” 23 липня 1910 р. було прийнято рішення “об устройстве в этих древних остатках построек князя Острожского... в одной из башен местного музея” (О башнях и замке князей Острожских в г. Остроге // Военно-исторический вестник.- Киев, 1910.- № 9-10.- С. 12).

2. Нереалізований проект спорудження соборної дзвіниці в середині Круглої башти.

Після спорудження Богоявленського собору волинський Преосвященний – Модест звернувся в листопаді 1892 р. до священного Синоду з проханням про передачу “в духовное ведомство как Судовой й горы в Остроге (назва ця походила від розміщеного в Будинку Мурованому-“замку” повітового суду – М.К.) до подошвы ее, так и существующей на ней древней башни для устройства в ней колокольни, согласно выработанному на сей предмет проекту...” (РЦДА.- Ф. 515.- Оп. 35.- Од. зб. 3308.- Арк. 2-2-зв.). Саме тоді виник проект про використання цієї архітектурної споруди кріпосного, оборонного комплексу середньовічного Острога для зовсім невластивих їй цілей – вміщення всередину цієї башти церкони дзвіниці острозького Богоявленського собору, щойно побудованого. Про це було прямо зазначено у цьому

ж документі з клопотанням про передачу Круглої башти церкві – “для влаштування у ній дзвіниці (“колокольни”) згідно з виробленим на цей предмет проекту”.

У цьому ж архіві, у іншому фондi нами віднайдені три наочних свідочтва щодо пристосування Круглої башти в Острозі для такої мети. Це – два креслення проектованого вигляду новотвору – поєднання старовинної башти з вбудованою всередину її дзвіниці – зі східної сторони та вид її зверху. На першому кресленні з лівого боку зверху читаємо: “На подлиннике написано: Утверждается к исполнению Санктпетербург февраля 4 дня 1892 года. Подписал Министр Внутренних Дел Статс-Секретарь Дурново”. Третій малюнок – передбачуваний вигляд такого новоутвореного комплексу: башта-дзвіниця з північної сторони. Внизу малюнка мається підпис: “Архитектор В.Николаев, 1890 года”. Таким чином, проект даного використання або скорше пристосування Нової (Круглої) башти до потреб церкви, з’явився ще у час будови (чи відбудови) Богоявленського собору. Всі ці три креслення збереглись в одній “справі” (№ 869) фонду 799, оп. 16 РЦДІА у Санкт-Петербурзі (Арк. 11, 12, 13). Їх репродукції публікуються нами у даному нарисі.

Даний проект не був реалізований на практиці. Причини цього були різні. Напевне, і важкість виконання такого проекту, і інші фактори (можливо, позиції вчених-археологів) стали на перешкоді його здійснення, і дзвіниця була згодом (в 1905 р.) споруджена на північному розі Замкової гори там, де колись була в’їзна брама в замковий “детинець”, завдяки чому неповторний шедевр – Кругла башта була збережена для майбутніх поколінь в своєму первісному вигляді.

ОСТРОГІАНА ІВАНА ФРАНКА

(Острозька та його письмові історичні пам'ятки XV-XVII ст. у творчій спадщині Великого Каменяря)

У багатогранній творчій науковій спадщині Івана Франка (1856-1916) – письменника, поета, справді енциклопедичних знань в галузі гуманітарних наук вченого знайшлося місце і для Острога, його ролі в культурному житті України XVI-XVII ст., оцінки діяльності князів Острозьких і особливо кн. Василя-Костянтина (1526-1608), когорта письменників, філософів, поетів, теологів, вчених, об'єднаних навколо Острозької Академії та їх видань, які були першими зразками так би мовити прагматичної археографії XVI - початку XVII ст. Твори І. Франка, в яких відобразились його наукові зацікавлення Острогом і феноменом духовного відродження, справжнього ренесансу української духовності у ті часи, різні аспекти та сюжети того тематичного комплексу, який пропонується назвати ОСТРОГІАНОЮ, умовно за формою можна поділити на праці монографічного характеру, наукові, науково-популярні та публіцистичні статті, джерельні публікації (наративів та документів), що складають археографічну едиційну продукцію Франка, реферати, рецензії.

Пам'ятки письма та письменства, пов'язані з Острогом, привертали пильну увагу І. Франка, що формувався як джерелознавець, з 80-х – протягом 90-х років. Насамперед – це твори видатного українського письменника-полеміста Івана Вишенського. З циклу праць Франка про Вишенського виділяються: “Сочинения Ивана Вишенского. Книжка” (1889) (Зібр. тв. в 50-ти томах, т. 27 – далі зазнач. № тому у дужках), “Іван Вишенський. Руський писатель XVI в.” (1892), “Іван Вишенский і його твори” (1895) (т. 30), “Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність” (т. 28), “Новий причинок до студій над Іваном Вишенським” (1900)

(т.32), “Иоанн Вишенский (Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности» (1911) (т.27).

Серед творів Франка є ряд таких, в назвах яких хоч і не згадується Острог або князі Острозькі, проте їх зміст дуже інформативний саме стосовно острозьких культурних і політичних діячів. В них Франко подає великий фактичний матеріал і висловлює своє бачення їх ролі та значення діяльності цих особистостей, особливо князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького. Зупинимось на декількох з цих праць Франка. Стосуються вони переважно Берестейського церковного собору і Берестейської унії 1596р.

В статті “Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку”, яка була вперше надрукована в Чернівцях в 1890 р. (Збір. тв.- К., 1985.- Т.46, Кн.І.- С. 583-588), І.Франко відмітив позиції князя В.-К.К.Острозького щодо Люблінської унії: “князь Острозький і другі князі так сильно опиралися унії Люблінській”, а потім констатував: “князі Острозькі, котрі стояли при Русі, швидко вимерли...” (С.584). Поряд з цим І.Франко значну увагу приділив ролі князя Костянтина Острозького, якого називає “славний князь” у просвіті та культурному відродженні. “Він-то,- писав Франко,- зрозумів, що без просвіти Русь не може двинутись з упадку, і православіє не може остатись перед напором латинства. І ось він великим коштом завів у своїм місті Острозі вищу школу, або, як тоді звали “академією” (курсив мій – М.К.). Це – знаменні слова: для Франка не викликало жодного сумніву, що вища школа в Острозі була першою в Україні і мала назву АКАДЕМІЯ, в чому навіть наприкінці ХХ ст. доводилось переконувати деяких київських урядовців при відновленні в Острозі цього вищого навчального закладу, який в президентському указі 1994 р. офіційно іменований “Колегіумом”.

Франко поіменно зупинився на когорті видатних діячів культури і науки, які в XVI ст. працювали в Острозі в часи князя В.-К. Костянтиновича Острозького. Як пише Франко, князь Острозький “запросив до її (Академії.- М.К.) ведення славного грецького ученого Кирила Лукаріса, що

опісля був патріархом константинопольським. Побіч цього працювали як учителі при тій школі також розумні й вчені русини Герасим Смотрицький, отець славного Мелетія Смотрицького, і галичанин Іван Княгиницький, пізніший монах Іов, основатель скиту Манявського” (С.586). ним же відзначена і роль славетної Острозької друкарні та її продукції: “Крім школи,- писав Франко,- завів князь Острозький в Острозі друкарню, в котрій видав багато дуже гарних книжок для науки народу і для оборони православія” (Там же). Серед острозьких видань він виділив книги, які публікувались за участю Герасима Смотрицького, роль котрого особливо цінував: “Крім книг церковних,- відзначив Франко,- почали русини видавати й книги в обороні своєї віри. І так Герасим Смотрицький видав в Острозі дуже гарну книжечку “Ключ царства небесного”, в обороні старого календаря, та “Клірик Острозький”, Василь Суразький видав також в Острозі дуже основно написану “книжицу” “О единой истинной вере”. Крім того, видав Острозький 1580 р. прекрасну книгу Біблію, т.е. переклад усього святого письма на мову, далеко ближчу до тої, якою говорив народ руський, ніж була мова старих книг церковних” (С.587).

В 1895 р. у томі 6-му (С.1-4) видання “Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка” у розділі “Miscellanea” (“Суміш”) в статті “Бібліографічна рідкість” Франко подав інформацію про невідому острозьку книгу “Житте Марії Єгипетськія”. Тут же він перерахував всі відомі йому 22 книги, що вийшли з острозької друкарні в 1580-1612 рр.

Острозькій Біблії Франко надавав увагу і в інших, наступних своїх працях, при чому деякі оцінки Біблії, особливо що стосувались її етимологічного рівня і адекватності оригіналу перекладу змінювались, уточнювались на основі нових текстів, що потрапляли у його розпорядження. У цьому відношенні заслуговує на увагу своїм високим професіоналізмом і важливим спостереженням наукова розвідка Франка “Причинок до студій над Острозькою біблією”, надрукована у 80-му томі ЗНТШ, кн. 6-та (С.5-18) і передрукована у 37-му томі Зібрання творів

творів І.Франка (С.388-404). На початку цієї розвідки Франко підкреслив значення видавничої діяльності в Острозі в другій половині XVI ст. “Як відомо,- писав Франко,- заходами князя Острозького видана була в 1580-1581 рр. в Острозі перша повна Біблія в перекладі на церковно-слов'янську мову. До того не мав православний слов'янський світ повного перекладу біблій. Щоправда, ще в добу Кирила і Мефодія були перекладені поодинокі біблійні книги”(Т.37.- С.388). Значну увагу Франко приділив т.зв. Геннадіївській біблійі, рукописного кодексу, створеного у 1499 р. за розпорядженням новгородського єпископа Геннадія. Не випадково Франко зупинився саме на Геннадіївському кодексі, бо саме він у значній мірі ліг в основу Острозької Біблійі, у передмові до якої зазначений факт отримання цієї рукописної книги на прохання К.К.Острозького від Івана Васильовича, російського царя, за посередництва писаря Великого князівства Литовського і дипломата Михайла Гарабурди.

Як відзначив Франко, Геннадій, незважаючи на всі свої старання, не міг віднайти всіх перекладів, і деякі книги, серед яких три книги Ездри, “прийшлося перекладати з латинської Вульгати”, а не з грецьких текстів, що призвело до істотних хиб перекладу, в результаті чого текст передавався неадекватно і окремі місця-незрозумілі. Особливо це стосується третьої книги Ездри. Франко здійснив звірку тексту з рукописом на церковно-слов'янській мові XIV ст., отриманого Франком від доктора Олександра Сушко. Франко, на підставі копітного аналізу, співставлення текстів цього рукопису, Острозької і Геннадіївської біблій, прийшов до важливого висновку: “...весь переклад третьої книги Ездри в Острозькій Біблійі нижче всякої критики і зовсім неможливий до читання, бо в дуже багатьох місцях не дає ніякого смислу, перекладений механічно, слово за словом передавав оригінал, дуже часто не розуміючи його значення або даючи хибне значення навіть поодиноким словам”(С.337).

Узагальнюючи свої спостереження Франко писав: "...З цього розбору можна побачити, що на переклад сеї книги зложилися дві недотепності: недотепний латинський переклад грецького тексту і недотепний переклад латинського тексту на церковну мову, доконаний механічно, а часто і зовсім недоречно в Новгороді і не поправлений в Острозі навіть настільки, наскільки се було можливо при самім порівнянні грецького тексту з латинським" (С.401). Саме у цій статті Франко повстає перед нами як дослідник-текстолог і археограф, демонструючи методику аналізу біблійних текстів і свою вільність від історіографічних стереотипів і традицій некритичного ставлення до стародруків.

Доводиться, на жаль, констатувати відсутність засвоєння та використання цих франківських спостережень в наступній історіографії: навіть у такому високопрофесійному виданні про Острозьку Біблію як цикл статей визначних істориків Росії, України, Білорусії, Литви як "Федоровские чтения. 1981" (М., 1985), не має жодного посилання на це важливе дослідження Франка, присвячене Острозькій Біблії.

Про постійну увагу Франка до Острозької Біблії та еволюцію його оцінок щодо неї свідчить його праця під назвою "Сучасні досліди над Святим Письмом", опублікована в "Літературно-Науковому Віснику" в 1908 р. Відзначивши біблійні тексти на близькій народній мові у виданні Г.Скорини (1519 р.) та у славнозвісному Пересопницькому Євангелії 1556-1561 рр., стосовно ж Острозької Біблії Франко зазначив, що "більш консервативне становище в тім біблійнім русі XVI в. зайняв Костянтин Острозький, що видав вправді повну "Біблію" (1580-1581 рр.), але мертвою церковно-слов'янською мовою" (Збір тв.-Т.38.-С.405). Такий погляд Франка відрізнявся від його попередніх оцінок значення Острозької "Біблії".

Привертали увагу Франка і документальні пам'ятки з історії Острога, Острожчини і князів Острозьких. У цьому відношенні Франко вніс свій особистий внесок у розширення

документальної джерельної бази ОСТРОЇНИ, видавши 1912 р. в додатку до часопису “Учитель” (потім ще була публікація окремим відбитком) шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького (помер в Острозі 19.VIII 1539 р.) Вони вміщені у виданому в 1989 р. 39-ому томі зібрання творів І.Франка (С. 144-160). Ця стаття була не випадковою у творчій діяльності І.Франка, що особливо заінтересувався особою кн. Гальшки Острозької. Як сам він писав, що влітку 1911 р. він зайнявся “перекладом німецької монографії вроцлавського професора Каро п[ід] з[аголовком] “Беата й Гальшка” і “при тій нагоді познайомився трохи ближче з публікаціями, що доторкаються історії дому Острозьких”. Привернуло його увагу таке документальне видання, як “Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie”, wydane przez Bronisława Gorczaka... t. IV, 1535-1547, we Lwowie, 1890” (Там же.- Т. 39.- С. 146), що і лягло в основу цієї статті І. Франка.

Звернення І.Франка до цієї публікації не було випадковим. Він так сформулював свою мету: “...Аби зробити приступною нашій ширшій громаді пам’ятку життя та діяльності одного з членів значного руського роду Острозьких...”, бо у таких матеріалах “міститься індивідуальне, особисте або загальнолюдське та цінне навіть з літературного погляду ... помалу робиться духовною власністю ширшого загалу в відповіднім обробленні. Адже ж маємо в тих документах,- за визначенням Франка,- поперед усього пам’ятки нашої народної мови, куди часто з надзвичайно цікавими та важними подробицями...” (Там же.- С. 144). В них розповідається про “події з буденного, родинного та громадського життя...” (Там же)

Найбільш цікавим і інформативним є 6-й документ - заповіт князя Іллі від 16.VIII 1539 р. З нього довідуємось, що писав його перед народженням своєї дитини, не знаючи хто то буде: “... женѣ моеї, княжнѣ Бияте (Костелецькій.- М.К.), по моєм животє породити сына або дѣвку (Там же.- С. 157) тогда то оповѣдаю и обѣваю, иж то єсть властный плод мой» (Там же) і «с тым дитятем моим маєт седѣти на всих

имѣньяхъ моихъ, тыхъ которыхъ я маю мѣти по половицы з братом моимъ меншимъ, княземъ Василемъ, отчизныхъ й выслужоныхъ и купленыхъ от отца нашего, и тежъ тыхъ имѣней материстыхъ...” (Там же). При цьому Франко підкреслив свою заінтересованість долею Гальшки, дочки Ілли, яку йому так і не довелось побачити. Франко писав: “так як уйшла уваги проф. М. Грушевського ціла глибока трагічна історія Гальшки Острозької, про яку він ледве кількома словами згадав у потці (тобто, примітці.- М.К.) про князів Острозьких у своїй “Історії України-Русі”, т. VI, с. 631”. (Там же.- С. 144) Тут же Франко відзначив, що “Рід князів Острозьких відіграв дуже важливу роль в історії Південної Русі та історії Польщі XV-XVI в.” (Там же.- С. 145), відзначивши особливе значення Василя-Костянтина Острозького, “що був одним із головних двигачів національного життя... в другій половині XVI в., оснував, між іншим, *руську академію* (курсив мій- М.К.) та друкарню в Острозі...” (Там же).

У даній статті є ще одна дуже важлива вказівка про те, що дана публікація знаменувала лише початок документальних видань Франка про князів Острозьких, які, як нам відомо, він вже не встиг реалізувати: “Сею публікацією бажаю розпочати ряд подібних видань т.зв. актового архівного матеріалу, приспособленого для розуміння і зацікавлення ширшої громади” (Там же.- С. 144).

Цією публікацією Франко зробив особистий внесок в острозьку археографію та популяризацію джерельної бази про князів Острозьких та Остріг, що теж ще досі належним чином не оцінено в історіографії.

І. Франко виявив зацікавленість взагалі корпусом неопублікованих джерел з історії Острога і Острожчини. Свідченням цього є його дуже змістовна і кваліфікована рецензія (1899 р.) на виданий у Петербурзі в 1897 р. каталог “Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов 1470-1700 “, т. I. Саме Франко звернув увагу на необхідність публікації (що і до цього часу не реалізовано) цінного документу з історії Острога і острозьких князівських володінь - знаменитого акту 1603 р., про який

нами через багато років після Франка була опублікована попередня стаття (“Акт 1603 года раздела владаний князей Острожских как исторический источник “ //Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч.тр.-Днепропетровск, 1975.-Вып.2.-С.113-137) і якому присвячений окремий нарис в даній книзі.

Про цю важливу документальну пам'ятку Франко так писав у своїй рецензії: “Варто звернути увагу на ч.262 - детальний опис (без початку) маестностей князів Острозьких, зладжений 1603 р. Про ці маестности є монографійка А.Ролле, але в ній сей опис не використаний. З огляду на важну роль, яку відіграв кн.Острозький в нашій історії кінця XVI і початку XVII в., сей документ має свою важність”(Зібр.тв.-Т.47.-С. 161).

У цьому ж каталозі привернули увагу Франка свідоцтва про М.Смотрицького - 4 документи, при чому в одному з них він названий Максимом Герасимовичем (Ч.458) та З.Копистенського, автора славнозвісної “Палінодії” - 5 документів, з яких особливо важливий ч.546 з зазначенням часу його кончини – у другій половині 1627 р. (Там же).

Є у Франка також розвідка про знаменитий твір П.Житецького “Острозька трагедія” (1636 р.), опублікований в ЗНТШ у Львові в 1903 р. (Т.51.-С.1-24). Перед його публікацією Франко виголосив в 1902 р. реферат про цей твір на засіданні філологічної секції НТШ.

Даний огляд ОСТРОГІАНИ І.Франка не може претендувати на вичерпність. Нашим завданням було засигналізувати про ці праці, привернути до них увагу сучасних істориків та краєзнавців і відмітити внесок Франка до острозької історіографії.

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА З ІСТОРІЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ОСТРОЗІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Далеко за межами нашої країни, по усій Європі в XVI-початку XVII ст. була славнозвісною Острозька Академія, визначний осередок освіти й культури. Слід підкреслити, що це був перший на Україні і взагалі у Східній Європі такого типу учбовий заклад. Крім навчання острозький культурно-освітній центр виконував й наукові функції, об'єднуючи як місцевих вчених, видатних українських полемістів, філософів, теологів, гуманітаріїв, так і іноземних, особливо з країн Балканського півострову, які допомагали українцям у відстоюванні народності, самобутності та віри своїх предків проти окатоличення та ополячення. Не випадково з Острога тоді вийшло ряд визначних громадських та культурних діячів, зокрема гетьман запорозького козацтва Петро-Конашевич Сагайдачний. Ще однією особливістю і важливим фактором у діяльності острозького культурно-освітнього центру було поєднання шкільництва з поширенням писемності завдяки острозькій друкарні, заснованій за участю друкаря Івана Федорова (Федоровича). Книжкова продукція острозької друкарні наприкінці 70-х рр. XVI-на початку XVII ст. відіграла значну роль у поширенні писемності. Необхідно також зазначити, що діяльність Академії та друкарні відбувалась у значній мірі завдяки сприянню визначного державного і громадського діяча України князя Василя Костянтина Костянтиновича Острозького.

Таким був початковий і славетний період в історії освіти в Острозі. Відомо також, що згодом в кінці XVI - на початку XVII ст. в Острозі при парафіяльному костелі була латинська школа, а в 1624 р. був заснований фанатичною католицькою Анною-Алоїзою, внучкою К.К.Острозького єзуїтський

колегіум. Є відомості, що при острозькій синагозі була в XVII ст. єврейська школа, де викладали видатні вчені, знавці східних мов, івриту, зокрема, славетний Маршує (Самуїл Едельс).

Проте про освіту та шкільництво в Острозі в наступні століття (XVIII - початку XX ст.) в наших знаннях залишається ще чимало "білих плям".

Між тим в XIX ст., незважаючи на реакційну політику царизму у галузі народної освіти і всупереч їй місцевим діячам вдалось добитись відкриття окремих, хоч і нечисленних і станом обмежених навчальних закладів в Острозі, а потім і в Острожчині (Острозькому повіті). Наприкінці XX ст. сповнюється 165 років від часу заснування в Острозі повітового училища, урочистий акт відкриття якого, за повідомленням куратора ("попечителя") Київської учбової округи міністрові народної освіти 30 вересня 1835 р., відбувся 28 вересня того ж року, хоч заняття в ньому фактично розпочались ще раніше 15 серпня (РДІА.- Ф.733. Министерство Народного Просвещения.- Оп.69.- Спр.249.- Арк.3).

Значення виникнення цього навчального закладу важко переоцінити: це училище стало основою для розвитку на його базі установ середньої освіти в Острозі. Так, у 1868 р. воно було перетворене у прогімназію, котра, у свою чергу, наприкінці XIX ст. була реорганізована у гімназію, що стала важливим освітнім осередком краю. Цей учбовий заклад заслуговує ще спеціальної дослідницької розвідки. Проте треба зазначити, що у гімназії навчались виключно хлопці і до того переважно із заможних родин. Тому проблема середньої освіти в нашому краї не могла бути вирішеною лише тільки завдяки функціонуванню цієї гімназії.

Що стосується жіночої освіти, то незважаючи на її обмеженість, і тут Острог випередив інші міста Волинської губернії. У 1866 р. за ініціативою та підтримкою визначної громадської та освітньої діячки графині Антоніни Дмитрівни Блудової (померла у 1891 р.) було засноване в Острозі жіноче училище, яке у 1901 р. було перетворене у

гімназію. Проте з самого початку це був замкнутий навчальний заклад, розрахований переважно на освіту дочок священників, вчителів, почасти дворян, але виключно православного віросповідання. Учебний процес мав гуманітарне та гуманістичне спрямування з позицій концепції офіційної народності, християнської моралі та доброчесності. Кількість місць у цьому закладі була досить обмеженою, не всі дівчата навіть православного віросповідання мали змогу потрапити на навчання до нього, тим більше представниці інших релігій взагалі не могли навіть й мріяти вступити до нього.

Тому острозька громадськість на початку ХХ ст. домагалась створення в Острозі приватних жіночих середніх закладів. Про один з них - приватну гімназію Марії Григорівни Рекало та намагання широкого кола громадян Острога перетворити її у державну хотілось би розповісти моїм землякам.

Як я вийшов на цю тематику? У другій половині січня - на початку лютого 1990 року під час проведення архівної практики зі студентами ІІІ курсу історичного факультету Дніпропетровського університету у Ленінграді (тепер Петербурзі) в Російському Державному Історичному Архіві детально ознайомився з інформаційно-довідковими матеріалами з історії рідного мені Острога ХІХ - початку ХХ ст. Серед великої кількості справ мою увагу привернула зокрема одна, у назві якої я виявив дуже знайоме для мене прізвище – Рекало: “Об открытии в г.Остроге Волынской губернии городской правительственной женской гимназии путём преобразования в таковую частного женского учебного заведения первого разряда М.Г.РЕКАЛО”. Це - справа Департаменту народної освіти Міністерства народної освіти за 1909-1910 рр. Справа нараховує 30 аркушів і складається з комплексу дуже цікавих оригінальних документів, складених острозькою громадою, й представниками органів “народної освіти”, а також вирізками з тогочасної преси, листуванням (зокрема анонімного листа) тощо (РДІА.-Ф.733.-Оп.167.-Спр.616).

Для острожан прізвище РЕКАЛО асоціюється з невтомною освітянською діяльністю ряду осіб у нашому краї. Хто не знав в Острозі і районі прекрасного педагога, справді народного вчителя, ветерана Великої Вітчизняної війни Михайла Михайловича Рекала (1904-1983), вчителя англійської мови, людини високих моральних якостей й прогресивних політичних поглядів? Коли я звернувся до його вдови теж вчительки з солідним педагогічним стажем, його друга й соратника на освітянській ниві Тамари Олександрівни Рекало (1908-1994) з проханням розповісти про сім'ю її чоловіка, бажаючи більше дізнатись про засновницю острозької приватної гімназії - М.Г.Рекало, про яку так лаконічно і сухо значилось у цих архівних документах, зокрема подавались лишень її ініціали М.Г. і що вона вдова вчителя острозької гімназії, то з листа дружини Михайла Михайловича довідався дуже важливі деталі, за що їй вельми вдячний.

Засновниця приватного жіночого навчального закладу в Острозі була Марія Григорівна Рекало, родом із міста Прилуки, Полтавської губернії. Дівоче її прізвище було Кисла, дочка купця, народилася в 1873 р. Закінчила сім класів Прилуцької жіночої імназії і 8-й додатковий клас, що давав підстави для її викладацької роботи в школі. Її чоловік звався Михайло Федорович. У моєму розпорядженні є унікальний фотодокумент з поясненнями: випускна фотокартка з зображенням острозьких гімназистів та їх вчителів 1891 року, серед яких зазначений і Михайло Федорович Рекало (1861-1908); викладач математики та фізики. У вчителів Рекало було четверо дітей - три хлопчики - Сергій (1897 р.н.), Федір(1898 р.н.) і Михайло і дівчинка - Ліда (1895 р.н.). І Ліда і Михайло все своє життя віддали педагогічній роботі в Острозі. Ми так рідко пишемо про учительські сімейні династії, а в даному випадку перед нами взагалі унікальний випадок, коли естафета продовжувалась майже сто років. Але, головне, читача може зацікавити історія з функціонуванням та боротьбою острозької громадськості в умовах царату за середню жіночу

освіту в Острозі напередодні Першої світової війни. Отже звернемось до цих надзвичайно красномовних документів, на які нам вдалось натрапити.

Будинок в Острозі, де була розташована гімназія М.Г. Рекало, належав тоді відомому острозькому власнику Маршаду, і тому в народі його називали “Дом Маршада”. Цей двоповерховий будинок (тепер державний) розміщений по Проспекту Незалежності, 2 (колишня вулиця Дубенська).

Перший і надзвичайно цікавий з цього комплексу документів датований 30 квітня 1909 роком - лист міністру освіти групи із вісьмох “Уповноважених спрощеного управління міста Острога Волинської губернії” про необхідність перетворення існуючого в Острозі приватного жіночого училища М.Г.Рекало у державну гімназію. Його підписали “будинковласники”: Микола Кондрат’єв, В’ячеслав Пашкевич, лікар Михайло Воблий, Давид Хамратович, Павло Замощик, Василь Веселовський, Михайло Калиновський, Єфграф Хамратович. Більшість з них – це - помітні і визначні острозькі громадяни, багатьох з яких старше покоління острозьких старожилів напевне ще пам’ятає. Цей лист - досить повчальний історичний документ, надзвичайно інформативний, є свідченням уболівання свідомих острожан за поширення освіти, особливо середньої в умовах царату, який всілякими засобами штучно стримував процес поширення та зростання освіченості, середньої освіти зокрема на Волині.

В листі читаємо: «Мешканці м.Острога вже багато років заклопотані заснуванням у своєму місті міської урядової жіночої гімназії. Проте внаслідок різних несприятливих умов... це бажання до цього часу ще не здійснилось. В 1906 р. дружина покійного викладача місцевої чоловічої гімназії статського радника Рекало, М.Г. Рекало відкрила у нас приватне жіноче училище 1-го розряду. Під досвідченим керівництвом пані Рекало її училище скоро зайняло видатне становище за солідною постановкою учбово-виховної справи... Коли пані Рекало довідалась про бажання міста мати свою міську гімназію, вона запропонувала безкоштовно

передати місту своє училище і зробила з приводу цього заяву Міському Спрощеному Управлінню (в оригіналі – “Городському Упрощенному Управленію”). Місту було у вищому ступені важливо отримати вже готове училище, на повному ходу, з повним шкільним обладнанням, посібниками і, головне, із міцною і відмінно поставленою навчально-виховною справою. Не можна не згадати, що це училище користувалося великою симпатією міського *християнського населення*» (курсив мій.- М.К). (Там же.- Арк. 1; переклад на укр. мову автора даних нарисів)

Відзначається, що ця справа вже давно назріла. В доповідній записці міністрові в.о. міського старости Миколи Ігнатовича (19.XI 1909 р.) наводилась ще ціла низка аргументів щодо потреб заснування державної жіночої гімназії в місті, зокрема: “Значна більшість інтелігентних мешканців міста Острога і його околиць відчуває крайні часто нездоланні труднощі у своїх турботах - дати пристойне і ґрунтовне виховання своїм дочкам. Виховуючи синів у місцевій Острозькій гімназії, батьки змушені розділяти сім’ю, бо за відсутністю тут жіночої школи їм доводиться віддавати дочок своїх в інші віддалені міста, що пов’язане і зі значними витратами і з дуже великими моральними тривогами і випробуваннями, які, нерідко змушують бідних батьків відмовлятися від завітної мрії виховувати дочок в учбовому закладі.” (Там же.- Арк. 12)

Далі в цьому ж листі представників острозької громадськості зазначалось: “В існуючому у м. Острозі жіночому училищі графа Блудова приймаються вихованки виключно тільки православного і переважно із духовного звання”. (Там же)

До речі, з офіційної довідки куратора Київської учбової округи (вона у цьому ж комплексі документів) виявилось, що у 1906/7 навчальному році у цю жіночу гімназію було відмовлено у прийнятті 14 особам, у 1907/8 - 9, а у 1908/9 р. - 40. (Там же.- Арк. 25)

В листі вісьмох острозьких громадян до міністра мається свідчення про час заснування приватного жіночого училища

в Острозі М.Г.Рекало - 1906 рік. Автори листа писали: “Під досвідченим керівництвом пані Рекало її училище швидко зайняло видатне становище за солідною постановкою учбово-виховної справи, про що свідчать сприятливі відгуки ряду ревізій з боку начальства”. Що це було так, є документальні і офіційні висновки перевіряючих. Згідно акту ревізії цього училища у листопаді 1907 р., у порівнянні з минулим рівень навчально-виховної роботи і якість її підвищились (РДІА.-Ф.733.-Оп.201.-Спр.114.- Арк. 13)

В листі в.о. міського старости М.І.Ігнатовича зазначалось, що “зібрання острозьких міських уповноважених у цілому ряді своїх журнальних постанов, починаючи з 1906 року, неодноразово висловлювали думку, що відкриття у м.Острозі жіночої гімназії, є нагальною і невідкладною необхідністю; такий погляд був підтверджений постановою з’їзду панів директорів гімназій й народних училищ”, що відбувся у 1909 році при Київській учбовій окрузі. Виявляється, що такий високий і авторитетний орган, як цей з’їзд освітян, тоді визнав за необхідне “відкрити в м.Острозі урядову жіночу гімназію, перетворивши з цією метою приватне жіноче училище першого розряду пані Рекало”. Про це рішення було повідомлено 1 травня цього ж року Міське управління, а пізніше також інспектора народних училищ. З документів, які надходили від представників острозького громадянства, можна зробити висновок, що М.Г.Рекало була людиною передових поглядів, справжнім педагогом і прогресивною діячкою в галузі народної освіти, невтомно намагалась поширити сферу навчання і придбання середньої освіти жінками незалежно від їх національності і станового походження. Це забезпечило їй підтримку з боку широкого кола острожан, людей різних національностей: українців, росіян, поляків, євреїв тощо. Всі вони обіцяли надати всіляку підтримку через своїх представників новостворюваній державній жіночій гімназії. Із свого боку М.Г.Рекало виступила з ініціативою безкоштовно передати місту своє училище, включаючи все обладнання, шкільний інвентар, навчальні посібники, прилади, загальна вартість

яких визначалась приблизно у 5 тисяч рублів (РДІА.-Ф.733.-Оп.167.-Спр.616.- Арк. 12-зв.)

Здавалося б, ця ініціатива громадськості і освітян повинна була б викликати, принаймні якщо не підтримку, то хоча б позитивне вирішення з боку властей. Проте цього не сталося, що є ще одним наочним свідченням характеру та антинародної спрямованості апарату дореволюційної адміністративно-бюрократичної системи.

Це треба знати нам, сучасникам, щоб не спрощувати історію, не впадати в ейфорію за минулим, що тепер іноді трапляється серед деякої частини істориків і публіцистів.

Незважаючи на численні звернення до міністерства народної освіти у Петербург з боку острожан, колективні та індивідуальні (наприклад, дуже авторитетного в Острозі лікаря М.В.Воблого), надання туди телеграм, розпочалась безконечна тяганина, ставились все нові і нові бар'єри (про місце перебування школи, контингент учнів тощо). Між тим почалась кампанія проти Рекало, що свідчило про її прогресивні погляди, які були не до прийняття реакціонерами та великодержавними чорносотенцями. В справі, яку ми вивчали у РДІА у Санкт-Петербурзі, є анонімний лист, що поступив 9 березня 1910 р. до вищих органів "народної освіти". У цьому справжньому доносі (інакше його й не можна кваліфікувати) з самого початку говориться:

"Училище Рекало було, є і буде пані Рекало. Вона сама перша революціонерка, вона провадить дітей до розпусти (тобто, прогресивного світогляду, - *М.К.*), вона не вчить дітей, а псує", перетворення її училища у гімназію "ні в якому випадку не дозволити... спасіть багатьох людей від революції... не давайте права пані Рекало на жіночу гімназію" (РДІА.-Ф.733.-Оп.167.-Спр.616.-Арк.17-17.-зв). Тут же у це досє була вкладена вирізка з чорносотенної шовіністичної газети "Русская земля" від 15 лютого 1910 р., де в людоненависницьких і обурливих висловлюваннях щодо острозьких жителів – євреїв та росіян охаювалась наполеглива діяльність громадськості на підтримку перетворення приватного училища у державну гімназію.

Був ще один фактор, що гальмував позитивне вирішення цієї справи. Приблизно в той же час в Острозі функціонувала ще одна жіноча школа, заснована дружиною новопризначеним острозьким міським старостою І.П.Янкевичем -Олександрою Іванівною. Староста все робив, щоб сприяти своїй дружині аж до перетворення її школи в гімназію, перешкоджав вирішувати питання щодо училища Рекало. Проте у зв'язку з низьким рівнем навчального процесу і викритими дуже серйозними недоліками у роботі цього училища в 1909 рішенням кураторії Київської учбової округи воно припинило своє існування (РДІА.-Ф.733.-Оп.196.-Спр.144; оп. 166.-Спр.1169).

Після тривалої тяганини остаточне рішення щодо клопотань острожан прийняла 9 червня 1910 року "опікунська рада" ("попечительный совет") Київської учбової округи, яка стверджувала, що клопотання острожан "не підлягає задоволенню" ("не подлежащим удовлетворению"). Так, за 7 років до бурхливих революційних подій 1917 р., які змели з політичної арени царизм з його бюрократичним апаратом і станом політикою, чорносотенною ідеологією, острожанам не вдалось домогтись поширення середньої жіночої освіти, бо приватні шляхи не могли досягти широкого розгортання освітянської діяльності. Царська імперія не бажала давати необхідних засобів із своїх скарбниць, хоч би мізерних, на розширення мережі жіночих закладів середньої освіти, виражаючи тим і своє негативне ставлення до широких верств жінок, нехтуючи їх освітою. Хоч острозькій громаді, в якій співжили і спільно трудилися представники різних національностей, не вдалось домогтись відкриття у місті державної жіночої гімназії, вони продемонстрували, що у справі розвитку установ освіти, зокрема середньої для місцевої жіночої молоді різних віросповідань та національностей, вони були однодумцями.

Надзвичайно цікава і достоменна доля М.Г. Рекало в освіті острожан вже після революції 1917 р. і повалення російського царату. Про це свідчить її особова справа, що

зберігається у відділі фондів Острозького державного історико-культурного заповідника. В ній є унікальний і аутентичний документ під № 3785 з грифом «Українська Народна Республіка. Народне міністерство з прав освітних», датований 4 квітня 1918 р. В ньому читаємо: «Комісаріат по справах Київської шкільної округи повідомляє, що наказом Міністерства Народної освіти від 26 березня ц.р. М.Г. Рекало затверджено на посаді Начальниці Острозької Міської жіноч. гімназії з 1 вересня 1918 р.». Отже, нова українська державна влада виявила довіру і визнання справжній острозькій освітянці.

Розглянені документи є важливими й повчальними свідченнями про життя та турботи, прагнення та ідеали наших земляків у першому десятиріччі того століття, яке тепер на наших очах закінчується. Гадаємо, що нам треба знати і ці сторінки нашої місцевої історії. Люди, які все своє життя віддали народній освіті, вчителі-освітяни заслуговують вдячної пам'яті своїх нащадків.

СТАНІСЛАВ КАРДАШЕВИЧ І ЙОСИФ НОВИЦЬКИЙ - СЛАВЕТНІ ОСТРОЗЬКІ КРАЄЗНАВЦІ

Багатогранна й насичена визначними і доленосними подіями не лише для України, але і для суміжних країн історія Острога й Острозького краю постійно привертала увагу політиків, істориків, хроністів. Принаймі з першої половини XVIII ст. в Острозі зароджуються історико-краєзнавчі дослідження, публікуються праці, присвячені князям Острозьким (І.Стебельський). Протягом XIX-XX ст. історію Острога і краю вивчала ціла плеяда місцевих вчених краєзнавців, істориків, знавців письмових, речових, етнографічних джерел. До них належать Яким Перлштейн, Михайло Тучемський (1872-1945), Григорій Равчук (1896-1986), Олексій Фрідріх (1921-1976), Прокіп Соколянський (1919-1976), Петро Андрухов (1924-1996) та інші. Особливо вагомий внесок в розробку острозької історіографії зробили два найвидатніші острозькі історики – Станіслав Кардашевич (1826-1887) і Йосиф Новицький (1878-1964).

В минулому на сторінках острозької районної газети, мабуть, вперше в історіографії, був опублікований дуже змістовний й достовірний нарис (Я.В. Бондарчук, її дівоче прізвище - Халецька) про життя та творчий шлях Й.В.Новицького. Нинішня ж публікація стане імпульсом для подальших студій в галузі острозького краєзнавства. В моєму розпорядженні є інші цікаві факти про різні аспекти науково-краєзнавчої діяльності цього невтомного дослідника історії рідного краю та дозволяють виявити певні дуже істотні риси його як людини і вченого.

В цій статті хочу познайомити моїх земляків з дуже знаменним епізодом напередодні другої світової війни, що свідчить не лише про шанобливе ставлення Й.Новицького до свого попередника Ст. Кардашевича, але реальні дії для

збереження пам'яті про нього. Йосиф Владиславович (а саме так його називали всі в Острозі і він до цього зник, а не «Юзеф Владиславович», як він названий автором статті в острозькій газеті Я.Бондарчук) в розмовах зі мною з великою повагою, навіть піетитом висловлювався про Кардашевича і вважав його авторитетним знавцем джерел. А одного разу він згадував, що в дитячі роки побачив цього видатного острозького дослідника і образ його зберігся в його пам'яті на все життя. Гадаємо, що монументальний, виданий посмертно твір Кардашевича «Dzieje dawniejsze miasta Ostroga Materyaly do historyi Wołynia./ Z przedmowa Aleksandra Jabłonowskiego oraz yciorysem autora przez Henryka Mościckiego».- Warszawa; Kraków, 1913.- 292 s. польською мовою, тобто “Старовинна історія міста Острога” (1913), мав певний вплив і на Й.Новицького. На жаль, не збереглося ні фото, ні мальованого портрета Кардашевича, а щодо його надгробового пам'ятника, його наявності у реставрованому вигляді ми завдячуємо Й. Новицькому, хоч потім наші сучасники-острожани не подбали як слід про нього.

Про те, як Й.Новицький розшукав місце захоронення Кардашевича, він розповів в другому (лютневому) номері щомісячного журналу «Ziemia Wołyńska. Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym» органі краєзнавчого товариства за 1939 рік (виходив у Луцьку). Стаття має назву “Віднайдення гробу історика Станіслава Кардашевича в Острозі”. Під статтею підпис – “Józef Nowicki (Ostróg)” - польською мовою.

Автор зазначив, що ще перед війною (мається на увазі перша світова) мав намір опрацювати некрополь міста Острога шляхом дослідження острозьких цвинтарів. До речі, мені відомо як скрупульозно й методично цю роботу проводив Й. Новицький, хоч ці матеріали, на жаль, не вдалось довести до систематизації та збереження, а тепер більшість з оригіналів цих пам'яток назавжди втрачена, завдяки варварському зруйнуванню вже у післявоєнні роки польських та єврейського цвинтарів в Острозі. Й.В.

Новицький відзначив, що польське католицьке кладовище він досліджував після революції, але новий сторож на кладовищі не міг йому надати необхідну інформацію. Дослідник відшукував найстарші надгробки, щоб встановити дату заснування цього цвинтаря. Мох усував за допомогою дротяної щітки. Йому вдалось відшукати декілька поховань офіцерів-повстанців 1830 року, поховання князів Яблоновських (вони довгий час володіли Острогом і Острожчиною), Подгородецьких та інших.

В процесі таких пошуків найбільше і принципове значення для Й. Новицького мало виявлення місця поховання свого попередника в галузі острозької історіографії та краєзнавства Ст. Кардашевича. Цей пошук він провадив у різних напрямках та багатогранно. Складність цього, зокрема, полягала в тому, що будинок, в якому проживав Кардашевич, згорів під час пожежі 4 червня 1889 року (він був розташований на сучасній вулиці князів Острозьких - до недавнього часу 1-го травня), а старенька жінка на прізвище Лукич, яка проживала у цьому ж будинку (її відшукав Й. В. Новицький) і пам'ятала похорони Кардашевича, була дуже немічною і не могла прийти на цвинтар, щоб ідентифікувати місце поховання історика. Це вдалось старому майстру-єврею, також похилого віку, який робив підмурівок пам'ятнику Кардашевичу. Так, завдяки наполегливості та цілеспрямованій діяльності, Й. В. Новицького вдалось визначити, де був похований визначний історик Острога, який, до речі, за свого життя так і не побачив у друкованому вигляді своєї монографії з історії Острога.

У цій же статті Й. В. Новицький розповів у загальних рисах, як виглядав Кардашевич: «Пам'ятаю його постать: високий, темний блондин без бороди, дещо похилений, задумливий, спокійний». Виявилось, що залишилась ще тоді внучка історика, яка працювала у Здолбунівському старостві і володіла нерухомою спадщиною після свого дідуся. Проте, мабуть, її не турбувала його могила, яка була у зовсім занедбаному стані, недоглянена и забута. Знаменно, що

доля так розпорядилась, що місце поховання історика віднайшла зовсім чужа людина, але представник нової, наступної генерації острозьких істориків й краєзнавців, чоловік благородної душі, справжній вчений.

Коли місце поховання Кардашевича вдалось Й.В.Новицькому відшукати, краєзнавча громадськість подбала про увічнення пам'яті історика. У 1938 році на віднайденому пам'ятнику відділ Польського краєзнавчого товариства вмістив такий надпис польською мовою, який подаємо в перекладі на українську мову: «Станіслав Кардашевич, секретар повітового суду в Острозі 1844-1869, історик м. Острога Нар. в Білгородці 8 травня 1826 р. Пом. в Острозі 6 жовтня 1887 р.». Внизу підпис: «Відд. П.Т.К. в Острозі». В даній публікації у часописі “Ziemia Wołyńska” помилково вказана дата 1821, замість 1826.

Цей пам'ятник був з піщаника, складався з двох накладених один на другий нерівної величини постаментів, увінчених кам'яним хрестом. На думку Й.В.Новицького, надгробовий пам'ятник Кардашевичу належить до зразків солідного тогочасного ґраменярства і характерний високим мистецьким рівнем та технічним виконанням.

Простояв пам'ятник на католицькому кладовищі понад 20 років, переніс часи військових лихоліть. Проте, на початку 60-х років місцевому начальству забажалось побудувати тут стадіон, і це старовинне кладовище було повністю знищене. Всі надгробні пам'ятники, які мали неабияку мистецьку цінність, зокрема, усипальниця кн. Яблоновських, були поруйновані. Лише рештки пам'ятника Кардашевичу були привезені до місцевого краєзнавчого музею і до цього часу залишаються під відкритим небом, напис майже повністю вже затерся.

Наша розповідь свідчить про благородне намагання видатного острозького дослідника Й.В.Новицького зберегти пам'ять про свого визначного попередника. Фотографія пам'ятника Кардашевича, яка тут публікується, зроблена на території католицького цвинтаря в Острозі у 1953 році ще до його повного зруйнування.

На закінчення хочу зазначити свою повну солідарність з пропозицією острозького краєзнавчого товариства «Спадщина» в особі Петра Андрухова про увіковічнення в назвах вулиць міста Острога прізвищ видатних острозьких істориків Станіслава Кардашевича і Йосифа Новицького, які так багато зробили для розвитку острозької культури й науки, популяризації знань з історії рідного краю; і тепер вулиця, на якій розташований наш власний будинок, де пройшло дитинство автора цих нарисів і тепер він проживає, носить ім'я С.Кардашевича.

ОСТРОГІАНА І ВОЛИНІАНА ОСТРОЗЬКОГО ВЧЕНОГО ЙОСИФА НОВИЦЬКОГО

(публікації в часописі *“Воскресное чтение”* 1928-1933 рр.)

Подальше розширення джерельної бази з вітчизняної історії, історії місцевого краю та корпусу історіографічних джерел-пам'яток історичної думки минулого має свої ще до цього часу нереалізовані перспективи за рахунок залучення для досліджень різноманітних періодичних видань ХІХ - початку ХХ ст., зокрема тих, що виходили поза межами України.

Цінним і невідомим сучасним дослідникам часописом є тижневик *«Воскресное чтение»*, що видавався у Варшаві з 1924 до осені 1939 р., тобто до початку Другої світової війни. А вийти на це рідке видання вдалось завдяки наявності ще з 50-х років нашого століття у моїй власній бібліографічній картотеці з історії міста Острога однієї бібліографічної позиції - назви статті Й. Новицького /при чому, що цікаве під його повним прізвищем, а не криптонімом, як в оригіналі/ — *“Церковь св. Троицы в с. Межириче”* /а в оригіналі часопису виявилось продовження цього заголовку - *“под Острогом”*/, опублікованій, як було зазначено в часописі *“Воскресное чтение”*, Варшава, 1929, № 15 /при візуальній звірці тепер знаємо, що ця стаття була надрукована 14-го квітня того ж року і вміщена на 137-ій сторінці даного часопису/. До останнього часу відшукати цей часопис мені не вдавалось. Це стало можливим у березні 1993 р. в процесі здійснення мною у Варшаві джерельної та історіографічної евристики. Як виявилось, повний комплект *“Воскресного чтения”* і зберігається у Науковій бібліотеці Варшавського університету, де він був детально мною проглянений, а з найбільш цікавих матеріалів стосовно історії Острога були

виготовлені ксерокопії, які поряд з оригіналами були використані при написанні даної статті.

Тижневик “Воскресное чтение” був органом варшавської православної митрополії, фактично всепольським православним конфесійним офіціозом. Його підзаголовок - “Еженедельный церковно-народный иллюстрированный журнал”, що мав певну ідейну спрямованість, розрахований на православних священослужителів і мирян, був пройнятий ідеєю “православ’я і народності” в сенсі великоруської, негативним ставленням до так званої “українізації” православної церкви. Кредо часопису було визначене у першому числі від 4 січня 1925 р. в матеріалі “От редакции”: “Мы хотели лишь дать православному народу в Польше и его интеллигенции, прежде всего духовенству, доступную, понятную и здоровую духовную пищу, держать наших читателей постоянно в курсе важнейших событий церковной, политической и общественной жизни, знакомить их с новыми событиями и фактами из всех областей духа и мысли”.

В цілому рівень цього часопису (редактором спочатку був Є.Сакович, пізніше — П. Земцов, редакція розміщувалась в районі Варшави - на Празі, де і була синодальна друкарня) був недостатньо високий, публікувались проповіді для священників (“стороница проповедника”), політизовані та публіцистичні огляди, анотації на друковані видання, віомості про переслідування церкви та релігії більшовиками на Сході, низької якості повісті на морально-етичні теми тощо.

Проте, що головне, на сторінках цього часопису періодично з’являлися дуже цікаві і досить новаторські науково-популярні статті з історії Волині і особливо Острога. На наш погляд, саме публікація таких статей істотно покращувала в цілому посередній цей журнал. Серед цих публікацій з краєзнавства та історії безперечно виділяються статті Йосифа Владиславовича Новицького (1878-1964), що завдяки цим своїм публікаціям (а їх у цьому часописі було надруковано, як це нами виявлено, сім) значно розширив

“Острогіану” і “Волиніану”, тобто острозьку та волинську історіографію. Аналіз тексту цих матеріалів Й.В.Новицького (деякі підписані тільки ініціалами - “І. Н.”) свідчить про значну наукову новизну та вартість, неординарність та сміливість гіпотез, штудій цього вченого та досконале вміння популяризатора.

Вартість цих статей полягає також і в тому, що до цього часу ми мали у своєму розпорядженні порівняно невелику кількість його праць і більше знали усну традицію - його лекції, проведення екскурсій, його розповіді про минуле нашого краю і Острога. Але не було письмової фіксації цих його есе. Тепер же, читаючи ці тексти в “Воскресном чтении” той, хто його чув і пам’ятає його лекції та бесіди, зразу ж розпізнає аутентичний “стиль думання” і інтерпретації фактів і подій Й.Новицького. Фактично даним повідомленням нами впроваджується знову до наукового обігу майже через сімдесят літ зовсім забута історіографічна спадщина цього неординарного дослідника, людини власних переконань і досконало володіючого методикою дослідження історичних джерел й фактів, випускника першокласного російського дореволюційного вищого навчального закладу - Московського археологічного інституту, археологічне відділення якого він закінчив у 1916 р., до речі склавши навіть найскладніші наукові історичні і мовні дисципліни виключно з оцінками “відмінно”.

У виписці із диплома (публікуємо її вперше) Й.В. Новицького від 1 квітня 1916 р. про закінчення ним імператорського Московського археологічного інституту ім. Миколи II (цей документ зберігається у відділі фондів Острозького державного історико-культурного заповідника під шифром ОКМ КН - 5774 і є нотаріально завіреною копією відомим багаторічним острозьким нотаріусом Олексієм Йосиповичем Оношко (1890-1970) 20 липня 1943 р. під № 1648). Зазначено: «Диплом. Постановлением Совета Московского Археологического Института в заседании 19-го марта 1916 г. вольнослушатель института Иосиф Владиславович Новицкий прошедший полный курс наук

археологического отделения, выдержавший устные испытания и успешно защитивший диссертацию под заглавием «Восточный вопрос, анализ формул и ее решений». На основании Высочайше утвержденного 31 января 1907 г. Положения об Институте удостоин звания ученого археолога и зачислен действительным членом института».

У цій виписці перераховані дисципліни, які склав Й.В. Новицький за час навчання: англійська мова, загальна історія мистецтв, історія археологічних відкрить, історія російського мистецтва, історія російської літератури, історія російської мови, юридичні старожитності, історія установ, історична географія, етнографія, слов'яно-руська палеографія, грецька палеографія, епіграфіка, читання стародавніх рукописів, російська історія, антропология, ..., афінські старожитності, візантійське мистецтво, французька мова, німецька мова, первісна археологія, побутові старожитності, християнська археологія, історія грецької архітектури, антична декорація, історія російської архітектури, нумізматики, музеєзнавство, геологія, історія естетичних учень. Всього - 30 назв предметів, із кожної дисципліни проставлені оцінки «відмінно» («отлично»). Диплом був скріплений печаткою Московського археологічного інституту і відповідними підписами його керівництва.

Публікації на сторінках “Воскресного чтения” статей Й.Новицького у 1928-1929 і 1933 рр. привертають увагу до цього видання. То був період піднесення його якості, певного журналістського апогею часопису. Найбільше таких публікацій цього автора було у 1929 році (п'ять із семи) і по одній у 1928 та 1933 рр.

Вже перша з цих статей Й.Новицького “Лжедмитрий I в Дерманском монастыре” (1928 р. № 40 за 30 вересня - С. 607-608) свідчила про широке залучення вченим джерел, як наративів (твори А.Паліцина, Маскевича. “автора денника Марини Мнішек”, Мартина Бера, П. Петрея, та ін., документальних свідчень з архіву Дерманського мона-

стиря. Наведений надпис на книзі Василя Великого “О постническом”, датований 1602 р. 14 серпня, що її подарував “нам І. Григорию, царевичу Московскому, з братією, з Варламом да Михайлом, Константин Константинович, нареченный во святом крещении Василей... пресветлое княже Острожское, воевода Киевский”. Судячи з листів, підписаних кн. К.К.Острозьким, який любив “постничать и летовать” у Дерманському монастирі, що дало Й. Новицькому підстави зробити гіпотезу про те, що книгу цю Отреп’єву подарував К.К.Острозький саме у Дермані. В статті висловлюється думка автора, що Отреп’єв прибув до Острога з Києва в 1602 р. за згодою бояр і князя Острозького, проте згодом кн. Острозький “почему-то отказался участвовать в этом предприятии”, тобто в претензіях самозванця на московський престол. Й.Новицький зробив ще одне цікаве спостереження: використовуючи усну традицію - народні перекази, легенди, які були поширені серед дерманців (автор зазначає, що він особисто чув ці перекази, а ми знаємо, що Й.Новицький часто бував у цьому визначному селі на Рівненщині, недалеко від Острога, мав тісні багаторічні стосунки з місцевою інтелігенцією і відомими дерманськими родинами в 20-х — 50-х рр.) про монаха царевича Дмитрія, або про молодого князя Дмитрія, вважав, що це пов’язане з Дмитром Санґушко і кн. Гальшкою Острозькою, з якою, на думку Й.Новицького (це проблематично), молодий князь вінчався саме у Дермані.

Щодо усних переказів, то Й.Новицький відзначав: “Форма предания расплылась, завяла, превратилась в обрывки противоречий и безсвязности, но суть уловить легко... Надо пожить в селе, позондировать, пораспросить терпеливее, чтобы уловить все нити лоскутьев какой-то повести-легенды, но и сейчас, в противовес нашим историкам, я не вижу непримиримых противоречий”. Таким чином, дослідник трохи підняв завісу над ходом своїх міркувань і своєю творчою лабораторією.

Несподіване і своєрідне, характерне для ментальності цього вченого, завершення цієї статті: “Первый русский

самозванец и В.Ленин - повернули русскую историю, и историку-специалисту следовало бы установить более подробную и тесную связь между Дерманским монастырем и смутным временем на Руси, а пока неясное дерманское предание я считаю не совсем беспочвенной и легкомысленной легендой”.

Логічним продовженням звернення цього ж дослідника з Острога до історичних переказів, які ще на початку ХХ ст. збереглися і поширювались серед острожан, була публікація в числах 42/43 “Воскресного чтения” 1933 р. (до речі, це остання стаття у цьому часописі Й. Новицького) матеріалу під назвою “Острожскія легенды (К 400-летнему юбилею кн. К.К.Острожского)”. Стаття надрукована з зазначенням ініціалів “І.В.”, проте атрибуція її не складає для знавців острозької історіографії особливих труднощів: стиль, метод викладу і поінформованість про острозьку історію не дає підстав для сумнівів, що автором її був той же Й.Новицький.

Своєрідний і неповторний вступ до викладу цих легенд - свідчення високого професіоналізму його автора і глибоке розуміння такого різновиду джерел як народні легенди-перекази. Запропонуємо сучасному читачеві це есе дослідника першої половини нашого століття: “Легенда - это цветок, выросший на почве любознательности, неизвестности и романтизма. Но, как цветок, легенда вянет и умирает”.

До речі, не зважаючи на науковий прагматизм і блискуче знання джерел, Й.Новицький був до кінця життя романтиком і водночас фанатиком історії. “Конечно, - продовжував він, - легенда - не история, а лишь более-менее красивое платье, рама истории; часто эти лоскутки и обломки легенды служат лишь удобным фоном для перспективы “правдивых сказаний”, одухотворяют сухие факты, согревают и освещают бесстрастный текст исторического протокола. И чем старше і ярче местность, тем фантастичнее, сочнее легенда. Острог, - это древний “город мудрецов”, и его гордые, самовластные, беспокойные князья сыграли ударную роль в истории края и Право-

славия, и понятно, почему вся история города была некогда густо опутана легендами. Стужа современной трезвости развеяла их и лишь кое-что из “мечтаний земли” с большим трудом удастся подобрать, а еще труднее расшифровать”.

Треба відмітити, що сам факт розшукання, а ще важливіше - фіксації і особливо публікації на шпальтах часопису цього безцінного корпусу, хай дуже лаконічних легенд, безперечно сприяв розширенню своєрідної джерельної бази з історії Острога, що дозволяє у новому світлі побачити історіографічну та джерелознавчу спадщину цього острозького історика і краєзнавця. В даній публікації вміщені шість сюжетів: заснування міста; князь Данило, перший історично (а не як у тексті “історик”) відомий князь острозький; Василь Красний; кн. Костянтин Іванович; кн. Костянтин (в хрещенні Василь) Костянтинович і легенда про Гальшку кн. Острозьку.

З цих дві останні легенди найбільш яскраві і ми їх передруковуємо: Про кн. К.І.Острозького: “Как-то г. Слуцк осадилы татары. Ни князя, ни семьи его не было в городе, войска мало, да и то в панике. И вот случайно оставшаяся дочь князя княжна Александра сама организует защиту и шлет гонца к князю К.И. Острожскому за помощью и за иконой князей Острожских (Межиричская Божия Матерь), всегда помогавшей князьям Острожским в битвах. Силы небесные вмиг принесли икону по воздуху и княжна прогнала втрое большую рать татарскую. Явился и князь, и восхищенный умом и геройством княжны тут же делает ей предложение”.

Наведений також “єврейський варіант” цієї легенди, де мова йде про перенесення тіла тучинського равина по повітрю згідно його заповіту про обов’язкове поховання в Острозі. Це є свідченням того, що Й.Новицький збирав народні перекази і у єврейського населення. Цікаво, що публікатор не обмежився лише передачею змісту легенди, але подав і власні коментарі різної ступені деталізації. Наприклад, до цих обох сюжетів він зробив таке заключення: “По времени и содержанию это само-

стоятельные легенды, лишь отражающие решительность всех трех исторических личностей”.

Більш цікава і романтична легенда про Гальшку Острозьку, про яку від покоління до покоління острожан передаються різні легенди, одна з яких наведена Й.Новицьким під № 6 - “Кн. Константин (в крещении Василий) Константинович (1539-1608), воевода Киевский, “сголл Православия” (до речі, важко сказати яка історіографічна традиція такого означення), дядя несчастной княжны Гальшки. И снится кн. Гальшке сон: над Острожским замком пролетает архангел с занесенным мечем над теньями ее предков. Часто задумывалась княжна над тем, что бы это могло значить. Но вот однажды ночью она опять увидела над балконом того же архангела с мечем. С испугу она бросилась из окна в реку, и тут же утонула. В лунные ночи можно видеть на дне реки ее труп, тихо колеблемый волнами”.

Цікавий коментар Й.Новицького до цього сюжету, який, до речі, зараз в Острозі ніхто вже не знає і, навіть автор даних нарисів, який особисто знав протягом багатьох років Й.Новицького, не пам’ятає, щоб він розповідав таку версію про Гальшку. А ось і коментар, який в дійсності передавав він в подібній інтерпретації, але тільки у першій його частині, відвідувачам острозького музею що до ніби-то викрадення Дмитром Санґушко княжни Гальшки через замковий балкон: “В Остроге показывают окно, из которого будто бы выкрадена княжна кн. Д.Сангушко. По преданию, Гальшку настигли татары по дороге в г. Заслав и убили, а труп бросили в воду (Черниводы, под Острогом)”. Така версія – вже не коментар, а фактично нова легенда справді фантастична, і про неї до даної публікації не було відомо.

Завершується цей цикл острозьких легенд таким твердженням автора їх публікацій: “Трагическая жизнь несчастной княжны дала народу основания для создания бесчисленных легенд и преданий, но за недостатком места ограничусь лишь этим материалом”. Шкода, що так сталось, бо, напевне, цей автор знав більше різних варіантів. Так

само шкода, що ним не був написаний спеціальний твір, присвячений долі Гальшки Острозької, і так і залишилось невідомим, чи мав він у своєму розпорядженні якісь джерельні матеріали з цієї тематики, а про те, що він цікавився цими сюжетами, не викликає сумніву.

Серед цього ж циклу публікацій матеріалів в даному часописі виділяються дві статті Й.Новицького, присвячені двом видатним архітектурним пам'яткам Острожчини. Про першу статтю про церкву святої Трійці у с.Межиричі біля Острога у цьому часописі (№ 15 за 1929 р.) було відомо у літературі.

Поява цієї статті в часописі була не випадковою і мала не лише, так би мовити, академічний інтерес і характер. Справа у тому, що, як видно з першого речення тексту, це було викликане актуальною і загальною необхідністю захисту цієї православної святині від зазіхань певних конфесійних кіл - простіше католицького кліру, які із цензурних міркувань названі так: "господа, которые обладают специфическим аппетитом на православные церкви", намагаючись довести, що це не православна церква, а колишній францисканський монастир, посилаючись на авторитет С.Кардашевича, автора посмертно виданої книги "Дзеє давнейше мяста Острога". Здійснивши кваліфікований аналіз і переконливе співставлення межирічських архітектурних споруд-пам'яток різних епох і стилей вчений (до речі, і ця стаття була підписана ініціалами "І. Н.", мабуть, не випадково, враховуючи гострий характер висновків автора, який не збирався йти на угоду з католицькими колами) прийшов до аргументованого висновку, що нинішня церква святої Трійці існувала до спорудження перейшовшим на католицизм останнім чоловічим представником роду князів Острозьких Янушем "кляштору" (монастиря) у 1609 р. Він звернув увагу на те, що, якщо порівняти цеглу кляштора і церкви, придивитись до фундаменту обох, то можна зразу ж переконатись, що це твори різних епох. "Мало того, - писав автор цієї статті, - стены этого кляштора как то некстати,

несуразно искусственно врезаны в стены церкви и даже архитектурно неискушенный зритель сразу видит, что оба этих строения разного стиля, типа и времени”. (Воскресение.-1929. -14.IV-N 15-С.237)

Роблячи натяк на тенденцію офіційних польських властей і католицького кліру до фактичної експансії на православні святині автор закінчив свою статтю словами: “Итак, все археологические и архитектурные данные за то, что нынешняя церковь С. Троицы существовала до постройки кляштора в 1609 г., и это данные посолиднее, чем подложные бумажные документы, даже если бы они существовали. Впрочем, “ты виноват уж тем, что хочется мне кушать”. (Там же)

Друга стаття того ж року (від 28 липня, № 30) за повним підписом “І.В. Новицький” названа “Острожский Богоявленский собор”. Знаменно, що на початку цього матеріалу автор у романтичному стилі знов звернувся до народних переказів про цей храм. Привівши цитати з двох творів-“Лямент” і поезій Головінського “Легенди. Церква Острозька.”, Й. Новицький зосередився на визначенні значення легендарних усних традицій: “Да, это церковь легенд, - то страшных, жутких, то нежных, ласкающих, голубых... Их много, - ведь много прожито и пережито... И сейчас на рубеже грубости и пошлости, стоит она одиноко на оторванной горе, грустная, задумчивая, мечтательная, чуждая сутолоки жизни, как и всякая легенда: уничтожьте в жизни легенду, мечту - не станет живого мира - останется фабрика, рынок, ярмарка жизни”. Як актуально звучать ці слова мудрого історика і в наш час! “Величавый Собор, - продовжував Й.Новицький, - душа города, царит над ним и его окрестностями: золотые купола блестят за 20-30 верст, белизна стройных высоких стен слепит глаза в яркий солнечный день и зачаровывает душу в матовые лунные ночи. Но едва ли не лучше Собор на рассвете со стороны Карпат и Горыни и при закате с берегов р. Вилии, однако, - пожалуй, самое сильное впечатление производит он в темную Пасхальную ночь... Не даром кн. Острожские так

гордяться своїми «Богоявленям»; не напрасно легенди так ревниво прячуть кожен частину його історії, неспроста іноземці не скривають своїх восторгів, і навіть більшовики його щадили і покупали фотографії...” (Воскр. читання. - 1929.-28. VII. - N30. - С. 482). Проте при цьому не слід забувати, що під час військових подій в Острозі наприкінці червня 1941 р. артилерійським снарядом, випущеним радянською гаубицею з с. Вельбівне, був пошкоджений золотий хрест на одному з куполів Собору. Так що реальність внесла корективи до однієї з тез острозького метра...

Мабуть, першим серед дослідників острозького собору Й. Новицький звернув увагу на певні особливості, притаманні йому і його місцю в загальній композиції ансамблю Замкової гори в Острозі. “Искусство, - писав він, - начинается с “чуть-чуть”, - в этом вся тайна красоты: попробуйте мысленно понизить или поднять, сдвинуть чуть вправо или влево - и не станет Богоявленского Собора в Остроге”. (Там же - С. 483).

Ставлячи питання, який стиль Собору, Й. Новицький відповів нетрадиційно: “Никакого, по крайней мере, ни одного из традиционных, шаблонных. Несколько и вместе с тем один: такова чудесная их гармония. Как будто сошлось 5 стилей: дружелюбно посоветовались, и каждый дал свое, но не больше, чем нужно, так чтобы части не задавили, не стерли целого, ибо без гармонии нет красоты. Всюду все стили незаметно переходят один в другой, сливаются, не насилуя друг друга... Стиль Собора - это единственный, неподражаемый, своеобразный, неповторяемый, оригинальный стиль именно Острожского Богоявленского Собора”. (Там же).

Вчений підкреслив на основі таких вірогідних і аутентичних джерел як сучасних описів, малюнків та фотографій, що нинішній, реставрований у 1891 р. Собор відрізняється від старовинного: раніше було більше готики, тепер візантики, проте це торкнулось дрібниць і загального виду, стилю не змінили. Однак, така думка була дещо

дискусійною. У концентрованому вигляді Й.Новицький розкрив своє бачення сукупності стилей Собору: “Северные и южные стены с типичными узкими окнами и 3-х ярусными контрофорсами конца готики, характерного для Польши 16 в.; карнизы и верхние окна ранний ренессанс, слепые аркады и арки - тот же конец готики, барабаны куполов - уже барокко, а самые купола, как и нынешний портал - византик, хотя и своеобразный; кое-что напоминает романский и даже суздальский стиль - это именно в алтарной части, в абсидах”. (Там же).

Цікаві міркування ним висловлені також стосовно архітектора старовинної соборної споруди. Якщо достовірно відомо, хто керував загальним наглядом за реставрацією Собору з 1886 по 1891 рр. - це був академік Покришкін, то автор первісного проекту невідомий. “Кто был архитектором неизвестно, Москва - враг, Киев - далеко, Вильно - не типично; остается Краков и, судя по кладке и комбинациям стилей для церкви - архитектор да и мастера были итальянцы, которые тогда работали в Кракове”. (Там же). Що стосується відбудови Собору в кінці 80-х рр., Й.Новицький звернув увагу, що хоч загальним наглядом за реставрацією керував академік Покришкін, проте його помічники «на месте далеко не были талантливы, а местное население тогда, как и теперь, вообще не разбиралось и не интересовалось «гордостью своего города»; многое (раскопки в подвалах и вокруг собора, части карнизов и т.д.) погибло безвозвратно, а что и делалось, то крайне небрежно». (Там же).

Звернув увагу дослідник, що вже з 1529 р. зображення цього Собору на червоному полі стає офіційним гербом міста і повіту. Так само цікаве і те міркування вченого, що північна стіна, судячи по кладці, цементу, цеглі будувалась одночасно з Собором і за нехваткою місця слугувала кріпосною стіною. Не менш важлива обставина, на яку звернув цей автор увагу, що на місці цієї церкви і до 1521 р. (така дата зберіглась на амбразурах північної стіни) існувала церква Богоявління і, можливо, також кам'яна,

так як внук святого Федора князь Острозький Василь Красний (помер у 1450 р.) вже побудував кам'яний замок та міські стіни. При чому Й.Новицький тут же зазначив дуже важливу інформацію, може гіпотетичну, що надгробний пам'ятник цього князя знаходиться під престолом церкви с. Хорова, а один з хрестів старого Собору на дзвінниці тієї ж Хорівської церкви.

У цій же статті звертається увага з покличками на публікації джерел щодо церковного обладнання, про острозьких культурних діячів XVI-XVII ст.

Закінчується ця стаття Й.Новицького про Богоявленський собор словами, що за розпорядженням кн. Анни-Алоїзи він “оказался запечатаным и запертым на 6 замков, из которых один хранится в Русском музее при Р.Б.О. (тобто – «Русском Боготворительном Обществе».- *М.К.*) в Остроге. Иезуиты, боясь возмущения, не решались воспользоваться Собором...».

Не міг обійти увагою Й. Новицький питання про гіпотетичний час зруйнування острозького собору. При чому він стояв на точці зору, що це могло відбутись під час Хмельниччини. Він писав: “ В 1648 г. во время казачих набегов – Хмельницкого, Кривоноса и Лободы (?.- *М.К.*), как говорит легенда. Собор был сожжен, неизвестно кем, и почти 300 лет стоял в развалинах, пока не был восстановлен в 1891 году.” (Там же - С. 484)

Дві інші статті, опубліковані у цьому ж часописі під ініціалами “І. Н.”, теж безперечно належать перу Й. Новицького. Перша з них від 17 травня (число 19) під назвою “Церковное древнехранилище”, в якій вносились пропозиція створення церковного музею у Почаївській лаврі, при чому робилась відповідна мотивація, а закінчувалась ця невеличка стаття такими словами: “Пора приступить и к созиданию, ибо “промедление - смерти подобно”. Що у цій статті особливо вражає те, що вчений виявив глибоке розуміння особливостей специфіки системи собору та класифікації цих пам'яток: “Жизнь Церкви слишком особенная, - писав він - отличная от жизни светской, политической или национальной и, поскольку она

проявляється во зовнішніх предметах, потребує і особливих знань, системи збирання і методів класифікації. своїх психології, цілям і быту Церкви". (Воскресн. чт.-1929.-17. V. -N 19. -С.308) В цих словах бачиться великий і ще недостатньо оцінений як сучасниками, так і наступниками професіоналізм і висока кваліфікація музеолога, яким, безперечно, був Й.Новицький.

Друга стаття (№ 39 часопису від 29. IX. 1929 р. С. 633) також підписана відомими вже нам ініціалами "І.Н." називалась "Исторические экскурсии", присвячена була лише одній місцевості - с. Городку біля Рівного. Автор підкреслив особливість цього села з різних аспектів - археологічного, історичного та культурно-побутового, нагадавши важливу наукову-освітню і просвітницьку діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля, в будинку якого збирались кращі наукові сили, був створений чудовий ("прекрасный") історичний й етнографічний музей, а село вражало своєю зразковою ("образцовой") школою, господарством, бруківкою і електричним освітленням, яке було проведене до кожної селянської хати. Автор зазначав, що "теперь, конечно, имение убыло, распарцелировано, и культурная работа заглохла..." В статті подана кваліфікована і у концентрованому вигляді довідка про стародавню й середньовічну історію цієї місцевості.

Доводиться лише пошкодувати, що вчений археолог з Острога не опублікував подібних "історичних екскурсій" по інших місцях Рівненщини і Волині.

АРХЕОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ (АРХЕОГРАФІЧНІ ЛЕГЕНДИ) ДО ПУБЛІКАЦІЙ ДАНИХ НАРИСІВ

1. Свідки сивої давнини. Документальні джерела з історії Острога XVI-XVIII ст.

Перша публікація (редакція) моєї статті під цією ж назвою в часописі ЗК.- 1989.- 10, 12, 14, 17, 19 жовтня.- №№ 122-126.

Перед публікацією першої великої статті даного автора в острозькому часописі від 10 жовтня 1989 р. (№ 122) журналіст, письменник, тодішній редактор газети, голова осередку “Спадщина” при редакції газети Валерій Баталов помістив “Переднє слово”, в якому зокрема писав: “З хвилюванням вчитуюсь в рядки матеріалів досліджень цієї людини. Читаю і переді мною постають образи наших прадавніх земляків – острівців – селян, міщан, православних і католиків, золотарів, сідлярів, палітурників, друкарів, схимників...”

Читаєш і бачиш тодішні церкви, замки, вежі... Бачиш академічне місто, Центр культури Західної Русі. Вищі навчальні заклади. Унікальні книгозбірні. Вчений світ. Бачиш і порівнюєш з теперішнім – стискається від болю серце, коли поруч із золотими куполами собору височать ядерні динозаври, коли сучасні бетонні коробки витіснили ошатні будиночки з центра міста. Але розмова сьогодні не про це.

Бо читаєш не історичну белетристику, а реалії, а факти, а скоріше публіцистику дослідника...”

2. Свідчення письмових джерел про Острозьку Академію.

Перша публікація (1-ша редакція) в часописі ЖіС.- 1996.- 23 серпня.- № 22 і мається подана до друку стаття автора “Джерела з історії Острозької Академії XVI-XVII ст.” в енциклопедичному виданні “Острозька Академія XVI-XVII ст.”. (Острог, 1997. - С: 43-45)

3. Традиції міського самоврядування. Магдебурзька грамота Острогу 1585 р. на міське самоврядування

В основу статті покладена публікація статті автора в Острозькій міській газеті “Місто”.- 1996.- 6 липня.- № 3 і в поданій до публікації статті в енциклопедичному виданні “Острозька Академія XVI-XVII ст.” під назвою “Магдебурзька грамота (привілей на самоуправління) місту Острогу 1585 р.” (Острог, 1997. - С. 86-87)

4. Гальшка. Княжна Острозька.

Перша публікація (1-е видання) цієї статті в часописі ЗЖ.- 1990.- 8, 13, 16, 17, 20, 22, 24, 27, 28, 29 березня, 3 і 5 квітня.- №№ 29-37, 39-40. Початок даної статті доповнений. Використана стаття автора “Заповіт Гальшки” в часописі ЖіС.- 1991.- 29 серпня.- № 101.

5. Острозькі стародруки XVI ст.

В основі 1-ої частини цього нарису - “Острозька Азбука 1578 р.” покладена стаття автора “Острозька Азбука” – невідома книга Івана Федорова // Пам’ятки України.- 1970.- № 1.- С. 21-24 та подана до друку в енциклопедичному виданні «Острозька Академія XVI-XVII ст.» стаття “Буквар Острозький (Азбука) 1578 р.”(С. 27-29) Всі цитати з Острозького Букваря звірені, окремі частини статті написані заново.

2-га частина цього нарису “Шедевр поліграфічного мистецтва – Острозька Біблія 1580-1581 рр.” написана автором спеціально для цього нарису у березні 1998 р.

3-тя частина – “Острозькі стародруки 1598 р.” – авторський текст статті для видання “Український альманах 1998”, опублікований у Варшаві в 1998 р. під цією ж назвою на С. 100-106, здійснена звірка оригінальних текстів за фотокопіями і зроблені відповідні виправлення (коректура) у цитатах.

4-та частина – “Унікальний екземпляр 2-го видання (1598 р.) Острозької Азбуки (Граматики) у Софійській Національній книгозбірні: Острог, Україна (Острозька Академія) – Софія. Національна бібліотека “Св. св. Кирил и Методий”: Тези повідомлення на українсько-болгарській науковій конференції “Україна і Болгарія. Віхи історичної дружби”, що має відбутись наприкінці жовтня 1998 р. в Одесі.

6. Акт поділу володінь кн. В.-К.К. Острозького між синами Янушем і Олександром 1603 р.

В її основі переклад на українську мову статті: Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения.- Сб. науч. работ.- Днепропетровск: Днепропетр. ун-т, 1975.- Вып. 2.- С. 113 – 137 і підготовленої до друку статті автора “Акт поділу володінь кн. В.-К.К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.” в енциклопедичному виданні “Острозька Академія XVI-XVII ст.”(Острог 1997. - С. 18)

7. Документальні свідчення 1635 р. про острозьких ремісників. Нарис написаний спеціально для цієї книжки навесні 1998 р.

8. Яким Перлштейн – дослідник історії Острога XVI - XVIII ст.

В основі нарису – стаття: Ковальський М.П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900 річчя”.- Острог, 1994.- С. 64-67, відредагованої і доповненої статті цього ж автора в 1-му томі Наукових записок Острозької Академії (Острог, 1997.- “Проблеми історії Острога в історіографії XVII – початку XX ст.” (С. 13-15) стаття “Перлштейн Яким” у енциклопедичному виданні “Острозька Академія XVI-XVII ст. (Острог. 1997. - С. 136,) і доповнень із даних, отриманих від кореспондентів автора в Москві і Дніпропетровську канд. іст. наук О. Білоконь, Б. Морозова і О. Журби.

9. Опис Острога середини XIX ст.

В основі цього нарису – публікація статті автора в місцевому часописі ЗК.- 1990.- 26 і 27 жовтня.- № 128 і 129 і ще неопублікована стаття “Унікальне документальне джерело з історії Острога середини XIX ст. – опис міста 1843 р.”.

10. На узвишші кам’янім... Нездійснені проекти перебудови в 80-90-х рр. XIX ст. споруд Замкової гори в Острозі.

В основі нарису – стаття автора в острозькому часописі ЖіС - 1991.- 28 лютого, 2 і 21 березня.- № 25, 26 і 33. На узвишші кам'янім... Нездійснені проекти перебудови споруд Замкової гори в Острозі (XIX ст.). Використані дані і цитати із архівних документів.

11. Острогіана Івана Франка.

Це – нова редакція статті: Ковальський М.П. Острогіана Івана Франка (Острог та його письмові історичні пам'ятки XV-XVII ст. у творчій спадщині великого Каменяра) // Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя.”- Острог, 1995.- С. 92-95.

12. Маловідома сторінка з історії жіночої освіти в Острозі на початку ХХ ст.

В основу нарису покладена публікація статті автора в часописі ЗК.- 1990.- 26, 28 липня.- № 89, 90.- Під заголовком «Маловідома сторінка з історії жіночої освіти в Острозі», і зроблені доповнення з особової справи М.Г. Рекало у фондах ОДІ-КЗ.

13. Станіслав Кардашевич і Йосиф Новицький – славетні острозькі краєзнавці.

В основі цього нарису – стаття: Ковальський М.П. «Острозькі краєзнавці Йосип Новицький і Станіслав Кардашевич» в острозькому часописі ЖіС.- 1992.- 27 травня.- № 41.

14. Острогіана і Волиніана острозького вченого Йосифа Новицького.

В основі нарису – стаття.- Острозький часопис “Воскресное чтение” (1924-1939 рр.) про минуле і тогочасне м. Острога і Волині у збірнику “Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”.- Острог, 1993.- С. 74-86, а також нотаріально засвідчена копія диплома Й.В. Новицького про закінчення ним Московського археологічного інституту у 1916 р. з фондів ОДІ-КЗ.

Список скорочень:

ЖіС – Життя і слово - районна газета м. Острога.

ЗК – Зоря комунізму – районна газета м. Острога.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

з їх вихідними даними (легендами)

до нарисів проф. М.Ковальського про Острог

1. Василь-Костянтин князь Острозький (1526 (1527) – 1608), копія портрету із оригіналу XVI ст., зберігається у Львівському історичному музеї. Репродукція із книги: Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII в.- Л., 1981.- С. 20; примітка №20.- С.235; Острожский Константин [портрет і стаття] // Киевская старина.- 1883.- Кн.11 (листопад).- С.323-528; «Rocznik Wołyński».- Równe, 1931.- Т.2.- S.37 та ін.

Репродукції загального вигляду Замкової гори в Острозі із півдня.

2. Один з найдавніших, що дійшов до наших днів, малюнків Острога, виконаних професіоналом-художником. Це зображення точно датоване 1496 р. Репродукція кольорової акварелі, оригінал якої зберігається у фондах Національного музею у Варшаві (Muzeum Narodowe w Warszawie) (інв. № 159109). Автор Зигмунд Фюль (Zygmunt Vogel) (помер в 1826р. у Варшаві), інакше Пташек (Ptaszek), що працював кабінетним художником Станіслава-Августа Понятовського при королівському дворі у Варшаві, пізніше - професор Варшавського університету. Публ.: Sroczyńska Krystyna. Podróże malownicze Zygmunta Vogla.- Warszawa, 1980. На сторінці 159 зображення в кольорі акварелі під назвою «Widok Ostroga», на стор. 158 цього ж альбому - текст до малюнка із зазначеннями розміру оригіналу 33,9x52,3. Репродукція цього малюнка вперше зроблена з даного альбома на наше замовлення у Дніпропетровську в 1989 р., нова репродукція - 1998 р. фотографом О.Г. Шевчуком (м. Нетішин, Хмельницька обл.) у чорно-білому і кольоровому (оригінальному) варіантах.

3. Гравюра із книги польського історика Едварда Рачинського (Edward Raczyński) (1786-1845). Dziennik

podróży do Turcyi w roku MDCCCXIV [=1814] przez Edwarda Raczyńskiego.- Wrocław, MDCCCXXI [=1821] [1-е видання]. Малюнок професора Фогеля (Vogel), гравер Хаммер (Hammer) у Дрездені.

4. Малюнок з натури і літографія Генрика Пейєра (Peyer Henryk). Album Widoków Wołynia. Rysował z natury i litografował Henryk Peyer. Wien, druck I.Haller// Львівська наукова бібліотека (ЛБАН) ім. В.Стефаніка НАН України. Кабінет мистецтв; копія – відділ фондів Острозького державного історико-культурного заповідника (ОДІ-КЗ).

5. Літографія М.В.Долгорукової 1866 р. // Російський державний історичний архів (РДІА) у Санкт-Петербурзі.- Ф.1293. Міністерство внутрішніх справ. Технічно-будівельний комітет.- Оп.169.- Спр.265. Знизу літографії малюнка зазначено: «Общій видъ Замковой горы въ г.Острогѣ».

6. Малюнок з натури польського художника, композитора і літератора Наполеона Орди [Napoleon Orda] (1807-1883), гравюра Максиміліана Фаянса (Maksymiljan Fajans) виконана у світло-коричневій тональності: «Ostróg (G. Wołyńska). Ruiny Zamku obronnego założonego przez Fedkę z Nieswiesza Xięcia na Ostrogu w r.1221. Ruina nosi date 1325 r.» // Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej, Mochilowskiej w trzech seryach... zrysowane z natury przez Napoleona Orde.- Warszawa, 1876 (далі.- альбом Н.Орди).- Сerya 1.- №14. «Ostróg-Zamek».

7. Загальний вигляд Замкової гори із Борисоглібською і Успенською церквами на задньому плані. Малюнок в кн.: Живописная Россия отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П.П.Семенова, вице-председателя имп. Русского географического общества.- Спб.; М., 1897.- Т.5.- Ч.І. Малороссия, Подолия и Волынь, Полтавская, Черниговская, Волынская, Харьковская и Киевская губернии.- С.279.

8. Вигляд Замкової гори з руїнами Богоявленського

собору. Фото острозького фотографа Рудольфа Мартвіха 80-ті рр. XIX ст., колишня колекція фотонегативів острозького фотографа В'ячеслава Пашкевича. Публ.: Rocznik Wołyński.- Równe, 1931.- Т.2.- S.51, «Ostróg: ruiny zamku i cerkwi Bohojawleńskiej (przed restauracją cerkwi)», у додатку до статті Molendziński K. Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim // Там же.- 1935.- Т.4.- Після С.136.- [dodatki].- Rys.29. «Sobór Bohojawlenja przed przebudową».

9. Замкова гора в Острозі на фото Рудольфа Мартвіха 1885 р. Заголовок «Ruiny zamku w Ostrogu. Podług fotografii z 1885 roku». Фото на титульній сторінці журналу «Ziemia».- 1910.- 8.X.- S.641.

10. Загальний вигляд Замкової гори в період будівництва нового Богоявленського собору. На задньому плані старий будинок католицького костелу і Успенської церкви, 1887, червень. Оригінал у відділі фондів ОДІ – КЗ. КН-№1278.III-Ф.2094/1.

11. Замкова гора зі спорудженим в центрі Богоявленським собором. Зліва – будівництво соборної дзвіниці, 1905 р. Відділ фондів ОДІ-КЗ.

12. Замкова гора після I Світової війни з відбудованим Богоявленським собором, відремонтованим Будинком Мурованим. На почтівці помилковий надпис: «Ostróg. Ruiny zamku ks.Ostrogskich XVI w. Les ruines du château du princes d'Ostrog XVI siècle». Фото, мабуть, 20-х рр. ХХст. Із колекції ілюстрацій острозьких старожилів Огібовських-Добровольських. Репродукція 5.IX 1958р.

13. Вигляд Замкової гори від Нового містечка перед II Світовою війною. Фото – Генрик Поддембський (Henryk Poddembski) // Ilustracja szkolna.- Serya XXXIII.- 451.- Krajoznawstwo. Wrzesień (Вересень) 1932. Фотоплакат в кабінеті мистецтв ЛБАН ім. В.Стефаника НАН України (формат оригіналу 30x40); під репродукцією підпис «Wołyn. Zamek w Ostrogu».

14. Фото Богоявленського собору і Будинку Мурованого, де розміщений краєзнавчий музей. Фото 1954 р. А.Сікорського.

15. Фото Круглої (нової) башти XVI ст., Богоявленського собору і здалека Будинку Мурованого (60-ті рр. XX ст.). Фото автора.

Замкова гора із півночі

16. В'їзд на Замкову гору через рів, її оточуючий, з руїнами Богоявленського собору, новою (круглою) баштою (вежею) і Будинком Мурованим (кінець XVIII – поч. XIX ст.). Внизу малюнок вказаний № 3 зліва і справа паралельні надписи французькою і польською мовами: «Le Château d'Ostrog a J.A. P-c Charles Jablonowski en Volhinie. Zamek w Ostrogu J.Xcia Karola Jabłonowskiego na Wołyniu» (Оригінал у Львівському історичному музеї).

17. Гравюра майже аналогічна, як № 16 з гравюри з надписом «Château d'Ostrog» із книги Chodźko L. La Pologne dediée á la France, scènes historiques, monuments...- Paris, 1835.- Т.3.- мал. на С. 20-21.

18. Гравюра вигляду Замкової гори з руїнами Богоявленського собору із півночі, Круглої вежі і Будинку Мурованого та в'їзду на гору від Пригородка. Автор гравюри Тієнон Леметр Шолет. Гравюра має підпис «Château d'Ostrog» і зберігається в кабінеті мистецтв ЛБАН ім. В.Стефаника НАН України.

19. Стилізоване зображення Замкової гори в Острозі із півночі з руїнами Богоявленського собору і вїзду на пагорб із Пригородка; на основі оригінальних ракурів кінця XVIII - поч. XIX ст. (в даній книзі подібні ілюстрації № 16-18). Малюнок видатного польського письменника, поета, публіциста і історика Юзефа Ігнація Крашевського (1812-1887): Kraszewski J.I. Zamki - Wspomnienia // Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy.- Paryż (1860).- S. 127.

20. Руїни Богоявленського собору, справа Кругла вежа, в'їзд на Замкову гору від Пригородка. Гравюра має заголовок «Ruiny zamku Ostrogskich». Автор акварелі П.Раслер (P.Rassler) 1799. Оригінал – в Кабінеті мистецтв ЛБАН ім. В.Стефаника НАН України. Публ.: Katalog rysunków w zbiorach biblioteki zakładu narodowego im.

Ossolińskich.- Wrocław, 1960.- Т.1. Zbiory Pawlikowskich.- Rys. 137.

21. Кругла вежа і руїни Богоявленського собору. Хромолітографія із альбома Юзефа К. Вільчинського 1857 р.: Wilczyński J. K. Album de Vilna. Album wileńskie czyli zbiór rycin, litografij i chromolitografij, poświęcone wyłącznie przedmiotom krajowych i wykonane przez najznakomitrzych mistrzów w Paryżu (Paryż, 1857). Підпис: «Widok Wołynia. Ruiny zamku w Ostrogu. Vues de la Volhynie. Res ruines du fort Ostrogoe. Z natury rys. Józef Wilczyński (№21)». Рос. держ. історико-військ. архів.- Ф. 418.- № 671.

22. Руїни Богоявленської церкви, Кругла (нова) башта (вежа); Будинок Мурований. Підпис: «Zamek w Ostrogu. №1». Гравюра на дереві (дереворит): 1859 р. Е. Гораздовського (Edward Gorazdowski) в журналі «Tygodnik ilustrowany.»- 1863.- №184.- 4.IV.- S.132. Пропорції, зокрема по горизонталі, дещо zdeформовані (як і на малюнку Н.Орди).

23. Руїни Богоявленської церкви із західної сторони 40-ві рр. XIX ст. Надпис «Zamek ostrogiński od zachodu» // Przyjaciel ludu.- Leszno.- 1843.- 19.IX.- №№ 8-9.- S.61.

24. Руїни Богоявленської церкви із південної сторони. Початок 60-х рр. XIX ст. із статті З.-Л.Радзимицького (1843-1928): Radziński Z.L. Ostróg // Tygodnik ilustrowany.- 1862.- 29.III.- Т.V.- S.124-125.- Дереворит Подбельського (Podbielski).- S.124. Під малюнком підпис: «Zwaliska zamku Ostrogińskiego od strony południowej».

25. Руїни Богоявленської церкви з північної сторони. Поч. 60-х рр. XIX ст. Із статті З.-Л.Радзимицького (див. №24). Дереворит Подбельського.- С.124. Надпис «Zwaliska zamku Ostrogińskiego od strony pólnocnej».

26. Руїни Богоявленської церкви із східної сторони. Гравюра Ф.Шнаге (F.Schnage). Дереворит поч. 60-х рр. XIX ст. // Tygodnik ilustrowany.- 1863.- №21.- 4. IV.- S.132.

27. Руїни Богоявленської церкви (собора) із північної сторони 80-ті рр. XIX ст. Із статті професора Владислава Луцкевича (Władysław Łuszczkiewicz) (1828-1900) історика мистецтва, педагога, музеолога і художника; Łuszczkiewicz

Wł. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce.- Kraków, 1888.- T.3.- S.67-92.- Fig. №10.- S.88.

28. Руїни Богоявленської церкви (собору) із східної сторони. 80-ті рр. XIX ст. Із статті проф. В.Луцкевича (див. №27).- Fig. №12.- S.90.

29. Руїни Богоявленської церкви (собору) із західної сторони. 80-ті рр. XIX ст. Із статті Вл.Луцкевича (див.№27-28).- Fig.4.- S.82.

30. Руїни південного фасаду Богоявленської церкви. Фото 1855 р. острозького фотографа Рудольфа Мартвіха // Санкт-Петербурзьке відділення Інституту археології РАН. Фотоархів.- Q 351- IV У. Із збірки репродукцій кандидата архітектури Олени Марківна Годованюк.

31. Богоявленський собор в Острозі перед перебудовою («Sobór Bohojawlenja w Ostrogu przed przebudową») додаток (rys. №30) після статті К.Молендзинського: Molendzyński K. Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim. // Rocznik Wołyński.- Równe, 1935.- T.4.- Dodatki; після S.102-136. Кліше із збірки острозького фотографа В'ячеслава Пашкевича (фактично фото Рудольфа Мартвіха) (див. №8).

32. Богоявленський собор і дзвіниця з Круглою баштою на задньому плані - світлина від Пригородка поч.ХХ ст – фото О. Прусевича. Колекція фотонегативів Львівського Інституту народознавства НАН України (колишній Український державний музей етнографії та художніх промислів АН УРСР) №99.

33. Сучасний вигляд Богоявленського собору. Світлина початку 60-х рр. ХХ ст.

34, 35, 36. Будинок Мурований, північний, північно-західний і східний фасади до перебудови на початку ХХ ст. Фото 1885 р. острозького фотографа Рудольфа Мартвіха. Оригінали в фондах фотоархіву Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології РАН: репродукції в колекції ОДІ-КЗ Q 357 № 12, Q 351 № 13 із зібрання кандидата архітектури Олени Годованюк.

37, 38. Будинок Мурований. Фото поч.ХХ ст. Фото має

заголовок «Угловая башня замка» // Военно-исторический вестник.- Киев, 1911.- № 5-6 між с. 26 і 27.

39. Будинок Мурований. Фото О.Прусевича (Prusiewicz) поч. XX ст. Фонди фотонегативів Львівського Інституту народознавства НАН України (колишній Український державний музей етнографії та художніх промислів АН УРСР у Львові).

40. Вигляд на Нове містечко і Будинок Мурований. Світлина М. Ковальського 27.VIII.1965.

41. Будинок Мурований. Репродукція деревориту острозького художника Владислава Жолтовського (W. Żółtowski). Почтівка. 30-ті рр. XX ст.

42. Кругла (нова) башта (вежа). XVI ст. із зображенням справа Будинку Мурованого і зліва фарного костелу. Гравюра Е.Гораздовського з малюнку 1859 р. в журналі «Tygodnik ilustrowany» 1863.- №184.- 4.IV.- S.133. Під гравюрою надпис «Zamek w Ostrogu. №3».

43. Кругла (нова) башта (вежа). Фото поч. XX ст. Стаття: Отчет Киевского отдела императорского русского военно-ист. о-ва за 1910 год // Военно-исторический вестник.- Киев,- 1911 (3-й год. изд.).- №5-6.- між С.4 і 5.

44. Кругла (нова) вежа (башта) XVI ст. Фото др. половини XIX ст. Підпис «Ruiny zamku w Ostrogu». Фотопочтівка в кабінеті мистецтв ЛБАН ім.Стефаніка НАН України (Львів).

45. Кругла вежа. Світлина М. Ковальського 25.IX.1955р.

46. Малюнок Ст. Блонського (St. Błoński) Круглої (нової) башти на Замковій горі «Jedna z baszt zamku» в статті невідомого автора під криптонімом «Н». «Ostróg» // Tygodnik ilustrowany.- 1923.- 10.- XI.- №46.- S.737.

47. План Круглої башти (вежі). В її середину вмонтовано дзвіницю. Проект 1890 р.- РДІА (Санкт-Петербург).- Ф.799. Господарське управління при Синоді.- Оп.16.- Спр.869. Заголовок: «Планъ башни и колокольни».

48. Проект дзвіниці при Богоявленському соборі в м. Острозі. На кресленні назва «Проектъ колокольни при Богоявленскомъ соборѣ въ г. Острогѣ, Волынск. губ.

Утверджено кь исполненію С.Петербургъ февралѣ 4 дня 1892г. Подписаль Министръ Внутреннихъ длѣ Статсъ-Секретарь Дурново...» (Там же, як і №47).

49. Малюнок проектованого спорудження дзвіниці в середині Круглої башти (вежі). Початок 90-х рр. XIX ст. (Там же, як і №№47 і 48).

50. Вид із Замкової гори в Острозі на Нове містечко з розливом р.Вілії. Фото 30-х рр. XX ст.

51. Вигляд на Замкову гору з борту літака.- «Widok na m.Ostróg» («Fot. Lot»).- 1-ша половина 30-х рр. XX ст. Світлина – в статті: Chodynicki K., d-r. Z dziejów prawosławia na Wołyniu (992-1596) // Rocznik Wołyński.- Równe, 1936.- T.5.- S.85.

52. Будинок старої ратуші і ринок в Острозі (фото Лучинського) до Другої Світової війни. Світлина в публікації Йосифа Новицького – «Osiałość miasta Ostroga anno 1708...» Wydał Józef Nowicki // Rocznik Wołyński.- Równe.- 1938.- T.7.- S.186.

53. Міська печатка м. Острога XVII ст. з зображенням гербу міста: п'ять куполів з хрестами – стилізоване зображення Богоявленського собору, і надписом довкола його латинською мовою: «CIVITATIS (OST)ROGIENSIS SIGI(L)UM». Копія – в кабінеті сфрагістики, нумізматики і геральдики Львівського державного університету ім. І.Франка, за № 3899 – гіпсовий відлив печатки із оригіналу документа в розрізненому фасцикулі 1620 Центрального Державного історичного архіву України у Львові. Назва експонату в кабінеті - «Pieczęć miasta Ostroga (r.1620)» . Радіус печатки 35 мм.

54. Луцька (Дубенська або Дубнівська) башта (вежа) і брама. Дереворит поч. 60-х рр. XIX ст. Автор – Фелікс Заблоцький (Feliks Zabłocki). Заголовок – «Zamek w Ostrogu. №5» // Tygodnik ilustrowany.- 1863.- 4.IV.- №184.- S.136.

55. Вид на римо-католицький костел з-під металевої арки з хрестами, знищеної в 60-х рр XX ст. від дзвіниці Богоявленського собору. Фото автора даних нарисів 1954р.

56. Фарний римо-католицький костел. Репродукція почтівки 30-х рр ХХ ст.

57. Фронтон римо-католицького костелу. Репродукція світлини 30-х рр.

58. Кафедральний католицький костел, відбудований в 1897 р. на місці даного костелу в готичькому стилі, спорудженого в 1582 р. Репродукція деревориту острозького художника Владислава Жолтовського (W. Żółtowski). Почтівка. 30-ті рр. ХХ ст.

59. Татарська (Зарванська) башта і брама. Фото як № 55.

60. Велика синагога Маршуге. Світлина поч. ХХ ст. Острозький фотограф В'ячеслав Пашкевич.- Окрема почтівка в зібранні Й. Новицького (Острог) і в публікації «Osiańkość...» - див. № 52) // Rocznik Wołyński.- Równie.- 1938.- Т.7.- S.189.

61, 62. Руїни Великої синагоги Маршуге після 2-ї Світової війни. Фото автора даних нарисів 50-х рр. ХХ ст.

63. Руїни однієї із острозьких синагог. Будинок не зберігся. Світлина автора 60-х рр. ХХ ст.

64. Єзуїтський колегіум і монастир. З альбому Наполеона Орди 1876 р. (див. №6), серія 1-ша. Літографія Максимиліана Фаянса. Малюнок у світло-бронзовій (коричневій) тональності. Надпис польською мовою: «Ostróg. Ruiny kościoła i klasztoru Jezuitów, założonego przez Annę Alojzję Chodkiewiczową z domu X.Ostrogaska...».

65. Руїни єзуїтського монастиря. Підпис під равюрою: «Развалины иезуитского монастыря в г. Остроге (Волин. губ.)» // Живописная Россия – отечество наше / Под ред. П.П.Семенова.- СПб.: М., 1897.- Т.5.- Ч.1. Малороссия, Подолия и Волянь...- С.280.

66. Єзуїтський колегіум і монастир. Фотолистівка із колишнього зібрання Й.В.Новицького з його записами на цій листівці, яка має вгорі заголовок: «Бывшій видъ иезуитскаго монастыря въ горъ. Острогъ, Вол. губ. Ostróg, Woł. губ. Ruiny Klasztoru jezuitów».

67. Руїни кармелітського костела. Гравюра з мал. 1859 р. Е.Шнаге (E.Sznage). Дереворит. Підпис під зображенням «Zamek w Ostrogu. №4» // Tygodnik ilustrowany.- 1863.- 4.IV.- №184.- S.133.

68. Руїни Кармелітського монастиря в Острозі. Репродукція 1957 р. старої листівки з тодішньої колекції Й.В.Новицького. На листівці вгорі надпис російською і польською мовами: «Бывшій Кармолитскій (повинно бути – Кармелитский.- М.К.) Монастырьъ въ гор. Острогъ, Вол. губ. Ostróg, Woł. губ. Ruiny Klasztoru Karmelitów». Від руки чорнилом Й.В.Новицьким

дописано: «1779-1809(?) ул. Дубенск. ... Collegium Nobilium».

69. Загальний вигляд м. Острога. Фотолистівка 2-ої пол. XIX ст. із зображенням вдалині руїн єзуїтського колегіума. Вгорі видрукований надпис російською і польською мовами «Общій древній видъ гор. Острога, Вол. губ. Ogólny widok - Ostroga. Wok. gub.» З колишнього зібрання почтівок Й.В. Новицького. Репродукція 4.IV.1957. Є аналогічна почтівка у фондах ОДІ-КЗ.

70. Загальний вигляд м. Острога від Луцької башти (брами) з Успенським собором, старим будинком римо-католицького костелу, руїнами Богоявленської церкви з Круглою (новою) вежею (баштою). Фото приблизно 80-ті рр. XIX ст. Заголовок – польською мовою: «Ostróg.- W głębi dawny kościół farny». В статті: Ideikowski Wincenty. Ruiny zamku w Ostrogu // Praca. Tygodnik ilustrowany.- Poznań.- 1908.- №36.- S.1221-1222. Світлина на S.1221.

71. Початок вул. Дубенської (тепер просп. Незалежності). Світлина кінця XIX – поч. XX ст. Фотоархів автора нарисів. На звороті почтівки у відділі фондів ОДІ-КЗ зазначене видання: «Изд. Аптекарск. магаз. Грейнимса».

72. Вулички старого міста. Світлина поч. XX ст.

73, 74. Частина тодішньої Дубенської вулиці (тепер просп. Незалежності). Зліва – будинок «старої аптеки» Вацлава Жолтовського, тепер – Районний будинок культури.

75. Світлина з зображенням початку сучасної вул. ім. кн.Острозьких. Надпис «Острогъ. Начало Марійнской улицы». Кінець XIX – поч. XX ст. Перші будинки зліва і справа знесені за розпорядженням місцевої влади в 70-80-х рр. XX ст.

76, 77, 78. Три світлини Дубенської вулиці 20-30-х рр. XX ст. Будинки зруйновані під час бомбардувань Острога влітку 1941 р., а решта знесена місцевою владою в 70-80-х рр. XX ст. Перші дві із збірки В.Яковця. Репрод. 50-х рр.

79. Північна сторона колишньої центральної міської вулиці – Дубенської, більшість будинків якої були знищені під час бомбардувань м. Острога в кінці червня 1941 р. Зліва на задньому плані «стара аптека» Вацлава Жолтовського, де після II Світової війни і дотепер розміщений Районний будинок культури. Почтівка видана аптечним магазином Грейнимса (як і № 71 і 88). Відділ фондів ОДІ-КЗ ОГИЖЗ КП 16736/Д 7389. На почтівці вгорі надруковано: «Острогъ. Сѣв. сторона Дубенской улицы».

80. Фрагмент картини славетного польського художника Яна Матейки (Jan Matejko) (1838-1893) «Kazanie Skargi» («Проповідь Скарги»), картина намальована в 1864 р. (оригінал був власністю нащадків кн.Августа Потоцького у Варшаві:

Szukiewicz Maciej. Jan Matejko.- Warszawa, 1915.- S. (17 без пагінації).

81, 82. Копія зображення кн. Гальшки в уявленні Яна Матейко і інтерпретації острозької художниці Лідії Іванівни Спаської. Оригінал в експозиції ОДІ-КЗ.

83, 84, 85. Три уявні зображення кн. Гальшки Острозької із 12-ти, поданих восени 1997 р. на конкурс портретів цієї фундаторки Острозької Академії і відзначених 31 січня 1998 р. преміями.- № 83 - 1-ша премія, автор Л.І. Спаська (Острог), № 84 - 2-е місце, автор Тетяна Кухарук (Лінник), № 85 - заохочувальна премія - автор Юрій Никитін (Київ). Всі портрети на полотні, олія.

86. Епітафія (намогильна плита) кн. Дмитра Федоровича Сангушка, Київського і Черкаського старости (заморд. 1554 р.) в костелі св. Микулаша (sv. Mikuláše) в м. Яроміжі (Яромежі - Jaromíři) в Чехії. Новий надгробок, виготовлений на кошти родини кн. Сангушків, встановлений в 1859 р.

87. Зображення вчителя Острозької чоловічої гімназії Михайла Федоровича Рекало. Світлина кінця ХІХ - поч. ХХ ст. Фоторепродукція із оригіналу із приватного архіву острозької вчительки Тамари Олександрівни Рекало (Диджуль) (1908-1994).

88. Приміщення середньої жіночої приватної школи Марії Григорівни Рекало по вул. Дубенській (тепер - Проспект Незалежності) № 2 (тоді приватний будинок Маршада) надпис «Острогъ. Бывш. Гимназія Янкевича. Настоящ. М.Г.Рекало». Видання острозького аптекаря Грейнимса. На звороті поштівки: «Изд. Аптекарск. магаз. Грейнимса» (як і № 71, 79 цих ілюстрацій). Відділ фондів ОДІ-КЗ. Шифр ОГІКЗ КН № 16737/ III Д - 7390.

89. Рекало Марія Григорівна - засновниця в 1906 і директор приватної жіночої гімназії в Острозі початку ХХ ст.

90. Перший випуск Острозької приватної жіночої гімназії (фото 15 квітня 1918 р.). Група випускниць та вчителів гімназії. Фоторепродукція з оригіналу із приватного архіву покійної Т.О. Рекало.

91. Фрагмент католицького кладовища до його знищення у 60-х р. ХХ ст. із пам'ятником Станіслава Кардашевича і усипальниці князів Яблоновських. Світлина виконана у 1959 р.

92, 93. Усипальниця кн. Яблоновських на старому римо-католицькому кладовищі в Острозі. Світлини початку 50-х рр. ХХ ст.

94. Пам'ятник острозького історика Станіслава .

Кардашевича (1826 - 1887) на старому острозькому католицькому кладовищі XVIII - XIX ст. Світлина 1953 р.

95. Репродукція світлини зображення Йосифа Владиславовича Новицького (1878 - 1964). Приблизно 50-х рр.

96, 97, 98, 99. Острозькїй Буквар (Азбука) 1578 р. (Передмова, Герб князів Острозьких, «Начало ученїа дѣтемъ», розділ «По ортографїи»).

100, 101, 102. Острозька Біблія 1580 - 1581 рр. Титул, герб кн. Острозьких і розворот Біблії - примірника ОДІ - КЗ.

103, 104, 105, 106, 107. 2-е видання (екземпляр Бодлеянської бібліотеки Оксфорда) Острозького Букваря (Граматики) - «Сїа книжка словенскаа рекомаа грамматика...» 1598 (титул, герб ККК Острозького, початок розділу «Начало ученїа дѣтемъ», «Прозодїа...», «А сїа азв҃ка», початок розділу «По ортографїи», колофон).

108, 109. Окремі сторінки «Софійського фрагмента» - Острозький Буквар (Азбука) або Граматика 2-го видання (1598 р.) Зберігається в Національній бібліотеці Болгарії м. Софія - «Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методий». Розділ «По орфографїи» і порівняння їх з аналогічними сторінками Бодлеянського примірника.

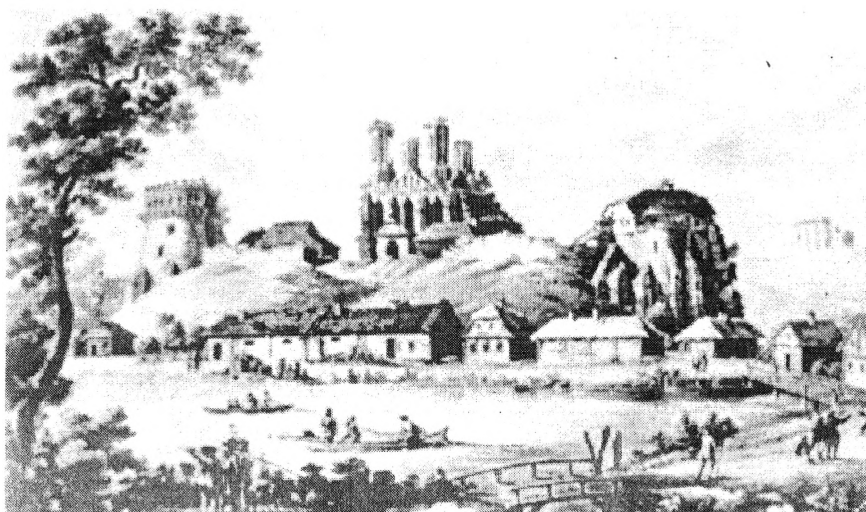
110. Початок першої сторінки копії маґдебурської грамоти Острогу на міське самоуправління 1585 р. (Російський державний архів давніх актів - РДАДА.- Ф.389.- Оп.1. «Литовська метрика» Т.198 (фактично Руська (Волинська) Метрика.- Т.8.). Арк.26-зв.

111. Фрагмент копії запису тестаменту кн. Гальшки Острозької із луцької земської книги 1585р. (ЦДІА України м. Київ. - Ф. 26. Луцький земський суд. - Оп. 1. - Од. зб. 4 (2097). - Арк. 38 -зв.) про фундацію кн. Гальшкою Острозькою Острозької Академії 16 березня 1579 р.

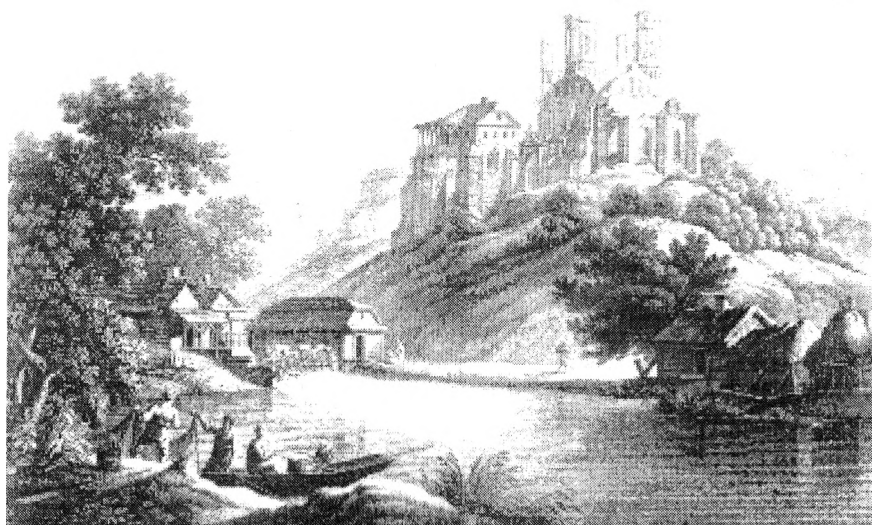
112. План м. Острога XVI-XVIII ст. Оригінальна назва - «Чертежъ Острога въ древнѣмъ видѣ» як додаток до статті: Перлштгейн А. Описание города Острога // Чтения ОИДР.- 1847.- № 4.- С. 137-142. У примітці під текстом на сторінці 142 зазначено «Сообщил Д(ействительный) Ч(лен) (ОИДР) М.А. Максимовичъ».

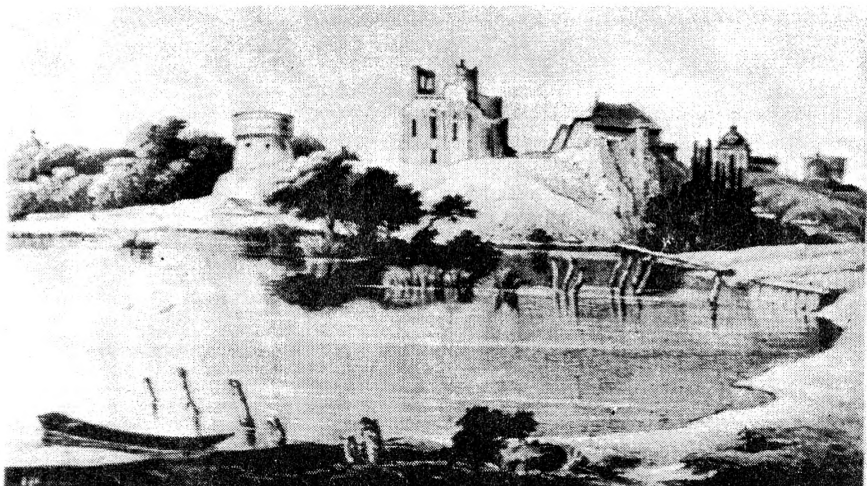
№ 1

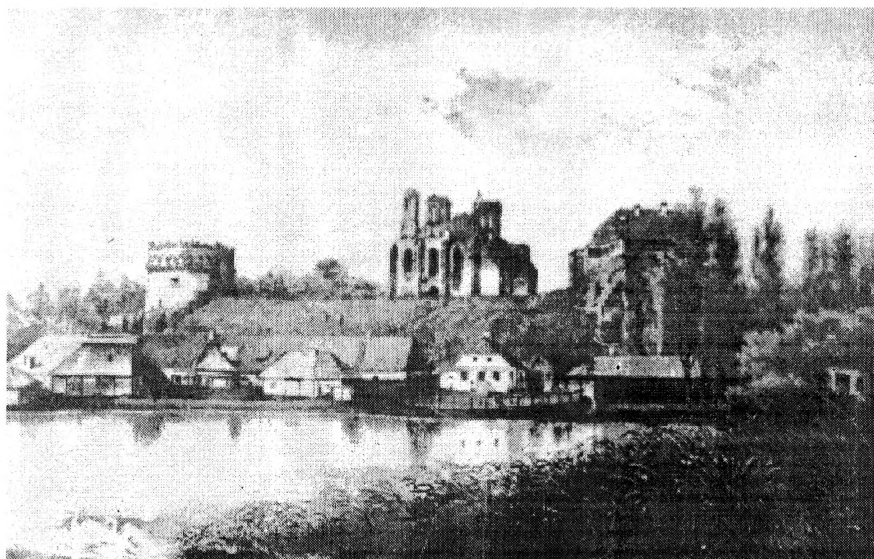
№ 2

№ 3

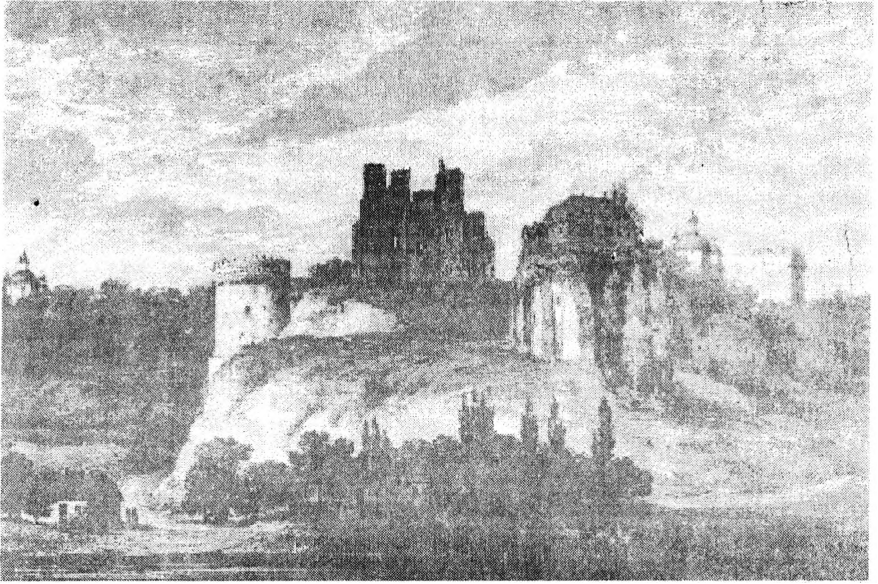

№ 4

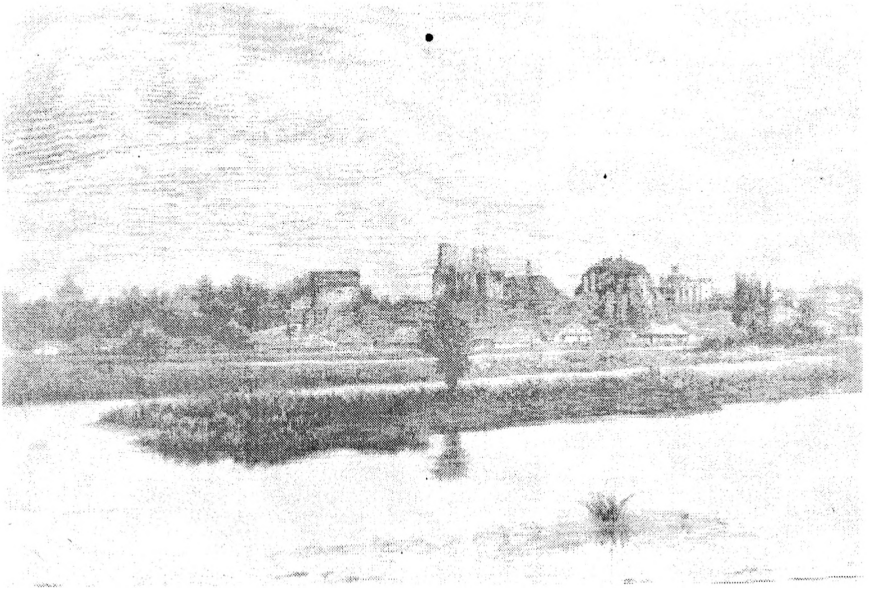

№ 5

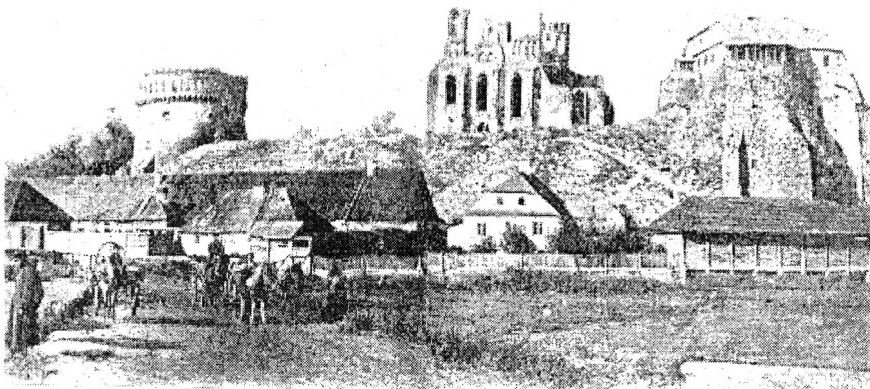

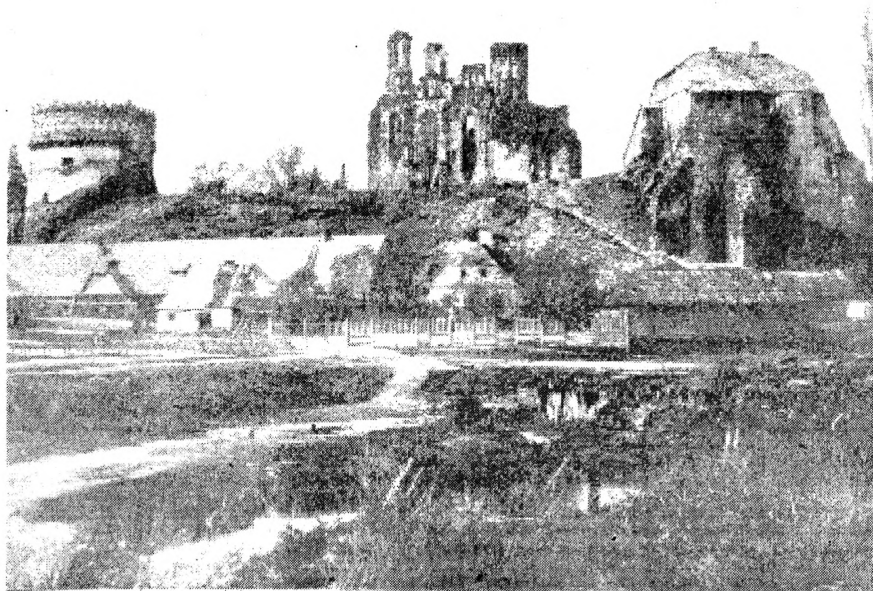
№ 6

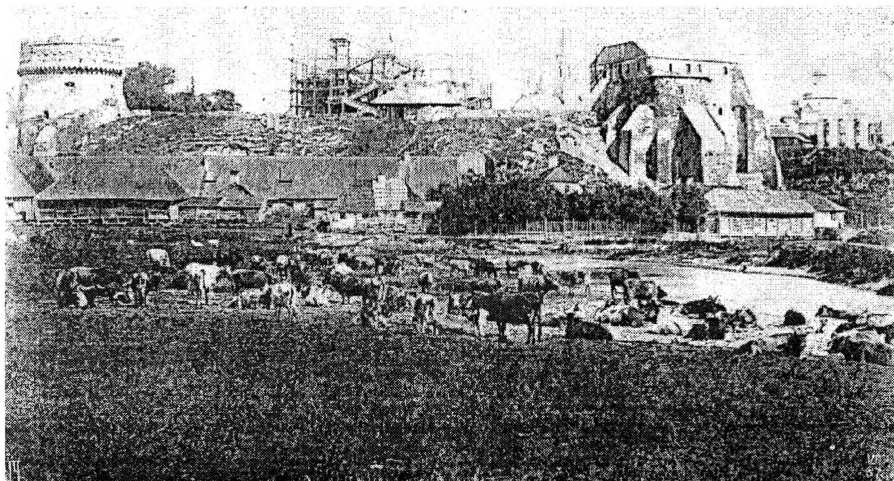
№ 7

№ 8

№ 9

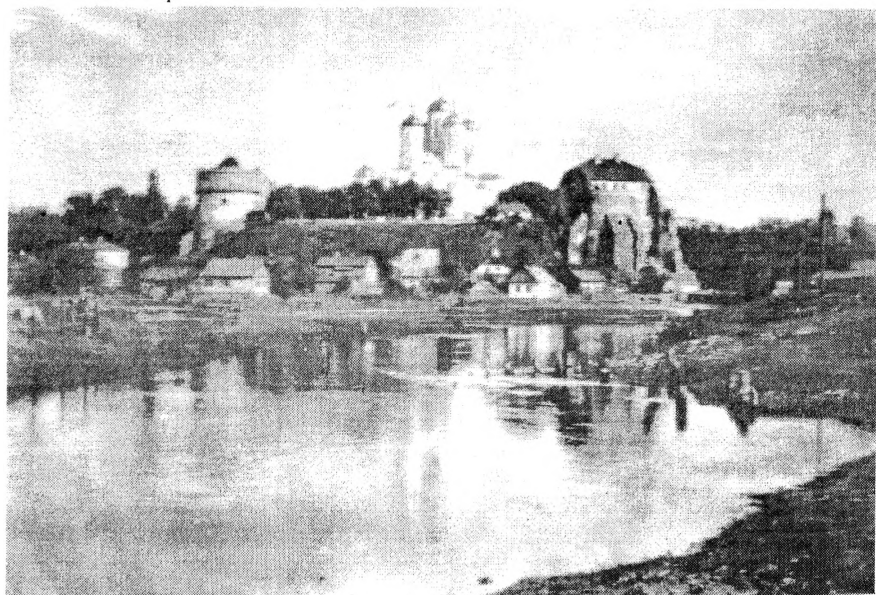
№ 10

№ 11

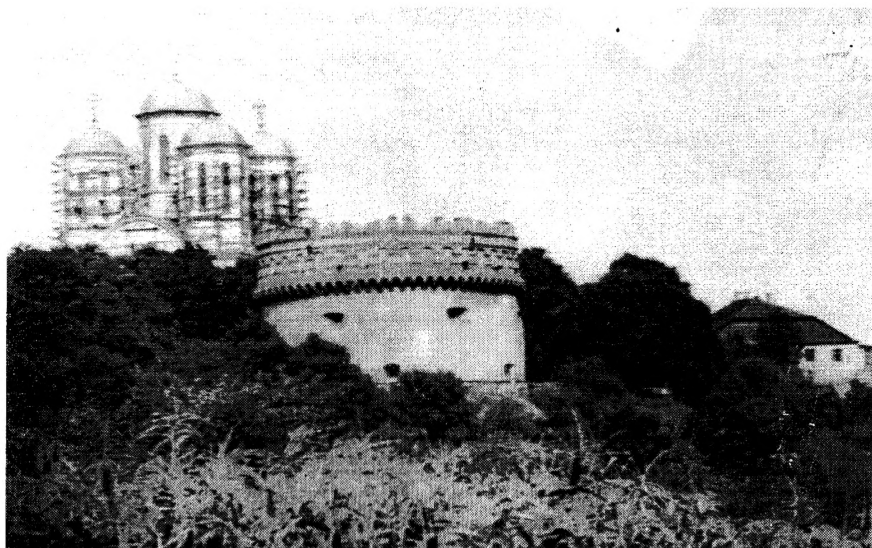
№ 12

№ 13

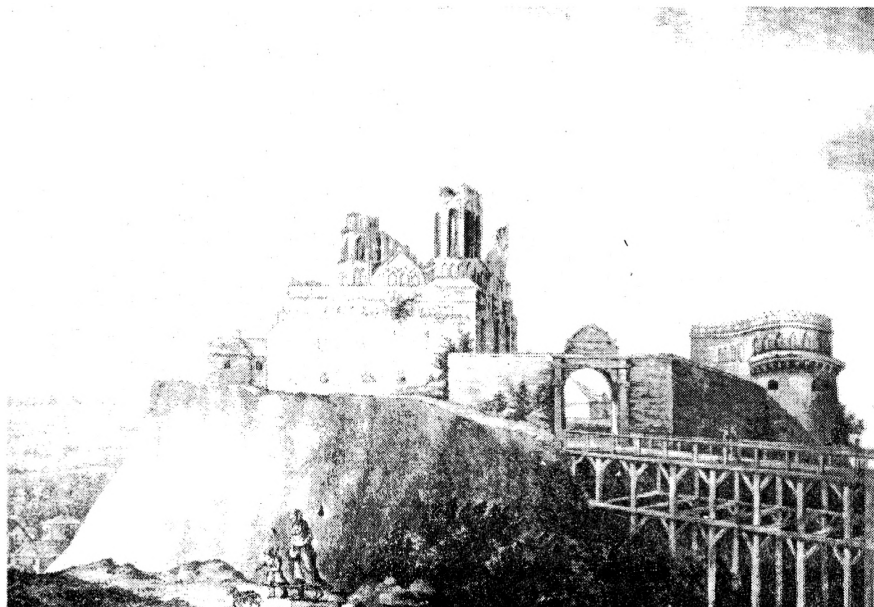

№ 14

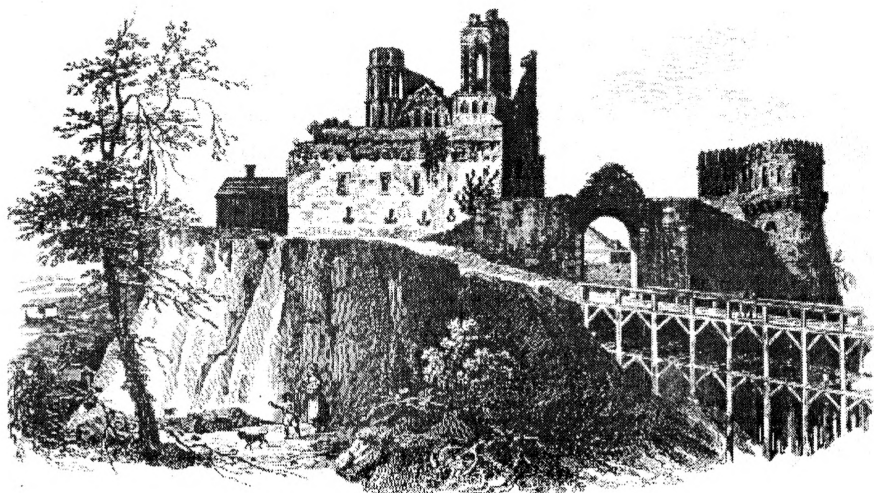

№ 15

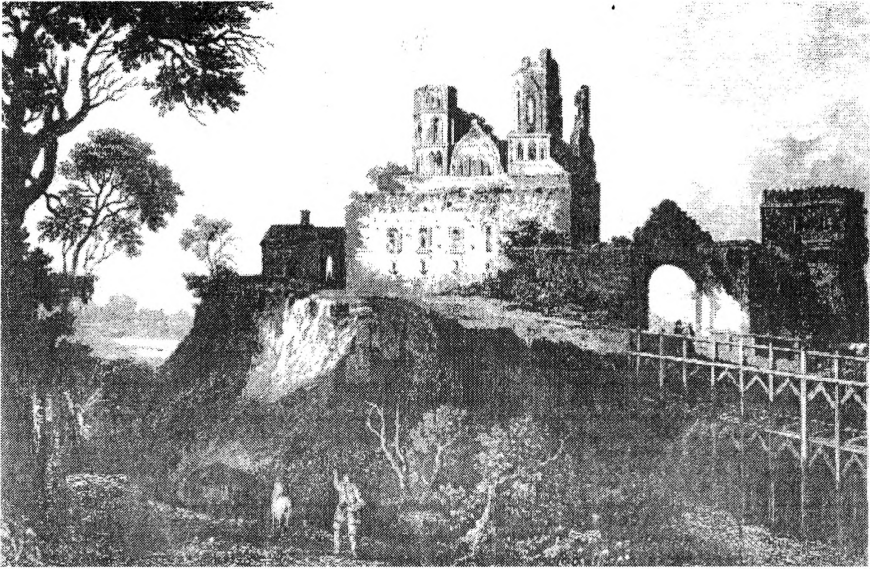

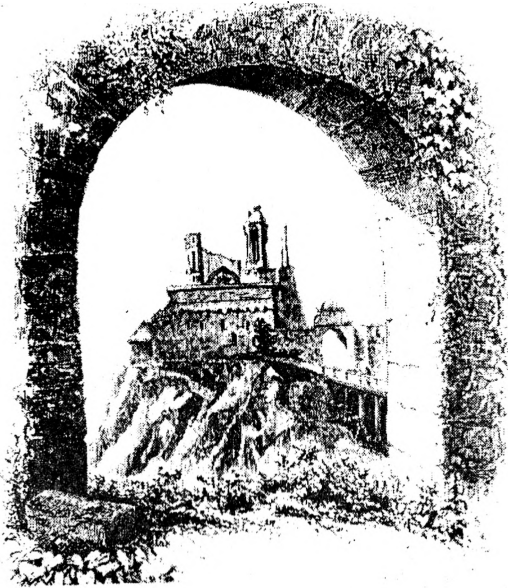
№ 16

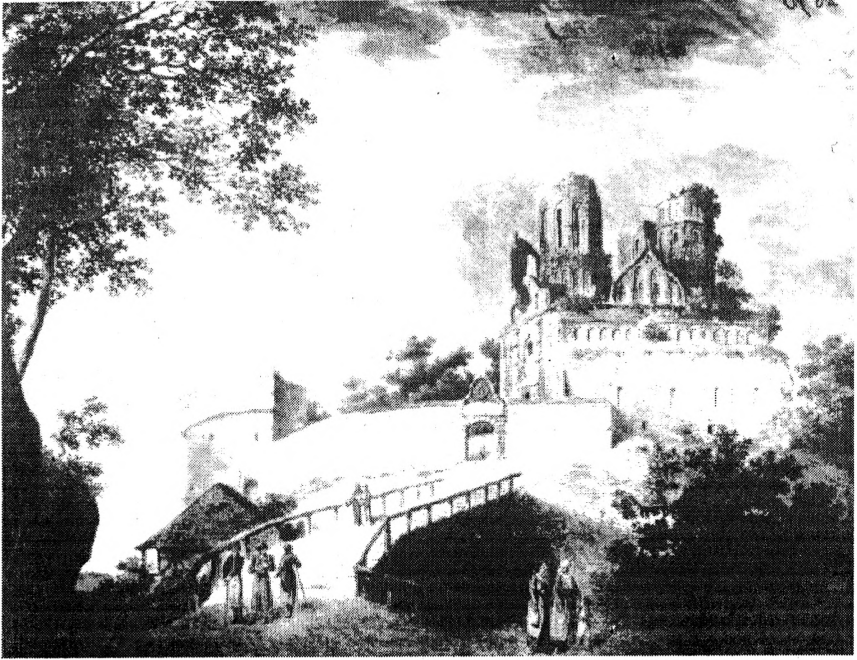
№ 17

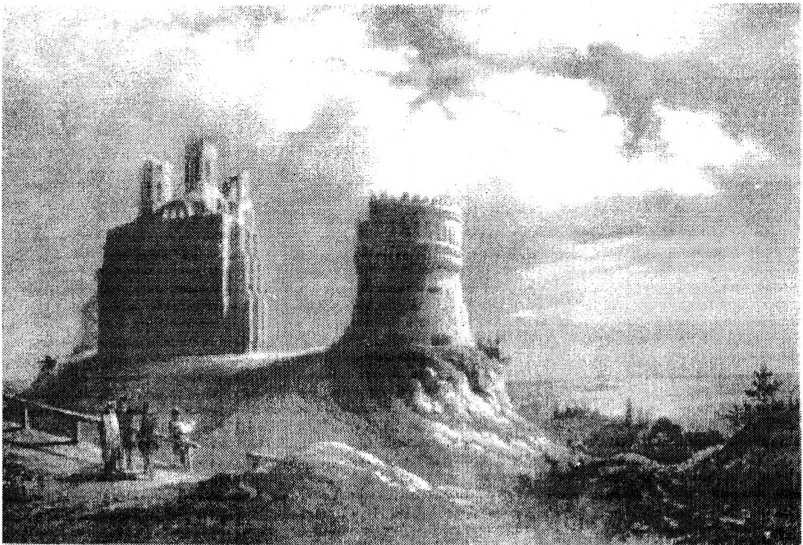
№ 18

№ 19

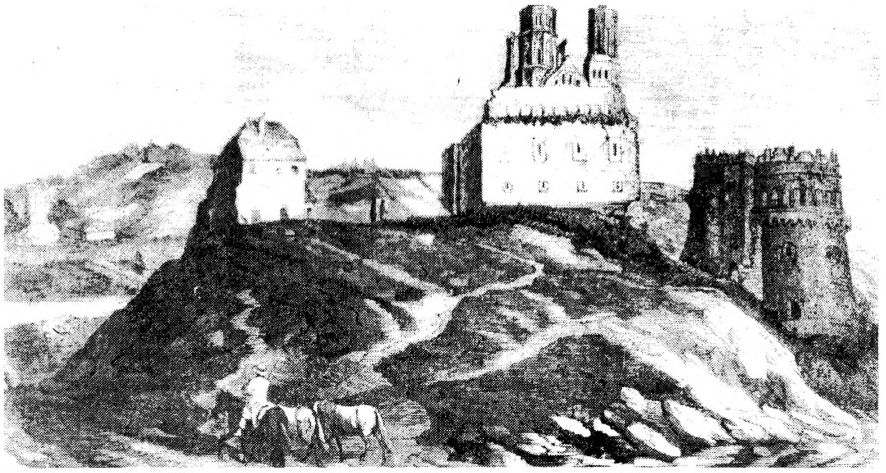

№ 20

№ 21

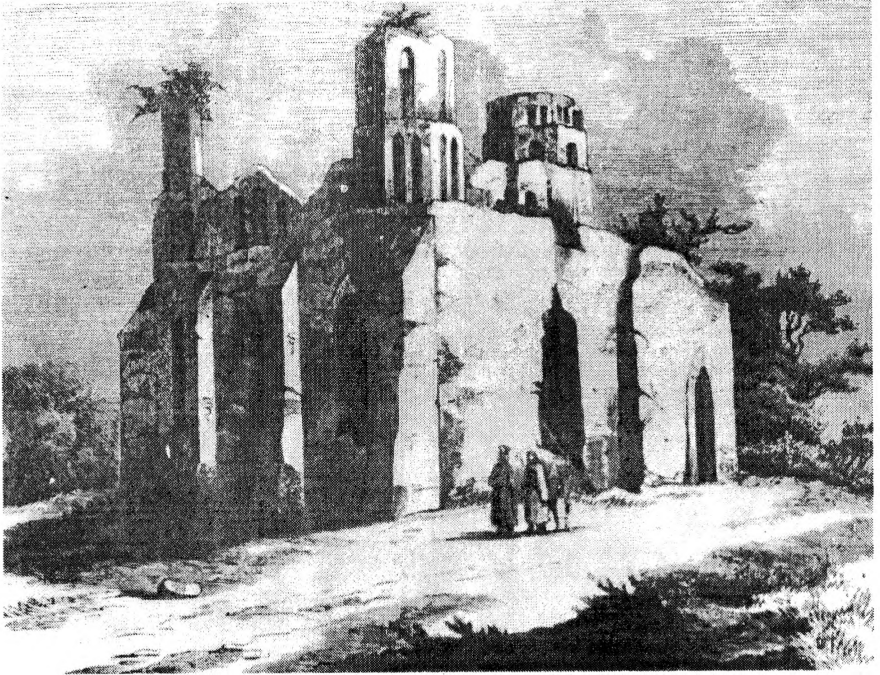

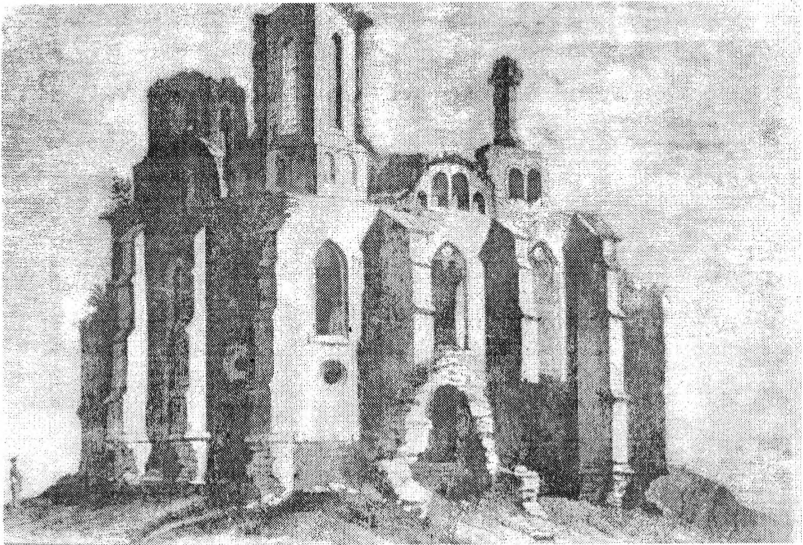
№ 22

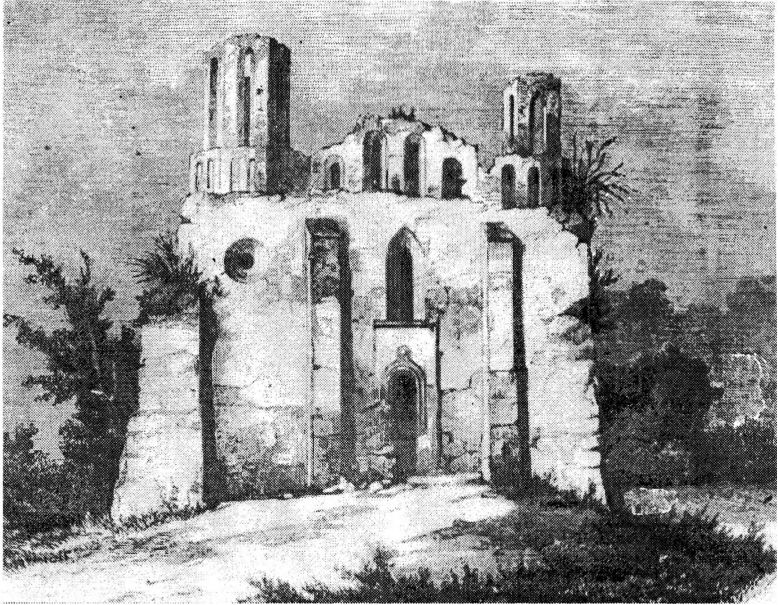
№ 23

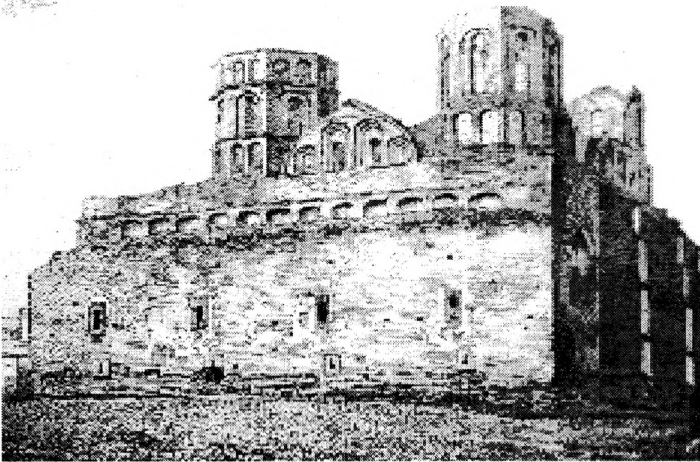
№ 24

№ 25

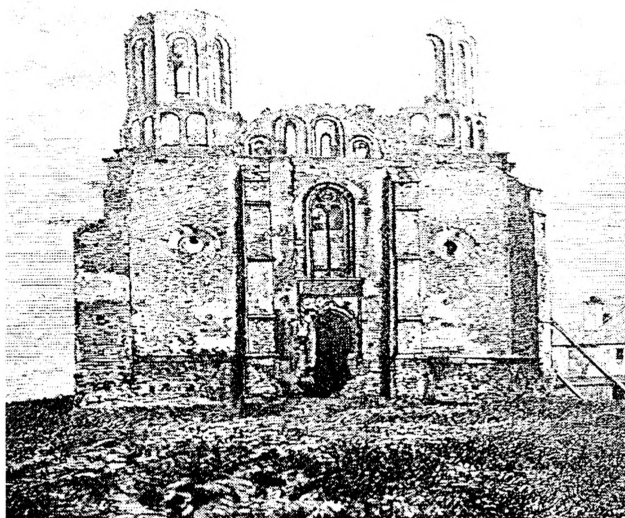
№ 26

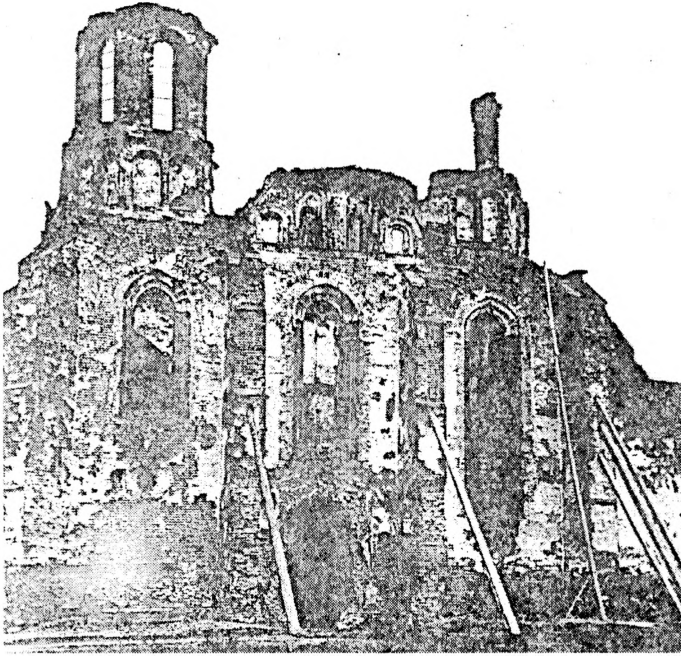
№ 27

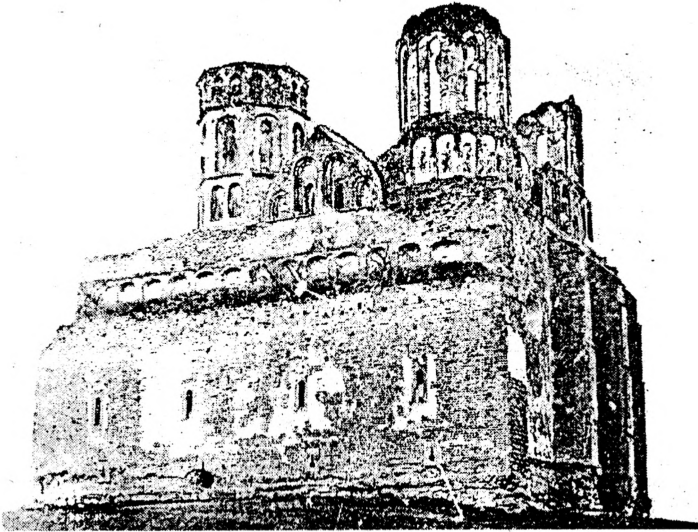
№28

№29

№ 30

№ 31

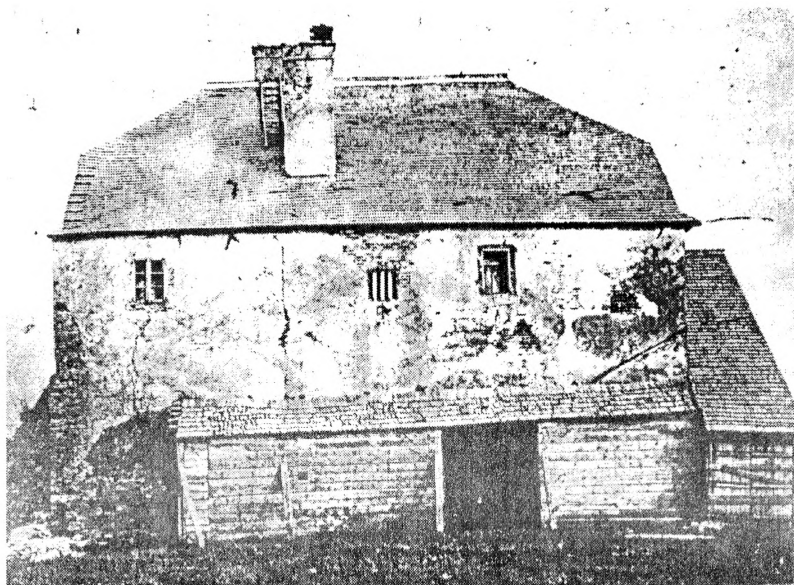

№32

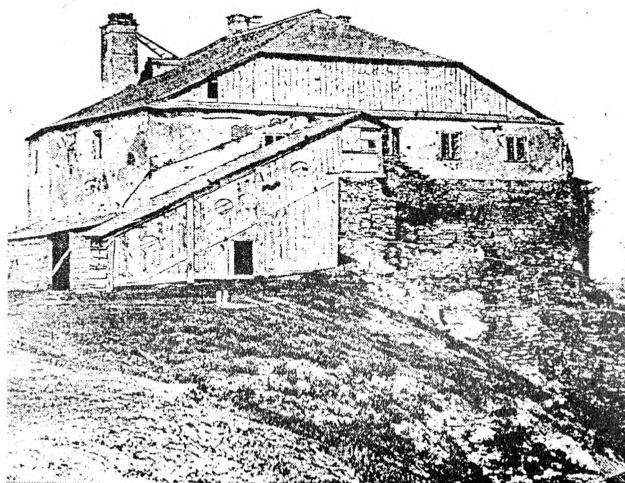

№33

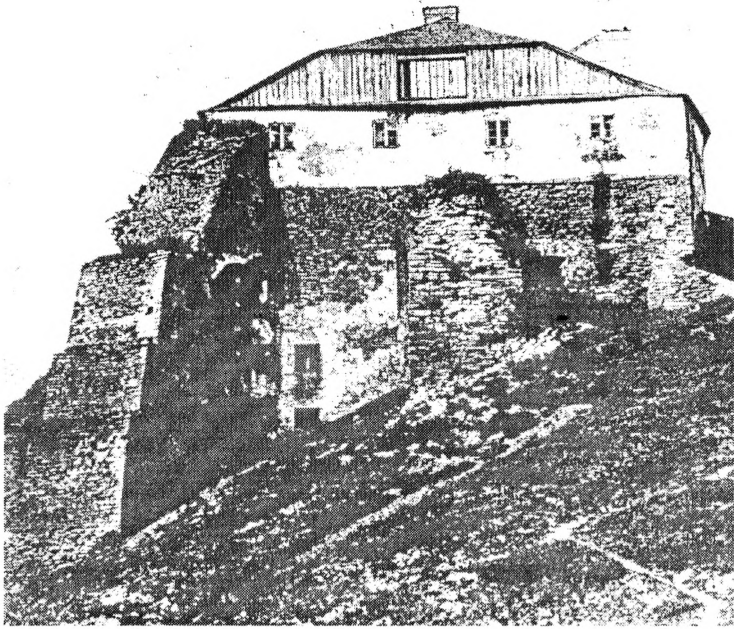

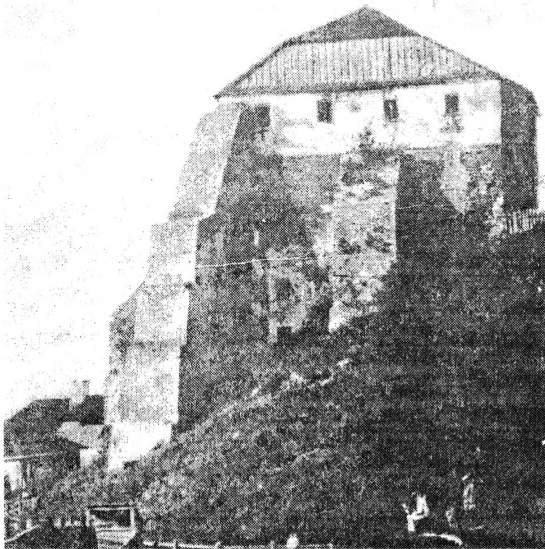
№34

№35

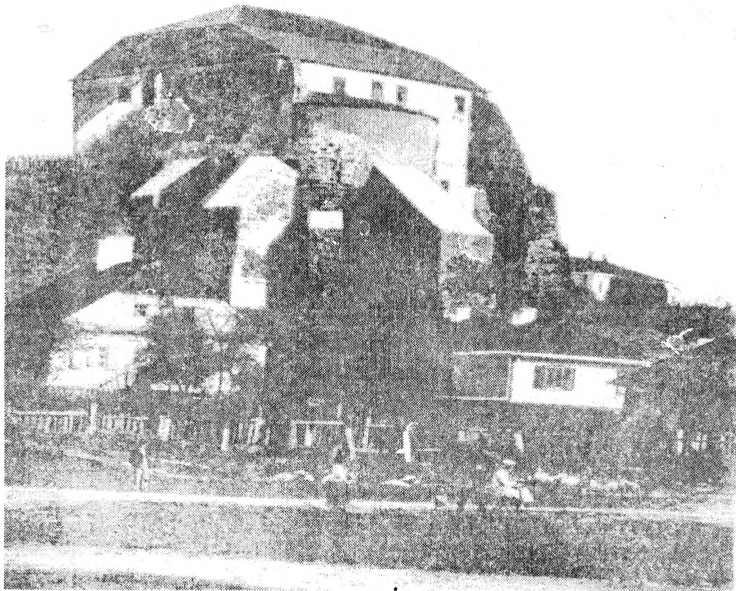

№36

№37

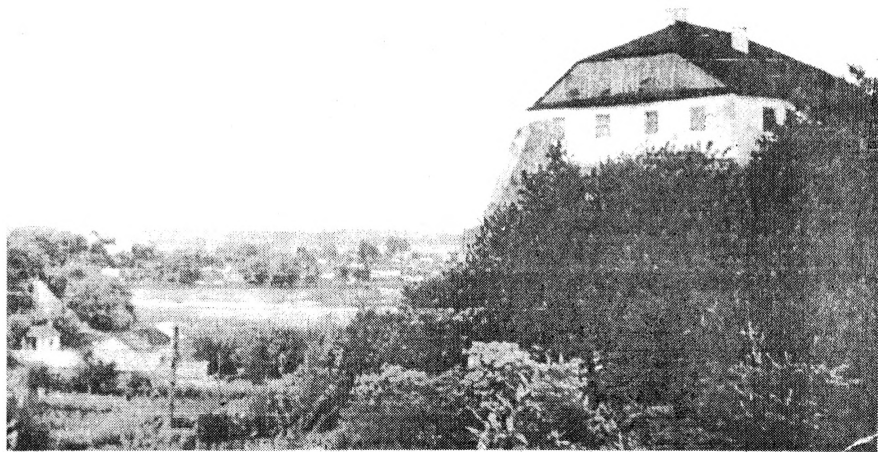

№ 38

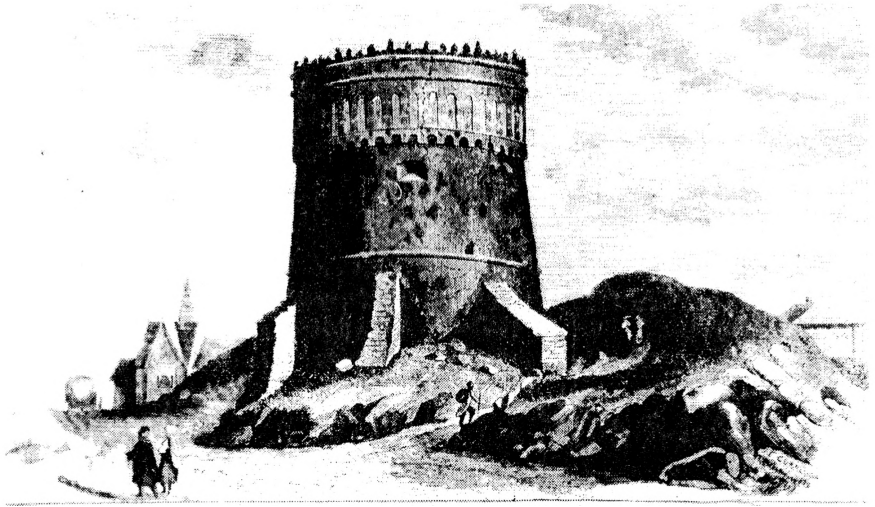
№ 39

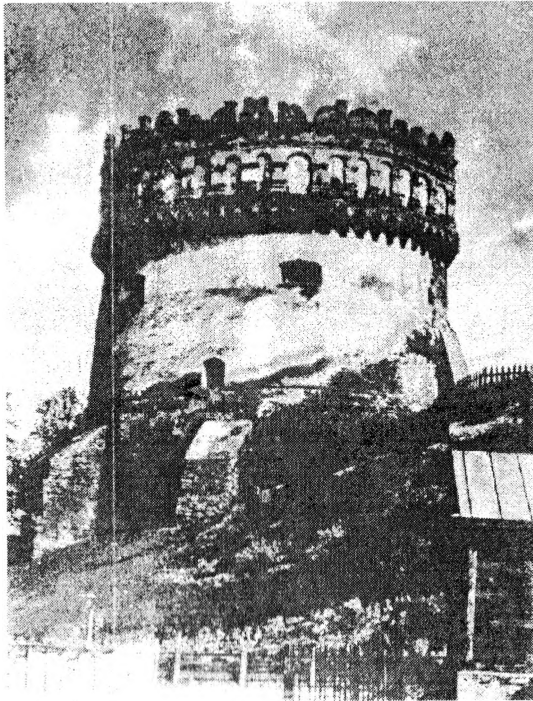
№ 40

№ 41

№ 42

№ 43

№ 44

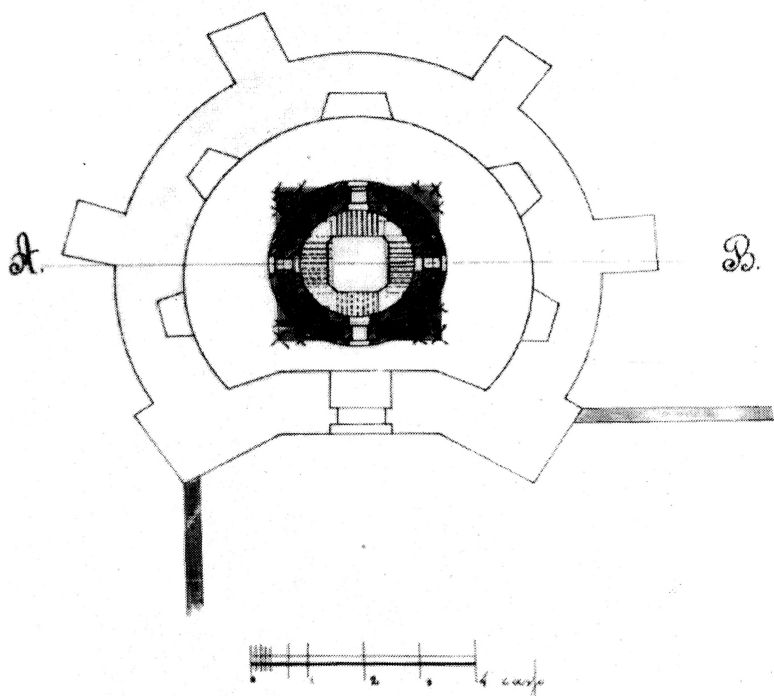
№ 45

№ 46

237

Планъ
Башни и колокамли.

№ 47

Проект колокольни при Богоявленском соборе
в г. Дмитрове, Замоск. уф.

На основании плана:

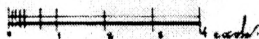
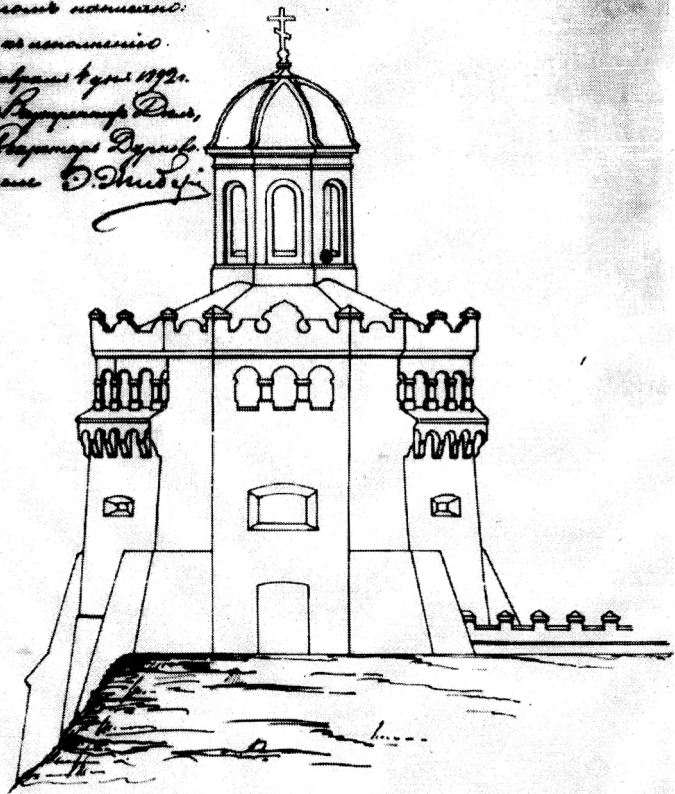
Архитектурного от 1892 г.

Монашеского Фабричного 1892 г.

Монашеского Фабричного 1892 г.

Архитектурного Фабричного 1892 г.

Архитектурного Фабричного 1892 г.

№ 48

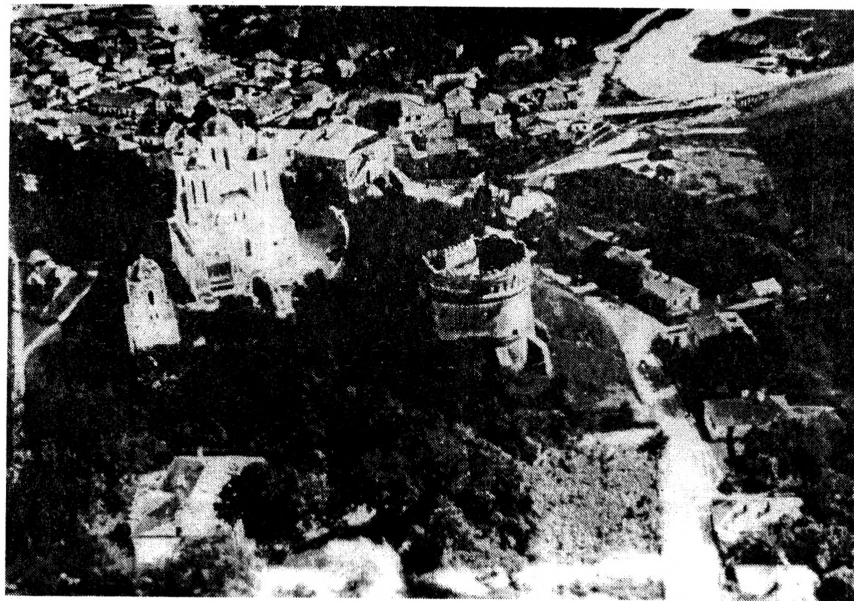

№ 49

№ 50

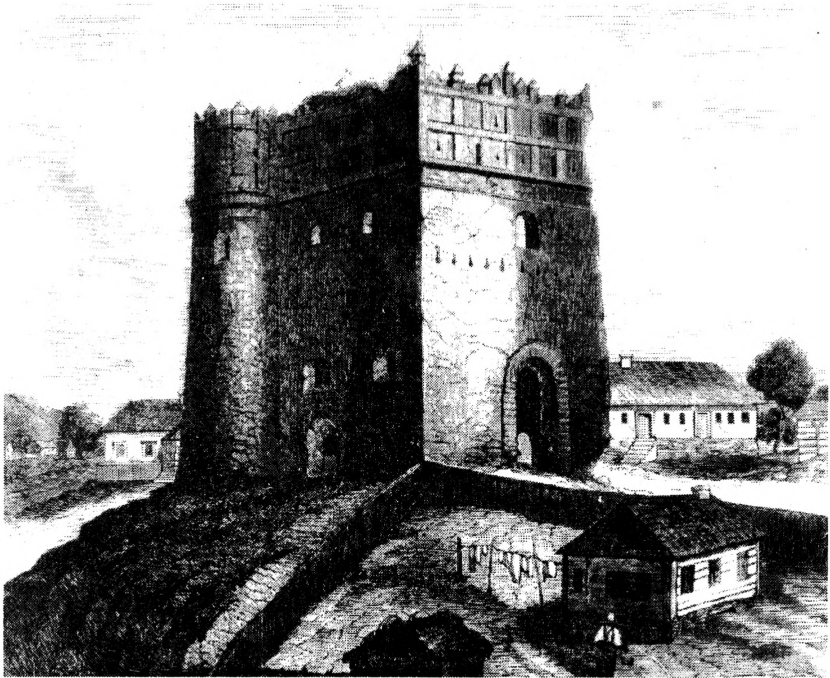
№ 51

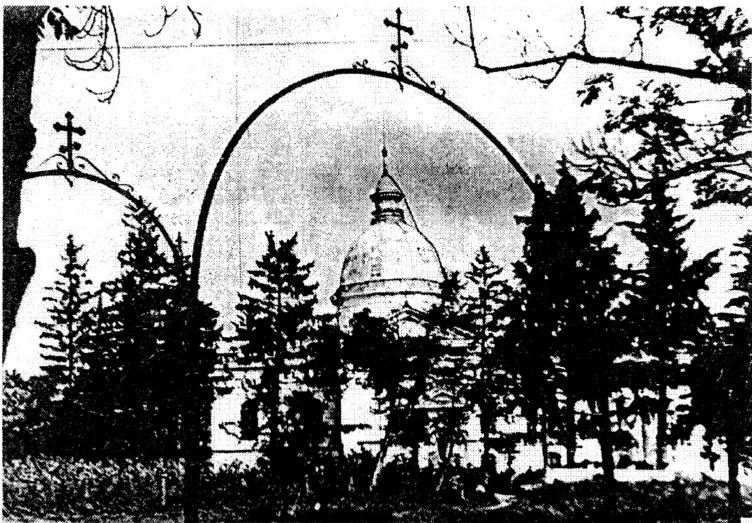
№ 52

№ 53

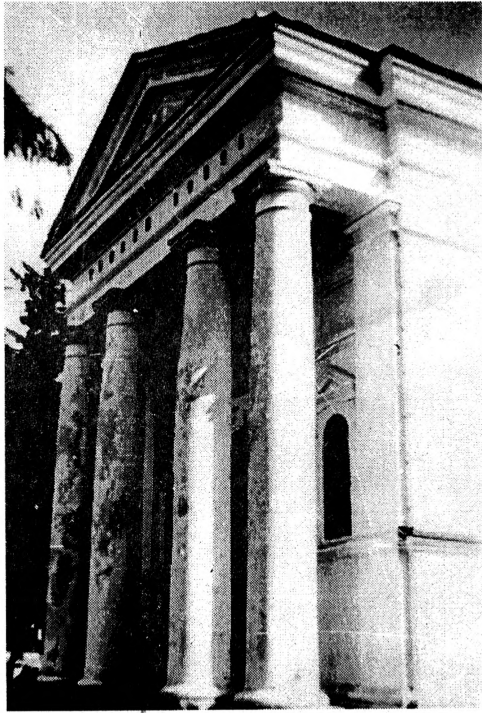
№ 54

№ 55

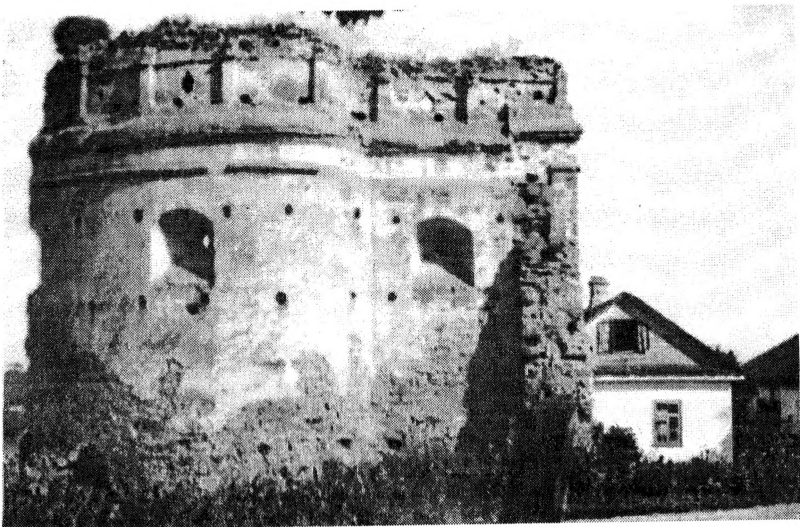
№ 56

№ 57

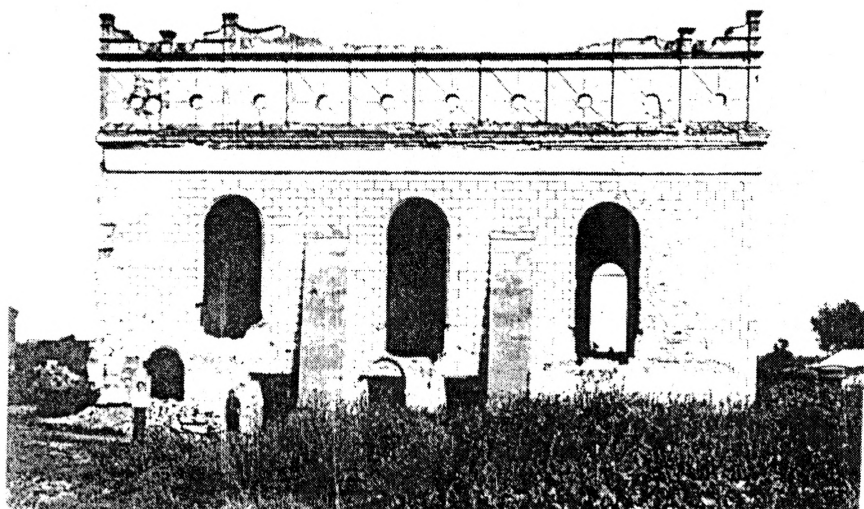
№ 58

№ 59

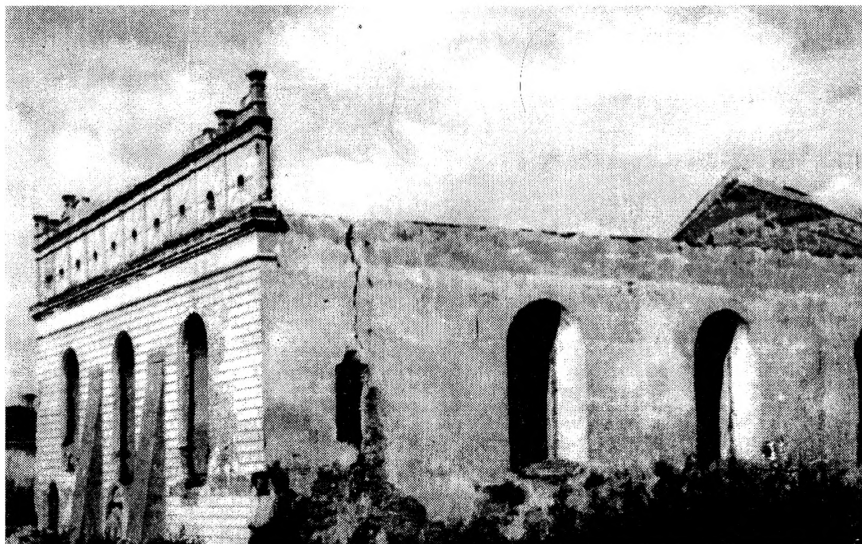

№ 60

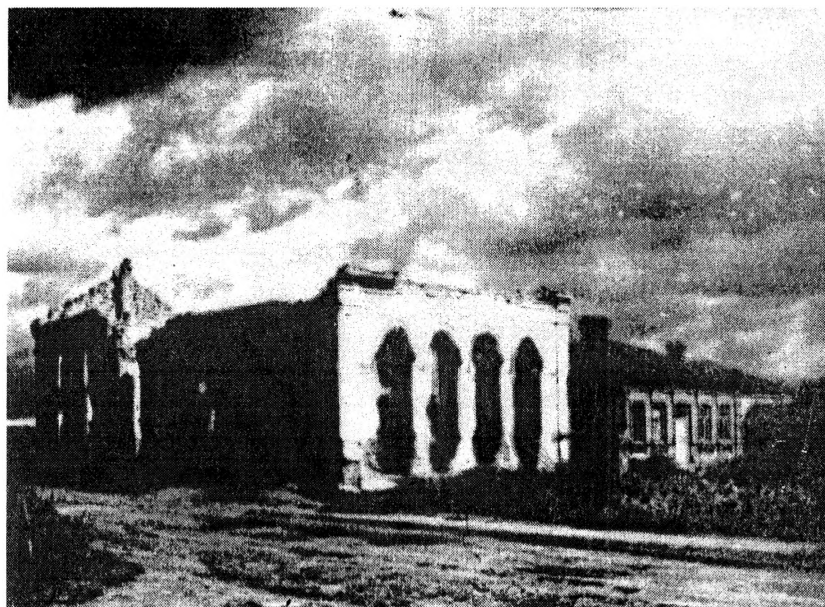

№ 61

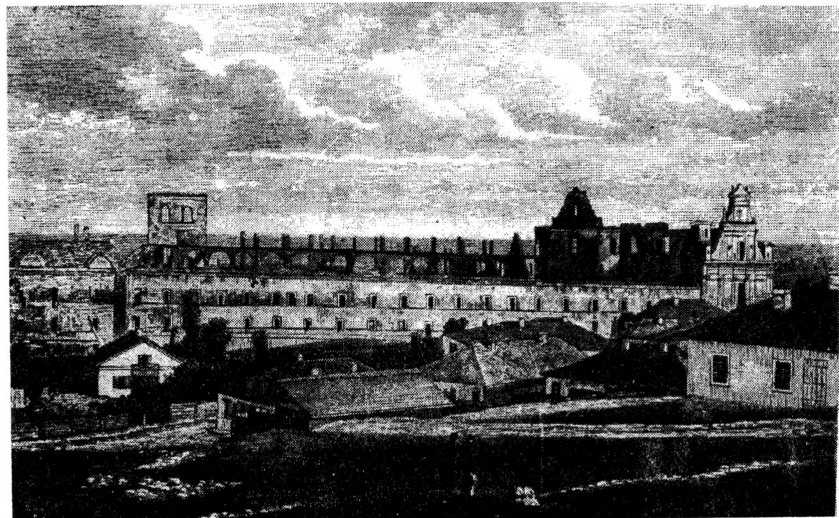
№ 62

№ 63

№ 64

№ 65

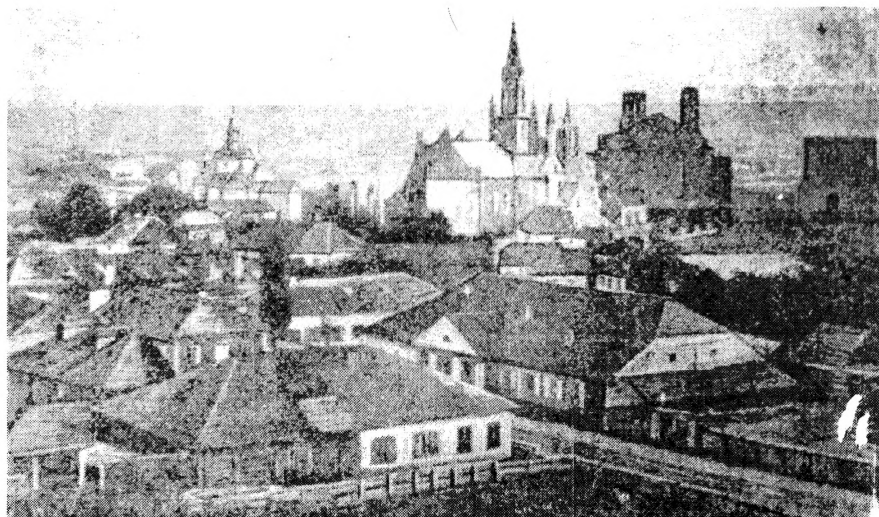
Визніт Бархалітскіі Монастырь: ан. топ. Дерпора, Воа. 176.
 Ostrog, Wol. gub. Ruiny Klasztoru Karmelitów 1789-1808.
 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

№ 68

Ганітэ апакалі Ваа: топ. Дерпора, Воа. 176.
 Ogólny widok-Ostroga, Wol. gub.

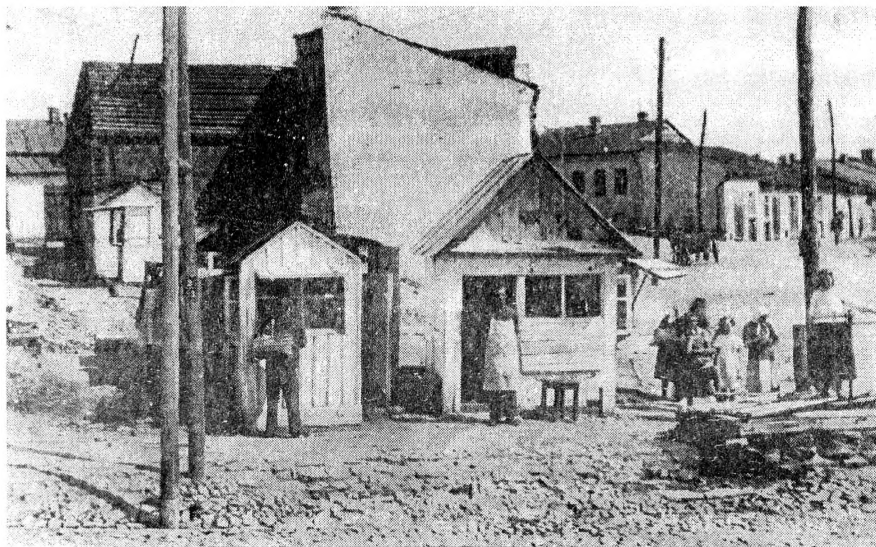
№ 69

№ 70

№ 71

№ 72

№ 73

№ 74

№ 75

№ 76

№ 77

№ 78

№ 79

№ 80

№ 81

№ 82

№ 83

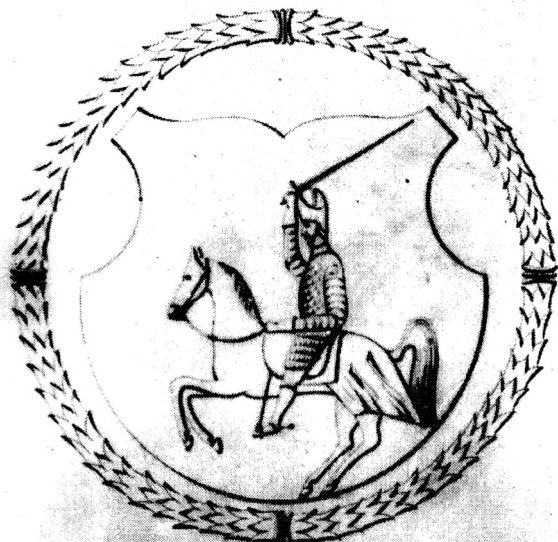
№ 84

№ 85

100. LOCOCONDITVR. CORPVS. CLARI.
 MARTINVS. ZBOROWSKI. TRVCIDAVIT.
 THV. LIESZY. KNIZE. DIMITR.
 SANDV SCKOWYCZ. STARO
 STA. CZYRKAWSKI. Y KAYNO
 WSKY. RODV. WYELKIEGO.

LITVAIE. DVCIS. DITR. SADVSKOVIĖ. EX. MAGIFI.

KNIZE. LITHEWSKIĖ. OLGIE
 ERDOWA. KTHVREGO. ZA
 MORDOWAL. Y ZABIL. NIES
 ZLIACHETHNICK. MARC
 ZIN. ZBOROWSKI. NIEMYAW
 SZY. DO. NIEGO. ZADNY. PRZI
 CINY. 1554.

CA. OLGIERDORV. FALIA.

№ 87

ОСТРОГЪ. Выш. Гимназія Янковича Настоящ. М. Г. Рекало

№ 88

№ 89

№ 90

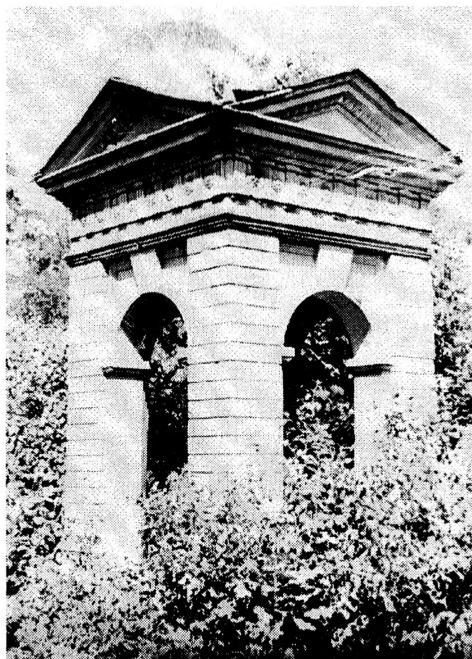

№ 91

№ 92

№ 93

№ 94

ЖИВІА СІРЦЬ КНИГЪ

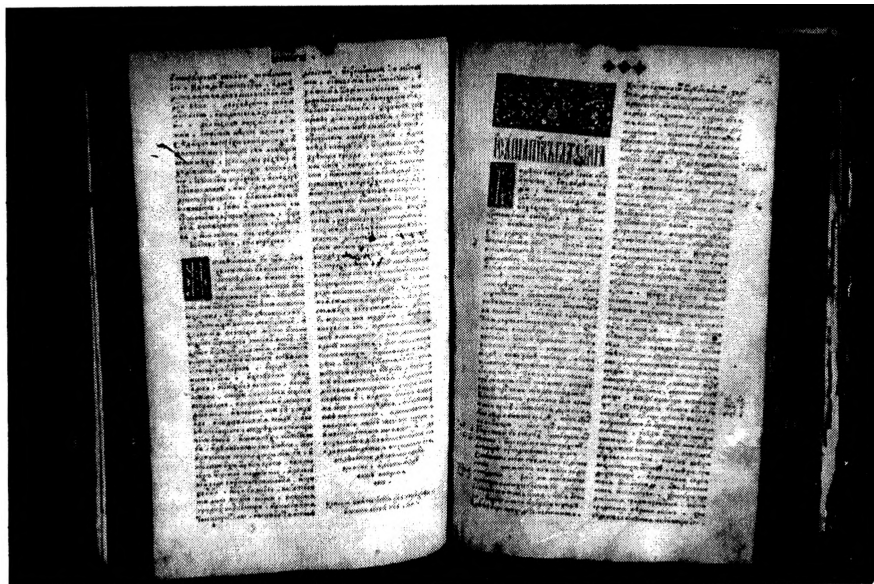
БѢТЪХАГО НІЮБАГО ЗАВѢ
ТА, ПОЯЗЫКЪ СЛОВЕНСКУ.

ШЕБРЕНЕСА, ВЪЗЪЛАННЬСІИ ІЗЪЗЫКЪ,
СЕДМІ ДЕСЯТЪ НДВѢМА, СГОМЪ
ДРЪМАИ ПРОВОДНІСІИ ПРѢЖЕ ВОПЛОЦІЕ
НІА ГЛАГО ІНОСА НАШЕГО ІС ХА, П Н
ЛѢТА, НАЖЕЛАЕМОЕ ПОВЕЛѢНІЕ НГОЛО
МѢА ФНАДЗЕЛФА ЦРА ЕГУПЕТСІСА.
ПРОВОДЕНАГО ЗВЕДЪ СЪТЦІАНІЕМЪ,
НПРНАЧѢЖАНІЕМЪ БАНІСО МОЦНО,
ПОМОЦІИ БЖІЕИ ПОСАЧЕДОВАСА, ІН
СПРАВНЕА. ВАЧЕТО, ПОВОПЛОЦІЕНІИ
ГА БГА ІНОСА НАШЕГО ІС ХА.

✠ ѿ ф па . ѿ ✠

№ 101

№ 102

ГІАКННКА СЛОВЕ
СКА РІКОМА І
ГРАМАТНКА БЛГО
БОЛЕНІЕМ БЖІН
ВОСТАВНЕСА •

РІКОМА І ФІН •

КОНСТАНТИНЪ КОНСТАНТИНСКОЙ КРЕПОСТИ
 КРИСТИНЪ КАСИАНЪ, КНЯЗЬ СЪТРОСКОУ.

СОКЪДА ПЪКЪКЪКЪКЪ, МАРШАЛЪ ЗЕМАНЪ КЛАТ
 СКЪ. СТАРЪСТА КЛАДЪМЕРСКЪКЪ, И ПРЪЧАА.

НАЧАЛО СНИЖАЕМЪ

ХИТАЩИ РАЗДЪМЪТИ ПИСАНІЕ.
 ПЕРВЪЕ ДАНАУТИСА ГЛАГОЛИ СЪЕ.

Л	Б	В	Г	Д	Е
Ж	З	И	К	Л	М
Н	О	П	Р	С	Т
У	Ф	Ц	Ч	Ш	Щ
Ъ	Ы	Ь	Ѣ	Ѥ	Ѧ
Ѩ	Ѭ	Ѯ	Ѱ	Ѳ	Ѵ
Ѷ	Ѹ	Ѻ	Ѽ	Ѿ	ѿ

№ 104

Прозодія верхня.

• • • / - - -
• • • ^ ^ - - -

Строуна.

• • • • •

Унесі црковни.

А Б Г Д Е З Н А І
К Л М Н О П У Р І
Г У Ф Х Ц Ш
Ш Ц Л
А А

Асія азевика . шкнигы
осмуагныя , снрбугъ
грамматикси .

Азъ .

Будки . будъ . б .
будши , ты .
будугъ , гин .
будва , мы два .
будта , мы два .
будем , б'мнмнмшз
будете , б'мнмнмшз
буду , іакымыбцима
па гми , іамымападрбгн .

ш . шнрнте . шнрнте .
щ . щеднрнте .
щедн
те

Прографин .

Аггъ . аггъ . аггъ .
аггъ . аггъ . аггъ .
аггалька . аггалькш .
аггалькы . аггалькыу .
аггальте . аггъ
ети .

Архаггъ . архаггъ .
архаггъ . архаггъ . арха
ггъ . архаггашмъ .
аггъ . аггъ . аггъ .
аггъ . аггъ . аггъ .

І́ННЫ ѿвѣты, ꙗже ѿнде
рече́мъ, а́ннѣ нѣсть вре́
мя. тако́въ е́сть разо́у
бра́тїе е́гоже дара́ва бѣ
сло́ваши́мъ. е́моу
же сла́ва ѹ́тъ нде́р
жа́ва ѿпокла
на́нїе. ннѣ ѿ
прно ѿвѣтъ
кы вѣкѡ,
а́мннь.

Щ • ЩЕДРОТЕ .
ЩЕДРО
ТЕ

Прѣдѣлафіи

А
АГГАЪ . АГГА . АГГАЕ .
АГГАИ . АГГАДЪ . АГГАЫ .
АГГАБСКА . АГГАБСКУ .
АГГАБСКЫ . АГГАБСКУ . 135
АГГАБТЕ . АГГАБ

СГН .

АХАГГАЪ . АХАГГА .
АХАГГАЕ . АХАГГАИ . АХА
ГГАДЪ . АХАГГАУУУ .
АПАЪ . АПА . АПАЕ .
АПАИ . АПАДЪ . АПАУУУ

21

АПАМ
АПАБЫСА . АПАКИ . АПАКО .
АПАКО . АПАТЕН . АПАТИН .

Б
БГЪ . БЪ . БГА . БА .
БЖЕ . БЕ . БГЪ . БЪ .

БГЪМЪ .
БЖТЪ . БЖТВА . БЖТВЕ .
БЖТВЕ . БЖТВЪ .
БЖТВЕНЪ . БЖТВЕНА .
БЖТВЕНЕ . БЖТВЕНИ .
БЖТВЕНИ . БЖТВЕНИУ .
БЖТВЕНИ .
БЖКЪТ . БЖКЪТА . БЖКЪ
ТЕ . БЖКЪТИ .

АПАМ

АПАБЫСА . АПАКИ . АПАКО .
АПАКО . АПАТЕН . АПАТИН .

Б
БГЪ . БЪ . БГА . БА .
БЖЕ . БЕ . БГЪ . БЪ .

БГЪМЪ .
БЖТВЕ . БЖТВА . БЖТВЕ .
БЖТВЕ . БЖТВЪ .
БЖТВЕНЪ . БЖТВЕНА .
БЖТВЕНЕ . БЖТВЕНИ .
БЖТВЕНИ . БЖТВЕНИУ .
БЖТВЕНИ .
БЖКЪТ . БЖКЪТА . БЖКЪ
ТИ . БЖКЪТИ .

№ 108(a)

№ 108(б)

Л • ЛНЕНІТЕ • ЛНЕНІТЕ •
М • МУКА • МУКА •
Н • НШЕНІТЕ • НШЕНІТЕ •
О • ОБНЕНІТЕ • ОБНЕНІТЕ •
П • ПРШЕНІТЕ • ПРШЕНІТЕ •
Р • РШЕНІТЕ • РОДНІТЕ •
С • СТШЕНІТЕ • СТОНІТЕ •
Т • ТВШЕНІТЕ • ТВШЕНІТЕ •
У • УШЕНІТЕ • УШЕНІТЕ •
Ф • ФНЛОШФНІТЕ • ФН
ЛОШФНІТЕ •
Х • ХВАЛНІТЕ • ХВАЛНІТЕ •
Ш • ШГННІТЕ • ШГШННІТЕ •
Ц • ЦБЛНІТЕ • ЦБЛНІТЕ •
Ч • ЧТНІТЕ • ЧТНІТЕ •

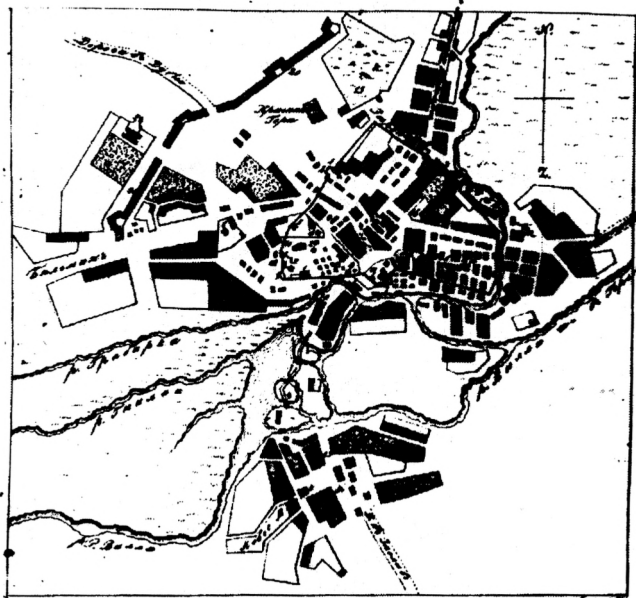
Л • ЛНЕНІТЕ • ЛНЕНІТЕ •
М • МУКА • МУКА •
Н • НШЕНІТЕ • НШЕНІТЕ •
О • ОБНЕНІТЕ • ОБНЕНІТЕ •
П • ПРШЕНІТЕ • ПРШЕНІТЕ •
Р • РШЕНІТЕ • РОДНІТЕ •
С • СТШЕНІТЕ • СТОНІТЕ •
Т • ТВШЕНІТЕ • ТВШЕНІТЕ •
У • УШЕНІТЕ • УШЕНІТЕ •
Ф • ФНЛОШФНІТЕ • ФН
ЛОШФНІТЕ •
Х • ХВАЛНІТЕ • ХВАЛНІТЕ •
Ш • ШГННІТЕ • ШГШННІТЕ •
Ц • ЦБЛНІТЕ • ЦБЛНІТЕ •
Ч • ЧТНІТЕ • ЧТНІТЕ •

Чертежъ Омскаго

и губернскаго городовъ.

1. Заключенъ въ Омскѣ 1742 году 1650 г.	11. Монахъ Ф. Троицко-Паркентскій, с. 1742 г.
2. Ф. Федосеевичъ, 1721. году 1650 г.	12. Кавалеръ Алтано, об. 1650 г.
3. Бурное Заключенъ, 1749 году 1650 г.	13. Мѣст. бродягъ насамъ 14 бѣдъ.
4. Ф. Ал. Тихоновъ, об. 1749 г. 1742 г.	14. Монахъ гонимъ Тавроу.
5. Ф. Писаревъ, с. 1749 г. 1742 г.	15. Школа.
6. Ф. Харинъ, с. 1749 г. 1742 г.	16. Троицко-Паркентскій, 1654 г.
7. Оконченъ каменемъ коннымъ, 1749, 1650 г.	17. Коллегіумъ Сибиріи, 1742 г.
8. Оконченъ каменемъ, об. 1749, году 1650 г.	18. Заключенъ въ Омскѣ въ 1742 г.
9. Оконченъ каменемъ, 1749 году 1650 г.	19. Монахъ Заключенъ насамъ.
10. Монахъ Троицко-Паркентскій, 1749 г.	20. Троицко-Паркентскій, 1742 г.
	21. Троицко-Паркентскій, 1742 г.
	22. Троицко-Паркентскій, 1742 г.
	23. Троицко-Паркентскій, 1742 г.

Масштабъ.

1:100000

П І С Л Я М О В А

Дана збірка нарисів із історії рідного мені міста Острога, до якої автор йшов шляхом багаторічних, іноді дуже трудомістських важких і копітких джерельних пошуків (евристики) та студій понад 30-ти років, відображає не лише власні наукові зацікавлення і творчий доробок, але і деякі магістральні та малорозроблені питання ОСТРОГІАНИ. Це видання, до певної міри, є здійсненням моїх давніх і стабільних задумів, про які я в свій час поділився з тодішнім директором Рівненського обласного історико-краєзнавчого музею Олександром Молчановим (1922-1975), що згодом навів мої слова у своїй статті від 9 вересня 1961 р. в рівненській обласній газеті “Червоний прапор” про мою заповітну мрію “з часом написати ґрунтовну працю з історії мого рідного міста Острога”.

Хоч даний збірник нарисів про окремі аспекти історії м. Острога включно до початку ХХ ст. аж ніяк не може претендувати на наукову вичерпність, ґрунтовність і всебічність висвітлення історії Острога, що виявилось справді дуже важким завданням, враховуючи наявність величезної літератури та джерельної бази (яка вже впроваджена до наукового обігу, так і потенційної), що потребує фіксації, осмислення і інтерпритації, проте і ці нариси можуть скласти певну основу для подальших досліджень і створення синтетичної праці з історії Острога.

На особливу увагу, напевне, заслуговує включений до цієї книжки ілюстративний комплекс репродукцій (їх понад 100) й унікальних джерел, які в сукупності і разом ще ніколи не публікувались і складають такі групи: іконографічні пам’ятки (відомий вже в літературі один із портретів кн. В.-К.К. Острозького, уявне зображення славнозвісної кн. Гальшки Острозької на картині Я. Матейко і інтерпретації її зовнішності сучасними художниками, зокрема Лідією Спаською; світлини із зображеннями Михайла і Марії Рекало, острозьких освітян; випускниць острозької жіночої приватної гімназії; славетного острозького музеолога і археолога Й. Новицького), фотокопій гравюр і світлин м. Острога ХVIII-ХХ ст., їх понад 70, деякі з них мають високу художню і

наукову вартість; окремі сторінки трьох острозьких стародруків – Букваря (Азбуки) 1578 р., Біблії, 1580-1581 рр., другого видання Острозького Букваря (Граматики) зі збірки стародруків Бодлеянської бібліотеки в Оксфорді (Англія) під назвою “Книжка словенска# рекома# граматика” (1589 р.) і екземпляр Софійської Національної бібліотеки Св.Св. Кирила і Методія – так званий “Софійський фрагмент”, екземпляр другого видання кириличного Острозького Букваря (Граматики) (1589 р.). Окреме місце серед цього комплексу займають дві епітафії – кн. Д. Сангушко і С. Кардашевича.

Фоторепродукції з гравюру і фото Острога XVIII-XIX ст. (№№ ілюстрацій 3, 6-9, 12-13, 16, 29, 31-33, 37-46, 50, 51, 54, 56-78) зроблені були на початку 60-х рр., а окремі фото автора або виготовлені на моє прохання у 50-х рр. (№№ 14, 15, 33, 55, 61-63, 91-94); також були залучені і фото із відділу фондів ОДІ-КЗ завдяки сприянню головного охоронця п. Лесі Мазуренко (№№ 4, 10, 11, 30, 34-36, 79, 88); цінні фото були одержані на початку 90-х рр. від Тамари Олек-сандрівни Рекало (1908-1994) (№№ 87, 90); на моє прохання у 80-х рр. були зроблені фото в РЦДІА (колишньому – ЦДІА СРСР) у Санкт-Петербурзі (тоді Ленінграді) (№№ 5, 47-49); вперше публікується перша сторінка копії маґдебурзької грамоти Острогу 1585 р., зроблена із мікроплівки із 198 кн. фонду т.зв. “Литовська метрика” тодішнього ЦДАДА СРСР в Москві (тепер РДАДА) (№ 110).

Цей фотокорпус займає особливе місце в структурі даної книжки і також може послужити певним імпульсом для подальших розшуків. Ще одне міркування викликає подане тут це зібрання ілюстрацій, поскільки належить до дуже важливих і інформативних історичних джерел – типу фотодокументів і їх різновидів, що могли б стати об’єктом спеціальних досліджень – джерелознавчих, палеографічних, культурологічних.

Автор має бажання продовжити серію етюдів з історії Острога і сподівається підготувати наступну, другу її частину.

Короткий зміст (резюме)

Етюди з історії Острога становлять собою збірку 14-ти нарисів, що охоплюють час XVI- поч. XX ст. Вони висвітлюють різні аспекти соціально-економічної, політичної і культурної історії цього східнослов'янського міста. В їх основі вірогідна і автентична джерельна база, вони засновані на документальних і наративних (оповідних) пам'ятках. Джерелознавче спрямування становить центральне, провідне місце в усіх нарисах, що і визначає їх наукову вартість і історичну правдивість.

Ці нариси тематично об'єднуються у декілька груп: 1) свідчення тогочасних письмових джерел і архітектурних пам'яток про Острог в різні етапи його історії XVI-XVII і в середині XIX ст.; 2) описи Острога XVI-XVIII і 40-х рр. XIX ст.; 3) найвидатніші джерельні пам'ятки про Острозьку Академію і міське самоуправління (магдебурзький привілей 1585 р.), перелік острозьких ремісників 1635 р.; 4) в центрі книги – документальна розповідь про Гальшку кн. Острозьку, фундаторку Острозької Академії; 5) найвидатніша продукція Острозької друкарні – два видання Острозького Букваря (Азбуки або Граматики) 1578 і 1598 рр., славетна Острозька Біблія 1580-1581 рр. і Острозькі стародруки 1598 р.; 6) документальні свідчення про жіночу гімназію Марії Рекало початку XX ст.; 7) персонологічна (персоналійна) тематика представлена нарисами про Я. Перлштейна, Острогіану І. Франка, Й. Новицького та ін.

Окреме місце в даній книзі займає численний ілюстративний матеріал, пов'язаний з архітектурними пам'ятками і культурою Острога XVI – початку XX ст.

SUMMARY

Essays on the History of Ostroh is a collection of 14 stories which reflect the period from the 16th till the beginning of the 20th centuries. Different aspects of social, economic, political, and cultural history of this eastern-slavic medieval city are discussed there. Being founded on documentary manuscripts and narrative stories, they are based on truthful and authentic source materials. Source studies approach is the main and central in all essays. It defines their scientific worth and historical truthfulness.

According to the theme, the essays can be divided into several groups: 1) architectural and written evidences about Ostroh in different periods of its history, 16th –17th centuries, middle of the 19th century; 2) descriptions of Ostroh, 16th – 17th centuries and 40's of the 19th century; 3) the most prominent sources about Ostroh Academy and city self-government (magderburg privilege, 1585); the list of Ostroh craftsmen, 1635; 4) documentary story about Halshka, Princess of Ostroh, patroness of Ostroh Academy, is in the center of the book; 5) the most famous publications of Ostroh print-shop— two editions of Ostroh Primer (Grammar), 1578 and 1598, the prominent Ostroh Bible, 1580-1581, and other Ostroh printed books of 1598; 6) documentary evidences about Mariya Rekalo women's gymnasium at the beginning of the 20th century; 7) personal themes are represented with the essays about A. Perlshtein, Ivan Franko's Ostrogiana, Y. Novytskyi, and others.

Special attention in the book is paid to numerous illustrative materials about the architectural monuments and culture of Ostroh in the 16th — the beginning of the 20th centuries.

Zusammenfassung

Die Studien aus der Ostrogs Geschichte bilden den Sammelband aus 14 Skizzen, die Periode vom XVI – bis zum Anfang des XX Jahrhunderts umfassen. Sie beleuchten verschiedene Aspekte der sozialökonomischen, politischen und kulturellen Geschichte dieser ostslawischen Stadt. In ihrem Grund ist die glaubwürdige und authentische ursprüngliche Basis, sie wurden auf die dokumentale und narrative Denkmäler gegründet. Die Quellenwissenschaftlichen Tendenz bildet den zentralen, grundlegenden Platz in allen Skizzen und das bestimmt ihre wissenschaftliche Wert und die geschichtliche Wahrheitliebe.

Diese Skizzen bilden thematisch einige Gruppen: 1) die Aussagen der schriftlichen Ursprungen jener Zeit und der Baudenkmäler über Ostrog in verschiedenen Ettappen seiner Geschichte XVI-XVII und in der Mitte des XIX Jahrhunderts; 2) die Beschreibungen von Ostrog des XVI-XVIII und der 40-en Jahren des XIX Jahrhuderts; 3) die höchstherrorragende ursprüngliche Denkmäler über die Ostroger Akademie und die städtliche Selbstrewaltung (das Magdeburge Priviledges 1585 Jahres); die Liste der ostrogen Handwerker des 1635 Jahres; 4) im Zentrum des Buches ist die dokumentarische Erzählung über Halchka die Ostroger Fürstin, die Schirmherrin der Ostrogen Akademie war; 5) die bekannteste Produktion der Ostrogen Druckerei sind zwei Veröffentlichungen des Ostrogen Fibel, (des ABC-Buches oder der Grammatik) der 1578 und 1598 Jahren, der verherrlichten Ostrogen Bibel der 1580-1581 Jahren und die Ostroge uralten Drucktexten des 1598 Jahres; 6) die dokumentarische Beweisen über das Franengymnasium von Marija Rekaló der Anfang des XX Jahrhunderts; 7) die personen Thematik wurde von den Skizzen über A.Perlstein, Ostrogiana von I. Franko, über J. Nowyzykj u.s.w. dargestellt.

Der besondere Platz nimmt im gegebenen Buch das zahlreiche illustrative Material ein, das mit den architektonischen Denkmälern und der Kultur von Ostrog des XVI- des Anfangs des XX Jahrhunderts verbunden ist.

Краткое содержание (резюме)

Этюды по истории Острога составляют собой собрание 14-ти очерков, охватывающих время XVI- нач. XX в. Они освещают разные аспекты социально-экономической, политической и культурной истории этого восточно-славянского города. В их основе достоверная и подлинная (автентичная) источниковая база, они основаны на документальных и нарративных (повествовательных) памятниках. Источниковедческая направленность занимает центральное, ведущее место во всех очерках, что и определяет их научную ценность и историческую правдивость.

Эти очерки тематически объединяются в несколько групп: 1) свидетельства письменных источников тех времен и архитектурных памятников об Остроге в разные этапы его истории XVI-XVII и в середине XIX в.; 2) описание Острога XVI-XVIII и 40-х гг. XIX в.; 3) наиболее выдающиеся источниковые памятники об Острожской Академии и городском самоуправлении (магдебургский привилей 1585 г.), перечень острожских ремесленников 1635 г.; 4) в центре книги – документальный рассказ о Гальшке кн. Острожской, фундаторше Острожской Академии; 5) самая известная продукция Острожской типографии – два издания Острожского Букваря (Азбуки или Грамматики) 1578 и 1598 гг., прославленной Острожской Библии 1580-1581 гг. и острожские старопечатные издания 1598г.; 6) документальные свидетельства о женской гимназии Марии Рекало начала XXв.; 7) пресонологическая тематика представлена очерками об А. Перлштейне, Острогиане И. Франко, об И. Новицком и т. д.

Особое место в данной книге занимает многочисленный иллюстративный материал, связанный с архитектурными памятниками и культурой Острога XVI – начала XX в.

Короткий зміст (резюме) складений українською мовою автором даних нарисів, переклади здійснені на англійську мову – Наталією Ломінською, на німецьку і російську мови – Іриною Приходько, викладачами Острозької Академії.

Зміст

Замість вступу. Відродження історіографії міста Острога . 3

Н а р и с и

- 1 Свідки сивої давнини. Документальні джерела з історії Острога XVI-XVIII ст. 9
- 2 Свідчення письмових джерел про острозьку Академію . . 22
- 3 Традиції міського самоуправління. Магдебурзька грамота Острогу 1585 року на міське самоврядування . . 25
- 4 Гальшка, княжна Острозька. 29
- 5 Острозькі стародруки XVI ст. 82
- 6 Акт 1603 р. поділу володінь кн. Острозьких. 112
- 7 Документальні свідчення 1635 р. про острозьких ремісників 127
- 8 Яким Перлштейн – дослідник історії Острога XVI-початку XVII ст. 131
- 9 Опис Острога середини XIX століття. 143
- 10 На узвишші кам'янім... Нездійснені проекти перебудови в 80-90-х рр. XIX ст. споруд Замкової гори в Острозі . 150
- 11 Острогіана Івана Франка. 161
- 12 Маловідомі сторінки з історії жіночої освіти в Острозі на початку XX ст 169
- 13 Станіслав Кардашевич і Йосиф Новицький - славетні острозькі краєзнавці 179
- 14 Острогіана і Волиніана острозького вченого Йосифа Новицького . 184
- Археографічна довідка (легенда) до публікацій даних нарисів. 198
- Перелік ілюстрацій з їх вихідними даними (легендами) до нарисів проф. М. Ковальського про Острог 202
- Ілюстрації . 214
- Післямова . 281
- Короткий зміст (резюме) 283
- Summary . 284
- Zusammenfassung. 285
- Краткое содержание (резюме) 286

НАРИСИ

Микола Ковальський

Етюди з історії Острога

Підписано до друку 17.11.98р. Формат (148х210)

Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн.-друк.арк.36.5

Тираж 1000 прим.

Надруковано в друкарні

Федора Пишнюка

266000 м. Рівне вул. Корнинська 26.

Помилки помилки

Сторінка	Рядок	Розміщення	Надруковано	Читаймо
3	5	знизу	внук	син
14	4	зверху	що що	що
23	6	знизу	Василя-Котянтина	Василя-Костянтина
41	15	знизу	побриць	подриць
44	3	знизу	пемерла	померла
68	2	знизу	Домінікандів	домініканців
100	18	знизу	“Евангеліє”	“Евангеліє”
123	13	зверху	Wołyński	Wołyński
130	8	знизу	Представлені	представлені
127	9	зверху	Państwowe	Państwowe
142	3	знизу	за роки 1838-1887 pp.	за 1838-1887 pp.
145	Табл.	3-тя колонка	4485	4985
180	11	зверху	Materialy ... Wolynia	Materiały ... Wołyńia
180	12	зверху	Iyciorsem	życiorsem
180	15	знизу	Wołyńska	Wołyńska
202	19	зверху	Зимунт Фоель	Зигмунт Фогель
202	16	зверху	1896	1796
204	5	зверху	Bohohawleńskiej	Bohohawleńskiej
204	8	знизу	Poddkbski	Poddębski
204	11	знизу	Добро-вольських	Добровольських
205	7	знизу	Paryż	Paryż
205	9	знизу	Інація	Ігнація
206	8	зверху	Paryz	Paryż
206	8	знизу	Pylnocnej	pólnocnej
208	12	зверху	Zyłtowski	Żółtowski
210	13	зверху	«Osiadłosc...»	«Osiedłość...»
210	20	зверху	Макси-міліана	Максиміліана
210	8	знизу	№4»,-«	№4»/!»
211	2	знизу	Скари»	Скарги»
282	5	зверху	словенска#, рекома#	словенска≥, рекома≥
285	7	зверху	Glaubwürdigе	glaubwürdige
285	9	зверху	Quellenwissenschaftlichen	Quellenwissenschaftlichen
285	17	зверху	Jahrhunderts	Jahrhundertern
285	8	знизу	Franengymnasium	Frauengymnasium
286	9	знизу	Пресонологическая	персонологическая
[287]	10	знизу	Археографічна довідка (легенда)	Археографічні довідки (легенди)

Кінцівка з вихідними даними

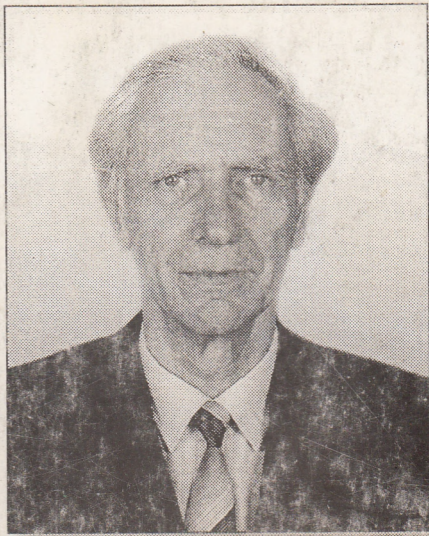
Надруковано:
НАРИСИ
Микола Ковальський
Еподи з історії Острога

Читаймо:
Микола Ковальський
Еподи з історії Острога
НАРИСИ

Зворот другої сторони обкладинки

Надруковано:
8-й рядок зверху - училище

Читаймо:
училище

Ковальський Микола Павлович

доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Міжнародної Слов'янської Академії наук, проректор з наукової роботи Острозької Академії Національного Університету "Кієво-Могилянська Академія".

Народився 19 березня 1929 р. в м.Острозі, Рівненської області. В 1946 р. закінчив в Острозі середню школу №1 і в 1947 р. — педагогічне училище, в 1952 р. — історичний факультет Львівського державного університету ім. І.Франка. В 1958 р. захистив кандидатську, а в 1984 р. докторську дисертацію. В 1967-1994 рр. працював на історичному факультеті Дніпропетровського держуніверситету, з 1978 по 1994 рр. очолював кафедру історіографії і джерелознавства ДДУ. З липня 1994 р. — в Острозькому Вищому Колегіумі, який з 1996 р. одержав свою історичну назву Острозька Академія.

Підготував 25 кандидатів історичних наук, з них 6 вже стали докторами історичних наук.

Заснував наукову школу з джерелознавства історії України XVI - XVIII ст. Автор 400 наукових, науково-популярних і методичних праць з історії України, джерелознавства, історіографії, теоретико-методологічних проблем спеціальних історичних дисциплін доби Середньовіччя і Нового Часу.

Історії Острога присвятив низку своїх досліджень.